

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Τεῦχος 6

Χριστούγεννα 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ἄγγελος Καλογερόπουλος, *Τί νά περιμένε ο Ἀλέξανδρος;*
Τασούλα Καραγεωργίου, *Γυναίκα ὄριμη διαβάζει Παπαδιαμάντη*
Δημήτρης Κοσμόπουλος, *Ἀπό τό «Κεκραγάριο», Χ.*
Ἄλ. Παπαδιαμάντης, *Αἱ κυρίαί τῆς Νέας Ὑόρκης καί ὁ Μορμωνισμός*
Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος - Λ. Τριανταφυλλοπούλου, *Ἄγνωστη
παπαδιαμαντική μετάφραση*
Αἱ ἐπιστολαί τοῦ Λόρδου Βύρωνος
Μ. Θεοδοσοπούλου, *Ἐκδοτικός περίπλους παπαδιαμαντικοῦ ἔτους*
Δημήτρης Μαυρόπουλος, *Παπαδιαμάντης σχολιαζόμενος (καί σχολιάζων)*
Δημήτρης Φ. Βλαχοδήμος, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης,
«Τό Χριστόψωμο»: μιὰ ἐρμηνευτική δοκιμή*
Σ. Ν. Φιλιππίδης, *Σημείωμα γιά τό διήγημα τοῦ Ἀλεξάνδρου
Παπαδιαμάντη «Τό Χριστόψωμο»*
Μαρίνα Ἀρετάκη, *«Φλόρα ἢ Λάβρα»: ὁ χρόνος πού δέν ξανακερδίζεται*
Ἀγγελική Γ. Παπαγεωργοπούλου, *Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀθωότητας
στά παπαδιαμαντικά διηγήματα*
Μιὰ ἐπιστολή τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα στόν ἐκδότη Α. Καραβία
Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ὁ σαλός ἐρημίτης τῆς Παναγίας Φυλάκτρας*
Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης*
Λουκᾶς Χυτήρης, *Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα καί ὁ Ἀλέξανδρος
Παπαδιαμάντης*
Γ. Δημητριάδης, *Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα*
Πρεσβύτερος Κ. Ν. Παπαδόπουλος, *Ὁ Παπαδιαμάντης κι ὁ Κόντογλου*
Μικρά Παπαδιαμαντικά
Ἐνιαυτός: Πρόσωπα καί πράγματα • Πλοηγός
Δαλαρίδια καί ἀγκρίφια • Βιβλιοκρισίες • Ἡμερολόγιο

Ἐκδόσεις Δόμος

Παπαδιαμαντικά Τετράδια

Χριστούγεννα 2002 – Τεῦχος 6

Περιοδική έκδοση τοῦ «ΔΟΜΟΥ»

Ἐπιμελητὴς ἔκδοσης: Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἄγγελος Καλογερόπουλος, <i>Τί νὰ περίμενε ὁ Ἀλέξανδρος;</i>	3
Τασούλα Καραγεωργίου, <i>Γυναίκα ὄριμη διαβάζει Παπαδιαμάντη</i>	4
Δημήτρης Κοσμόπουλος, <i>Ἀπὸ τὸ «Κεκραγάριο», Χ.</i>	5
Ἄλ. Παπαδιαμάντης, <i>Αἱ κυρίαι τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ὁ Μορμωνισμός</i>	6
Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος - Λ. Τριανταφυλλοπούλου, <i>Ἄγνωστη παπαδιαμαντικὴ μετάφραση</i>	7
<i>Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Λόρδου Βύρωνος</i>	10

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΟΚΙΜΙΑ

Μ. Θεοδοσοπούλου, <i>Ἐκδοτικὸς περίπλους παπαδιαμαντικοῦ ἔτους</i>	27
Δημήτρης Μαυρόπουλος, <i>Παπαδιαμάντης σχολιαζόμενος (καὶ σχολιάζων)</i>	39
Δημήτρης Φ. Βλαχοδήμος, <i>Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Τὸ Χριστόψωμο»: μιὰ ἐρμηνευτικὴ δοκιμὴ</i>	41
Σ. Ν. Φιλιππίδης, <i>Σημείωμα γιὰ τὸ διήγημα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη «Τὸ Χριστόψωμο»</i>	48
Μαρίνα Ἀρετάκη, <i>«Φλώρα ἢ Λάβρα»: ὁ χρόνος ποῦ δὲν ξανακερδίζεται</i>	50
Ἄγγελικὴ Γ. Παπαγεωργοπούλου, <i>Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀθωότητος στὰ παπαδιαμαντικὰ διηγήματα</i>	64
<i>Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα στὸν ἐκδότη Α. Καραβία (Ἀνακρίωση καὶ σχόλιο Ν. Δ. Τ.)</i>	72

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ

Σπύρος Παπαγεωργίου, <i>Ὁ σαλὸς ἐρμηίτης τῆς Παναγίας Φυλάκτρας</i>	76
---	----

ΠΑΛΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτης, <i>Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης</i>	82
--	----

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Λουκᾶς Χυτήρης, <i>Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης</i>	85
---	----

Γ. Δημητριάδης, <i>Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα</i>	87
Πρεσβύτερος Κ. Ν. Παπαδόπουλος, <i>Ὁ Παπαδιαμάντης κι ὁ Κόντογλου</i>	89

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ

Ν. Δ. Τ., «*Ὅχι καλλίτερα*», 91. — Ν. Δ. Τ., *Μιά καλή διόρθωση*, 92. — Ν. Δ. Τ., «*Τῶν τάφων*», 92. — Ν. Δ. Τ., «*Εἶχον τὰ συνήθια των*», 93. — Ν. Δ. Τ., «*Αὐτείδωλον*». *Ἡ διορθωτικὴ ἐπικουρία τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων*, 94. — Ν. Δ. Τ., *Διορθωσίδια*, 95. — Ἄπ. Ζορμπᾶς, *Μιά πρώιμη δραματοποίηση τῆς Γυφτοπούλας*, 96. — Λαμπρ. Τρ., *Συμφανῶν*, 97. — Λαμπρ. Τρ., *Νεώτερες ἀναγνώσεις παπαδιαμαντικῶν αὐτογράφων*, 98.

ΕΝΙΑΥΤΟΣ

Πρόσωπα καὶ πράγματα	99
Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, <i>Δρ. Ἰω. Ν. Φραγκούλας (1906-2001)</i> , 99. — Ν. Δ. Τ., <i>Ἐρευνες πεδίου</i> , 103. — Ν. Δ. Τ., <i>Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸ Σωματεῖο «Παπαδιαμάντης»</i> , 105. — Ν. Δ. Τ., <i>Ἀνώγια καὶ κατώγια</i> , 106. — Ν. Δ. Τ., <i>Μηχανὴ ἀκουμισμένη στὸν κορμὸ βασιλικῆς δρυός - Ἕνα αἶνιγμα</i> , 107. — Ν. Δ. Τ., <i>Ἄνθολόγου σφάλμα</i> , 108.	
Πλοηγός	109
Ν. Δ. Τ., « <i>Ὁ σαλὸς ἐρημίτης τῆς Παναγίας τῆς Φυλάκτρας</i> », 109. — Ν. Δ. Τ., « <i>Αἱ κυραὶ τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ὁ Μορμωνισμὸς</i> », 109.	
Λαλαρίδια καὶ ἀγκρίφια	111
Βιβλιοκρισίες	114
Ἡμερολόγιο	134
Ἐντυπα ποὺ λάβαμε	147

Παπαδιαμαντικά Τετράδια • Περιοδικὴ ἔκδοση τοῦ «Δόμου»

ΤΕΥΧΟΣ 6 – ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 2002

Ἐκδότης: Ἐκδόσεις Δόμος, Μαυρομιχάλη 16, 106 80 Ἀθήνα
Τηλ. 210 360 55 32, Fax 210 36 37 304

Ἐπιμελητὴς ἔκδοσης: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Θ. Θεοχάρη 3, 341 00 Χαλκίδα
Στοιχειοθεσία καὶ παραγωγή: Τυπογραφικὸ ἐργαστήρι «Δόμος»
Συνεργασίες, ἀλληλογραφία, ἔντυπα στὴ διεύθυνση τοῦ Ἐκδότη

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Τί νά περίμενε ό 'Αλέξανδρος;

Τί νά περίμενε ό 'Αλέξανδρος;

Ή νύχτα φεύγοντας σωρός σκουπίδια
Ό βήχας κόβει τά λόγια μου στή μέση
Σταγόνες κάθονται στά φύλλα
Μπροστά μου ένας δρόμος άνω-κάτω.

Τί νά περίμενε ό 'Αλέξανδρος στή στάση;

Περνοῦσαν άγοραΐα
φορτηγά
λεωφορεία άδειανά.
Κι αυτός περίμενε.

Τί νά περίμενε ό 'Αλέξανδρος πού θάρθει;

ΤΑΣΟΥΛΑ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Γυναίκα ώριμη διαβάζει Παπαδιαμάντη

Είμαι 47 ἐτῶν
εἶμαι ἀρκετὰ μεγάλη
— πῶς νὰ μιλήσω γιὰ ἔρωτα μὲ τρόπο πειστικό;—
μονάχα τοῦτο θὰ σᾶς πῶ
αὐτὸς ὁ αἰώνας δὲν μὲ θέλει
μὲ ἔχει πάρει ἀπὸ κακὸ
συνέχεια μὲ σκουντάει
«φύγε» μοῦ λέει «ἀρκετά·
τὰ βαρεθήκαμε ὅλ' αὐτὰ
αὐτὸς ὁ αἰώνας δὲν σὲ θέλει πιά
ἔρχεται νέα ἐποχὴ χωρὶς ἀποσκευές
θὰ γίνουμε ὅλοι ἓνα χωριὸ
δὲν θὰ μιᾶμε πιά
θὰ ἔχουμε μιὰ τεράστια πλανητικὴ ὀθόνη
καὶ μέσα ἐκεῖ θὰ βλέπουμε
πῶς σβήνουμε γλυκὰ
σὰν ἄστρο μὲς στὸ σύμπαν»

εἶμαι 47 ἐτῶν
εἶμαι μεγάλη πιά

τὰ βότσαλα εἶναι βότσαλα
καὶ θὰ γυαλίζουν πάντα
θὰ τὰ χαιδεύει ἡ θάλασσα
καὶ θὰ τοὺς ἀποθέτει
σκόνη ἀστρική ἀπ' τὰ δάκρυα
τῶν γυναικῶν τῆς Σκιάθου.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄπο τὸ «Κεκραγάριο»

X.

[Ἄη-Γιάννης ὁ Κρυφός]

Ὅπως καιγότανε ἡ φωνή μου

ὅπως ἓνα πουλί
μὲ κέρινο πρόσωπο
καὶ γκριζοκίτρινη λαλιά
ἔγδερνε τὸ μυαλό μου
κι ἔτρωγα φύλλα
κι ἔτρωγα τὸ μῆλο μὲ τὰ φλούδια
κι ἡ Μάνα μου καιγότανε σὰν ἄστρο

Ὅπως ἐφεύγανε μὲ μαῦρα ἄλογα
τ' ἀδέρφια μου κατὰ τὸ χιόνι
κι οἱ τοῖχοι φλέγονταν ἀπὸ τριαντάφυλλα

Ἐπήγαινα γιὰ τὴ φωνὴν τοῦ Λύκου

Ὅμως πῶς βρέθηκα στὸν Ἅγιο Γιάννη τὸν Κρυφό —

«Δεῖξε μου», εἶπα

Τότε

Ἐνας μὲ ἀναμμένα χέρια καὶ παλτὸ

—θυμᾶμαι— λέει, «Ἐλθέ»

«Ἡ ἐλθὰ ὅλα τ' ἀντέχει

Μόνο μὴν καεῖ ἡ καρδιά της»

Κρατοῦσε τ' ὀστεοφυλάκιο

Τῆς Ψαλμόπετρας καὶ τοῦ Μοσχίτη

Τὰ μάτια του τοῦ φεγγαριοῦ

Ὅπως καιγότανε ἡ φωνή μου

καὶ πέθαινε σὰν ἄστρο

Ἡ ἀνάσα

ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Αί κυρίες τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ὁ Μορμωνισμός*

Αἱ κυρίες τῆς Νέας Ὑόρκης ἀνέλαβον στιβαρὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ Μορμωνισμοῦ, συνελθοῦσαι δὲ ἀπεφάσισαν νὰ ἐργασθῶσι παντὶ σθένει ὅπως ματαιώσωσι τὴν ἐκ νέου ἐκλογὴν τοῦ Μπρίγγαμ Ρόμπερτς, τοῦ βουλευτοῦ τῆς Οὐτᾶ, ἔχοντος πολλὰς γυναῖκας κατὰ τὸ σύστημα τῶν Μορμώνων.

Σημειωτέον, ὅτι ὁ Μορμωνισμὸς κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐξηπλώθη μεγάλως ἐν Ἀμερικῇ. Λέγεται, ὅτι ὑπάρχουν 1700 Μορμώνοι ἱεραπόστολοι ἀνὰ τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας. Ὁ Μορμωνισμὸς ἐπικρατεῖ ἤδη εἰς πέντε πολιτείας καί, κατὰ τινα πρόρρησιν ἐνὸς τῶν «πρεσβυτέρων» τῶν Μορμώνων, θὰ ἔλθῃ ἡμέρα καθ' ἣν οἱ Μορμώνοι θὰ ἐπικρατήσωσιν εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας καὶ θὰ κυβερνώσι τὴν χώραν.

Αἱ κυρίες τῆς Νέας Ὑόρκης θεωροῦσι, καὶ δικαίως, τὴν πολυγαμίαν, τὴν ὁποίαν ἀσκοῦσιν οἱ Μορμώνοι, ὡς ὕβριν κατὰ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἄλλ' εἶνε καὶ οἱ Μορμώνοι προτεστάνται, ἀναγινώσκοντες τὴν Γραφὴν κατὰ τὸ προτεσταντικὸν σύστημα ἄνευ αὐθεντικῆς ἐρμηνείας. Βλέποντες οἱ Μορμώνοι ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἔσχε δύο υἱοὺς, τὸν ἓνα ἐκ τῆς παιδίσκης καὶ τὸν ἄλλον ἐκ τῆς συζύγου, ὅτι ὁ Ἰακώβ ἔσχε δεκατρία τέκνα ἐκ δύο συζύγων καὶ δύο παιδικῶν, ὅτι ὁ Δαυὶδ εἶχε πολλὰς γυναῖκας κτλ. καὶ μὴ εὐρίσκοντες ἐν τοῖς τέσσαρσιν εὐαγγελίοις ρητὴν ἀπαγόρευσιν τῆς πολυγαμίας, ἐξάγουσιν εὐλογοφανῶς τὸ συμπέρασμα:

«Διατί νὰ μὴ λαμβάνωμεν καὶ ἡμεῖς πολλὰς γυναῖκας, ἀφοῦ τοιοῦτοι ἅγιοι ἄνδρες, ὁποῖος ὁ Ἀβραάμ, καὶ ὁ Ἰακώβ, καὶ ὁ Δαυὶδ, εἶχον τσαύτας;»

Ἄς τὰκούσωσιν οἱ συνήγοροι, παρ' ἡμῖν, τῆς μεταφράσεως τοῦ Εὐαγγελίου.

* Βλ. Πλοηγὸ αὐτοῦ τοῦ τεύχους.

Ἄγνωστη παπαδιαμαντική μετάφραση

Στὴν Ἀκρόπολιν τῆς 19ης Ἰανουαρίου 1897 δημοσιεύεται ἡ μετάφραση μιᾶς σειρᾶς ἐπιστολῶν τοῦ Βύρωνος. Δὲν ὑπάρχει ὄνομα μεταφραστῆ, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἡ μετάφραση, ἄγνωστη στὴν παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία¹ — ἄρα καὶ στοὺς μελετητὲς τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου — προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Παπαδιαμάντη. Θὰ παραθέσουμε τὶς ἐνδείξεις στὸ ἐπόμενο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ. Πρὸς τὸ παρὸν ὑπογραμμίζουμε τὴν ὁμοίότητα τοῦ ὕφους τῆς μετάφρασης πρὸς τὸ τμῆμα «Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Βύρωνος» τοῦ ἀρθροῦ «Μπάϋρων», γραμμένου ἐνυπόγραφα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη.

Ὅκτὼ μέρες ἐνωρίτερα, στὶς 11.1.1897, δημοσιεύτηκε στὴν Ἀκρόπολιν ἓνα σύντομο ἀνυπόγραφο σημείωμα μὲ τίτλο «Τὰ ἔργα τοῦ Βύρωνος» καὶ ὑπότιτλο «Νέα ἔκδοσις», ὅπου λέγονται καὶ τοῦτα: «Καὶ εἷς τῶν μεγίστων ἐκδοτῶν τοῦ Λονδίνου, ὁ Οὐίλλιαμ Χαϊνεμαν (21, Bedford Street) ἀνέλαβε νέαν ἔκδοσιν τῶν ἔργων του. Δώδεκα τόμους, μετὰ σημειώσεων, πολλῶν περιεργωτάτων διὰ τὸν βίον καὶ τὰς ψυχικὰς καταστάσεις καὶ διαθέσεις τοῦ πολυσυνθέτου καὶ πολυμόρφου καὶ πολυψύχου αὐτοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖον ἐξήσεν εἰς τὸν ψεύτικον κόσμον φέρον τὸ ὄνομα Βύρων. Ἡ σύνταξις τῶν σημειώσεων καὶ ἡ σύνθεσις τοῦ ὅλου ἔργου ἀνετέθη εἰς τὸν Ο. Ε. Χένλεϋ. [...] Ἐλάβομεν ἤδη τὸν Α' τόμον περιέχοντα τὰς ἐπιστολάς τοῦ Βύρωνος. Πολλὰ περιεργόταται. Ἰδίως δι' ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας. [...] Πρώτην φορὰν μετὰ τὴν εἰς 17 τόμους ἀγγλικὴν ἔκδοσιν τοῦ 1833 βλέπει τὸ φῶς εἰς τὴν Ἀγγλίαν νέα ἔκδοσις, θαυμαστὴ ἰδίως καὶ διὰ τὴν τυπογραφικὴν τῆς τελειότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πολυτίμους καὶ περιεργότατας σημειώσεις τῆς».

Ἀσφαλῶς ἦταν ὄχι μόνον τοῦ Γαβριηλίδη — ποὺ ἐνδέχεται νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ σημειώματος — ἀλλὰ καὶ τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπιθυμία νὰ δοθεῖ ἓνα ἐκτενέστερο δείγμα τῆς βυρωνικῆς ἐπιστολογραφίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς νέας καὶ σχολιασμένης ἔκδοσης, στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό. Ὁ ἐρημικὸς καὶ πληβεῖος τῆς Σικιάθου καὶ τῆς Ἀθήνας τρέφει μεγάλη

¹ Βλ. Λαμπρινῆς Τριανταφυλλοπούλου, «Ἄγνωστες καὶ σχεδὸν ἄγνωστες μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη (Πρόδρομη ἀνακοίνωση)», *Νέα Ἔστια*, τεύχ. 1747, Ἰούλιος-Αὐγούστος 2002.

—και, φαινομενικά, περίεργη αν όχι σκανδαλώδη— αγάπη για τον κοσμοπολίτη Λόρδο. Αύτης τῆς αγάπης υπάρχουν αναμφισβήτητα τεκμήρια. Τὸ Γ' κεφάλαιο τῆς *Μετανάστιδος* τιτλοφορεῖται «Unkell'd, Uncoffin'd, and Unknown», και στὰ διηγήματα «'Ολόγυρα στη λίμνη» (2.384.4-6), *Τὰ Ρόδιν' ἀκρογιάλια* (4.227.8-10) και «'Επιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον» (4.583.20-22) μνημονεύονται στίχοι ἀπὸ τὸ *Child Harold's Pilgrimage* και τὸν *Don Juan*. Καὶ ὅπως ἤδη εἶπαμε, ἕνα χρόνο ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴν νέα ἐκδοσὴ τοῦ Βύρωνος, ὅταν γίνονται στὴν Ἀθήνα τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς του, ὁ Παπαδιαμάντης γράφει τὸν «Μπαῦρων» (*Ἀκρόπολις*, 19.2.1896), ὅπου τὸ πρῶτο μέρος ἔχει τὸν τίτλο «ποιητῆς θεσπέσιος» και ἡ πρώτη περίοδος εἶναι ἡ ἐξῆς: «'Ο λόρδος Μπαῦρων ὑπῆρξε καθ' ὅλην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως ποιητῆς θέσπις, μάντις ποιητῆς, ποῦτα vates» (5.258.2-3). Παραθέτουμε μιὰ παράγραφο ἀπὸ τὸ τέταρτο μέρος «'Ο Βύρων εἰς τὴν Ἑλλάδα»:

«'Ο μέγας ποιητῆς τῆς ἀβύσσου, ὁ σκοτεινὸς Κιλδ-Ἀρόλδος, ὁ πολυπαθῆς και πολύπλαγκτος, δὲν εὑρίσκειν ἄλλον τόπον ὅπου νὰ δύναται νὰ εἶναι εὐχαριστημένος, εἰμὴ τὴν χώραν τῆς μεγίστης δυστυχίας και τῆς μεγίστης δόξης, τὴν γῆν τοῦ πολέμου, τοῦ ἐμπρησμοῦ και τῆς φρίκης. 'Ο τάφος τόσο ἱστορικοῦ μεγαλείου ἦτο ὁ μόνος τάφος ὁ ἀντάξιός αὐτοῦ. *Ἐκεῖ μόνον ἤμποροῦσε νὰ εἶναι εὐχαριστημένος!*»² (5.264-8-13).

Ἡ αγάπη τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀνταποδοτικὴ: σὲ ἀγαπῶ, γιατί ἀγάπησες τὸν τόπο μου. Κινεῖται ἐξίσου, ἀν ὄχι περισσότερο, ἀπὸ συμ-πάθεια. 'Ο μέγας ποιητῆς τῆς ἀβύσσου, ὁ σκοτεινὸς Κιλδ-Ἀρόλδος — οἱ λέξεις μαρτυροῦν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲν πρόσθεσε τυχαῖα ὕστερ' ἀπὸ αὐτὲς τὸ πολυπαθῆς και πολύπλαγκτος, ὅτι ὑπῆρχαν σπλάγχνα ἐλέους ἐντός του γιὰ τὸν ἀβυσσαλέο μάντη. Ἀβύσσους σκοτεινὲς εἶχε δεῖ κι ἐβλεπε συνεχῶς και ὁ Παπαδιαμάντης, ποῦ ὅμως συντηροῦσε τὸ ζώπυρο τῆς ἐλπίδας ὅτι «ἀπολείπεται σαββατισμὸς» γιὰ τὴν πλάση και τὰ πλάσματα τοῦ Θεοῦ. Ἡ προσδοκία αὐτοῦ τοῦ σαββατισμοῦ δίνει τὴν τόλμη στὸν Παπαδιαμάντη νὰ μεταφράσει και τμήματα ἐπιστολῶν ὅπου ὁ Βύρων μιλάει ἐπικριτικὰ γιὰ τὸν Χριστιανισμό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ μεταφραστῆς φροντίζει νὰ προειδοποιήσει τὸν ἀναγνώστη και νὰ κρίνει τίς ἀντιλήψεις τοῦ Βύρωνος, ἀλλὰ ἡ ἀναίρεση γίνεται μὲ πραϋθυμία: «Τὰς γραμμάς ταύτας ὁ ποιητῆς ἔγραφε νεώτατος εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν. Ἐπόμενον δὲ ἦτο νὰ ναυαγήσῃ, καθὼς ναυαγοῦν ὅλοι ὅσοι διὰ τοῦ λογικοῦ ζητοῦσι νὰ ἐξετάσῃσι τὰ τοιαῦτα ὑπερφυσικὰ θέματα».

² Τὰ πλάγια εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ φράση ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Βύρωνος.

Τὸ 1996, οἱ Ἐκδόσεις Ἰδεόγραμμα τοῦ Χρήστου Α. Δάρρα —πού ἐγκαινίασαν τὴ δραστηριότητά τους μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς παπαδιαμαντικῆς μετάφρασης τοῦ *Ἐγκλήματος καὶ τῆς Τιμωρίας*— ἐξέδωσαν τὸν τόμο: Λόρδου Μπάυρον, *Ἐπιστολές ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, 1809-1811 καὶ 1823-1824*, Ἐπιμέλεια - Εἰσαγωγή - Σχόλια Leslie A. Marchand, *Μετάφραση Δημοσθένους Κούρτοβικ*. Ὁ ἀναγνώστης πού θὰ ἤθελε νὰ σχηματίσει μιὰ πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὸν ἐπιστολογράφου Βύρωνα καὶ προπάντων γιὰ τὶς ἐπιστολές του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, δὲν ἔχει παρὰ νὰ διαβάσει ὅσα γράφουν ἐκεῖ ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρος τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Βύρωνος» Μάριος Βύρων Ραϊζῆς καὶ ὁ Καθηγητὴς Leslie A. Marchand, τελευταῖος ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ποιητῆ. Σ' ἐμᾶς δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ προσθέσουμε, ὕστερα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν ἐπιστολῶν, μερικὲς σημειώσεις, σχετικὲς μετὰ τὰ προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ παπαδιαμαντικὴ μετάφραση. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἀποκλίσεις τῆς σὲ σχέση μετὰ τὴν μετάφραση τοῦ Δ. Κούρτοβικ ὀφείλονται στὴ διαφορὰ τῶν ἀγγλικῶν ἐκδόσεων. Τὶς ἐπισημαίνουμε στὶς σημειώσεις πού ἐπισυνάπτουμε στὸ κείμενο.

Τὸ κείμενο τῆς Ἀκροπόλεως παρουσιάζει —ὡς κείμενο καὶ ὄχι ὡς μετάφραση— τὰ σφάλματα πού συνήθως παρατηροῦνται καὶ στὰ πρωτότυπα κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη. Σημειώνουμε ἐδῶ τὰ κυριότερα καὶ τὶς διορθώσεις πού ἐπιφέραμε μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου. (Προτάσσεται τὸ παρόραμα καὶ ἀκολουθεῖ τὸ ὀρθό): *Ἄδωνας*]Ἄδωνας (Hodgson 63³), *τόν*]τοῦ (*Adios mi hermoso!* 68), *ἔνσαρκος*]εὐσαρκος, *ἔφορία*]εὐφορία, *Ἄδωνας*]Ἄδωνας, *μικρὸς*]μακρὸς (long 116), *Ἄδωνας*]Ἄδωνας, *Παυλιανός*]Παυλιανός (Paulician 143), *δι' ἄλλου*]δι' ἄλλον (for another 151), *σᾶς, θά*]σᾶς. θά. Ἄλλες διορθώσεις βλέπε στὶς σημειώσεις.

Ἐνοποιήσαμε τὴν ὀρθογραφία τῆς Ἀκροπόλεως. Γιὰ τὶς μεταφραστικὲς ἐλευθερίες τοῦ Παπαδιαμάντη ἄλλοτε. Εὐχαριστοῦμε τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, πού μᾶς διευκόλυνε στὴν ἐρευνά μας καὶ μᾶς παραχώρησε φωτοαντίγραφα τῶν κειμένων τῆς Ἀκροπόλεως, καθὼς καὶ τὸν ἐκδότη Χρήστο Α. Δάρρα πού ἔθεσε στὴ διάθεσή μας τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως Marchand.

Σεπτ. 2002, Χαλκίδα

³ Ὁ ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα τῆς ἐκδόσεως Heinemann.

Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Λόρδου Βύρωνος

Μὲ τὸ νέον ἔτος εἶδε τὸ φῶς ἐν Λονδίῳ νέα ἔκδοσις¹ τῶν ἔργων τοῦ Λόρδου Βύρωνος. Ἐλάβομεν τὸν πρῶτον τόμον, περιέχοντα τὰς ἐπιστολάς τοῦ μεγάλου ποιητοῦ, ἀπὸ τοῦ 1804 μέχρι τοῦ 1813. Ἡ ἔκδοσις εἶνε ὠραιοτάτη, ἐκτάκτου καλλιτεχνικότητος καὶ ἀγγλικῆς μεθοδικότητος. Ἔχει καὶ εἰκόνα ὠραιοτάτην τοῦ ποιητοῦ.

Ὁ Βύρων, ὅσον καὶ ἂν παλαιωθῆ, ἔχει τὸ προτέρημα νὰ φαίνεται πάντοτε νέος. Δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, δι' οὓς ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος τοῦ ποιητοῦ συνδέεται τόσον ἐντίμως καὶ τόσον ἀλγεινῶς μετὰ τὴν Μεγάλῃν Ἐπανάστασίν μας, ὁ Βύρων εἶνε ὁ πρῶτιστος φιλέλληνας καὶ ὁ μέγιστος ψάλτης τῆς Ἐλευθερίας.

Κατωτέρω παραθέτομεν ὀλίγα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων, ζωντανὰς καὶ ἀφελεῖς ἀναπαραστάσεις τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ χαρακτῆρος ὄλων τῶν χωρῶν τὰς ὁποίας ἐπεσκέπτετο εἰς τὰς περιηγήσεις του, ὅταν, εἰκοσαετής, τὸ πρῶτον ἀπεδήμησεν ἐκ τῆς Ἀγγλίας:

Ἐκ Λισαβῶνος ἔγραφεν εἰς τὸν Ὀδύσσωνα, ὑπὸ χρονολογίαν 16 Ἰουλίου 1809:

Ὅφειλω νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ χωρίον Σίντρα, ἐν Ἐστρεμαδούρα, εἶνε τὸ ὠραιοτέρον ἴσως εἰς τὸν κόσμον.

Εἶμαι πολὺ εὐτυχῆς ἐδῶ, διότι ἀγαπῶ τὰ πορτοκάλλια, καὶ ὀμιλῶ ἄσχημα λατινικὰ μετὰ τοὺς μοναχοὺς, οἱ ὅποιοι τὰ ἐννοοῦν ὡς νὰ εἶνε γλῶσσά των, καὶ πηγαίνω εἰς τὰς συναναστροφάς (μετὰ τὰ πιστόλια μου στὴν τσέπην), καὶ κολυμβῶ εἰς τὸν Τάγον ἀπὸ ὄχθην εἰς ὄχθην, καὶ ἱππεύω ἐπὶ ὄνου ἢ ἡμίονου, καὶ βλασφημῶ πορτογαλιστί, καὶ μ' ἐπίασε διάρροια, καὶ εἶμαι γεμάτος δαγκάματα ἀπὸ τὰ κουνούπια. Ἀλλὰ τί με τοῦτο; Μεγάλας ἀναπαύσεις δὲν πρέπει νὰ περιμένουν ὅσοι ταξειδεύουν πρὸς διασκέδασιν.

Ὅταν οἱ Πορτογάλλοι εἶνε πολὺ φορτικοί, τοὺς λέγω Κ α ρ ρ α χ ό! τὴν μεγάλην βλασφημίαν τῶν μεγιστάνων, ὅπου ἀναπληροῖ πολὺ καλὰ τὴν θέσιν τοῦ Γ κ ο ν τ έ μ, καὶ ὅταν εἶμαι εὐχαριστημένος² ἀπὸ τὸν γείτονά μου τοῦ φωνάζω Ἄ μ π ρ α δι μ έ ρ δ ο! Μὲ τὰς δύο αὐτὰς φράσεις, καὶ μίαν τρίτην, Ἄ β ρ ά μ π ο ὕ ρ ο, ἣτις σημαίνει «πάρ' ἕνα γαϊδούρι», θεωροῦμαι καθολικῶς, ὅτι εἶμαι πρόσωπον ἀνωτέρας τάξεως καὶ γλωσσομαθῆς. Πόσον εὐθύμως ζῶμεν ὡς ταξειδιῶται ποῦ εἴμεθα, ἤρκει μόνον νὰ εἴχομεν φαγητὰ καὶ οἶνον. Ἄλλ' ἐν ἐγκρατεῖᾳ καὶ νηφαλιότητι κάθε τόπος εἶνε προτιμητέρος³ τῆς Ἀγγλίας, καὶ εἶμαι κατευχαριστημένος ἀπὸ τὸ ταξειδί μου ἕως ἐδῶ.

Ἐκ Γιβραλτάρ, 6 Αὐγούστου 1809, ἔγραφεν εἰς τὸν ἴδιον:

Ἡ Σεβίλλη εἶνε ὠραία πόλις, καὶ ἡ Σιέρρα Μορένα, μέρος τῆς ὁποίας διέβημεν, πολὺ ὑψηλὸν ὄρος. Ἀλλὰ νὰ πάρῃ ὁ διάβολος τὴν περιγραφὴν, εἶνε πάντοτε ἀήθλια. Τὸ Κάδις, τὸ ἡδυπαθὲς Κάδις, εἶνε τὸ πρῶτον μέρος ἐν τῇ δημιουργίᾳ. Τὸ κάλλος τῶν ὁδῶν καὶ τῶν οἰκιῶν τῆς υπερβάλλεται μόνον ἀπὸ τὴν ἐρασιμότητα τῶν κατοίκων τῆς. Διότι μὲ ὄλας τὰς ἔθνικὰς προλήψεις, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι αἱ γυναῖκες τοῦ Κάδις εἶνε τόσῳ ὑπέρτεραι τῶν Ἀγγλίδων κατὰ τὸ κάλλος, ὅσον οἱ Ἴσπανοὶ εἶνε ὑποδεέστεροι τῶν Ἀγγλων εἰς πᾶσαν ἀρετὴν ἀξίαν τοῦ ὀνόματος ἀνθρώπου. Μόλις ἤρχισα νὰ γνωρίζω τὰ κυριώτερα πρόσωπα τῆς πόλεως, καὶ ἠναγκάσθην ν' ἀποπλεύσω.

Τὸ Κάδις εἶνε ἐντελῆ Κύθηρα. Πολλοὶ τῶν μεγιστάνων, οἵτινες κατέλιπον τὴν Μαδρίτην κατὰ τὰς ταραχάς, κατοικοῦσιν ἐκεῖ, καὶ πιστεύω εἶνε ἡ ὠραιότερα καὶ καθαριωτέρα πόλις τῆς Εὐρώπης. Τὸ Λονδῖνον εἶνε ρυπαρὸν ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτήν. Αἱ Ἴσπανίδες εἶνε ὅλαι ὅμοιαι, ἡ ἀνατροφή των ἡ αὐτή. Ἡ σύζυγος τοῦ δουκὸς εἶνε κατὰ τὴν μάθησιν ὡς ἡ γυνὴ τοῦ χωρικοῦ, ἡ γυνὴ τοῦ χωρικοῦ εἶνε κατὰ τοὺς τρόπους ὁμοία μὲ τὴν δούκισσαν. Βεβαίως εἶνε γόησσαι, ἀλλ' ὁ ἐγκέφαλός των ἔχει μόνον μίαν ἰδέαν, καὶ ἡ ἀσχολία τῆς ζωῆς των εἶνε ἡ ραδιουργία.

Εἰς τὴν μητέρα του, ὁ ποιητὴς ἔγραφεν ἀπὸ 11 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐκ Γιβραλτάρ:

Ἡ Σεβίλλη εἶνε ὠραία πόλις· καίτοι στεναὶ αἱ ὁδοὶ εἶνε καθάριοι. Κατέλυσαμεν εἰς τὴν οἰκίαν δύο Ἴσπανίδων ἀνυπάνδρων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐξ σπίτια εἰς τὴν Σεβίλλην, καὶ μοῦ ἔδωκαν περιεργὸν δείγμα ἰσπανικῶν τρόπων. Εἶνε γυναῖκες μὲ χαρακτῆρα, καὶ ἡ πρεσβυτέρα ὠραία, κομψὴ ἡ νεωτέρα, ἀλλ' ὄχι τόσον καλὴ μορφή ὅσον ἡ δόνα Γιωζέφα⁴. Ἡ ἐλευθερία τῶν τρόπων⁵ ἥτις εἶνε γενικὴ ἐδῶ μ' ἐξέπληξεν ὄχι ὀλίγον· καὶ μετὰ ἐπισταμένην παρατήρησιν εὐρίσκω ὅτι ἡ ἐπιφυλακτικότης δὲν εἶνε τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν Ἴσπανίδων καλλονῶν, αἵτινες εἶνε ἐν γένει πολὺ εὐειδεῖς μὲ μεγάλους μαύρους ὀφθαλμοὺς καὶ ὠραῖα πρόσωπα. Ἡ πρεσβυτέρα ἐτίμησε τὸν ἀνάξιον υἱὸν σας μὲ ἰδιαίτην περιποίησιν, ἀσπασθεῖσα αὐτὸν μετὰ μεγάλης τρυφερότητος εἰς τὸν χωρισμὸν (ἔμεινα τρεῖς μόνον ἡμέρας ἐκεῖ), ἀφοῦ τοῦ ἔκοψεν ἓνα βόστρυχον τῆς κόμης του, καὶ τοῦ ἐδώρησεν ἓνα ἐκ τῆς ἰδίας τῆς κόμης, περὶ τοὺς τρεῖς πόδας μακρόν, τὸν ὁποῖον καὶ σὰς στέλλω, καὶ παρακαλῶ νὰ τὸν φυλάξητε μέχρι τῆς ἐπιστροφῆς μου. Οἱ τελευταῖοι λόγοι τῆς ἦσαν, Ἀντίος τοῦ ἐρμούζο, μὲ γοῦστο μοῦτσο (ὕγιαινε, εὐμορφοῦλή μου, μ' ἀρέσεις πολὺ). Μοῦ ἐπρόσφερε μέρος τοῦ οἰκήματός της, τὸ ὁποῖον ἡ ἀρετὴ μου μοι ἀπηγόρευσε νὰ δεχθῶ· ἐγέλασε καὶ εἶπεν ὅτι θὰ ἔχω καμμίαν Ἀγγλίδα ἐρωμένην, προσέθηκε δὲ ὅτι μέλλει νὰ ὑπανδρευθῇ ἀξιωματικὸν τινα ἐν τῷ ἰσπανικῷ στρατῷ. Ἀπῆλθον τῆς Σεβίλλης καὶ δι' ὠραίων τοπίων μετέβην εἰς Κάδις.

Τὸ Κάδις, τὸ ἡδονικὸν Κάδις, εἶνε ἡ ἔρασμιοτέρα πόλις ὅπου εἶδά ποτε, πολὺ διάφορος ἀπὸ τὰς ἀγγλικὰς πόλεις μας καθ' ὅλα πλὴν κατὰ τὴν καθαριότητα (καὶ εἶνε καθάριος ὡς τὸ Λονδῖνον), ἀλλ' ὅμως περικαλλής, καὶ πλήρης τῶν ὠραισιτάτων γυναικῶν τῆς Ἰσπανίας, αἱ καλλοναὶ δὲ τοῦ Κάδις εἶνε αἱ μάγισσαι τοῦ τόπου των. Εὐθύς καθὼς ἐγνωρίσθην καὶ ἤρχισα νὰ συνάπτω σχέσεις μὲ τοὺς μεγιστᾶνας, ἐβιάσθην ν' ἀναχωρήσω δι' αὐτὸν τὸν κατηραμένον τόπον· ἀλλὰ πρὶν ἐπιστρέψω εἰς Ἀγγλίαν θὰ ἐπισκεφθῶ ἐκ νέου τὴν πόλιν.

Τὴν πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς μου νύκτα ἤμην εἰς τὸ θεωρεῖον τοῦ μελοδράματος μὲ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ναυάρχου Κορδόβα· εἶνε ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον ὁ λόρδος Σαίν-Βίνσεντ ἐνίκησεν εἰς τὰ 1797, καὶ ἔχει ἡλικιωμένην γυναῖκα καὶ ὠραίαν θυγατέρα, τὴν σενιορίτα Κορδόβα. Ἡ κόρη εἶνε πολὺ εὐμορφῆ κατὰ τὸν ἰσπανικὸν ρυθμὸν, κατ' ἐμὴν γνώμην ὄχι κατώτερον τοῦ ἀγγλικοῦ εἰς τὰ θέλγητρα, καὶ βεβαίως ὑπέρτερον κατὰ τὴν μαγεῖαν. Μακρὰ μαύρη κόμη, βαθεῖς τακεροὶ ὀφθαλμοί, τὸ διαυγὲς ἐλαιόχρουν, καὶ μέλη μὲ χαριτωμένας κινήσεις, οἷας δὲν δύναται νὰ νοήσῃ Ἄγγλος εἰθισμένος εἰς τὸ μονότονον καὶ δύσκαμπτον ἦθος τῶν συμπατριωτῶν του, μετὰ πρεπούσης ἀλλὰ καὶ κοσμίας περιβολῆς, καθιστῶσι τὴν Ἰσπανίδα καλλονὴν ἀήτητον. Παρακαλῶ νὰ μοῦ δώσητε τὴν ἄδειαν νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ ραδιουργία ἐδῶ εἶνε ἡ μεγάλη ὑπόθεσις τῆς ζωῆς· ὅταν γυνὴ τις ὑπανδρευθῆ, ἀποπτύει πάντα χαλινόν, ἀλλὰ πιστεύω ἡ διαγωγὴ των εἶνε ἀρκετὰ ἀγνή πρότερον.

Ἐὰν κάμης μίαν πρότασιν, ἥτις εἰς τὴν Ἀγγλίαν θὰ ἐπέφερον ἓνα γρόνθον εἰς τὸ αὐτί, ἀπὸ τὴν πραοτάτην παρθένον, ἡ Ἰσπανὶς κόρη σ' εὐχαριστεῖ διὰ τὴν τιμὴν ὅπου θέλεις νὰ τῆς κάμης, καὶ ἀποκρίνεται: «Περιμένετε νὰ πανδρευθῶ, καὶ μετὰ πολλῆς χαρᾶς». Τοῦτο ἀληθεύει κατὰ γράμμα. Ἡ δεσποινὶς Κ. καὶ ὁ μικρὸς ἀδελφός της ἐνοοῦσαν ὀλίγα γαλλικά, καὶ ἀφοῦ ἐξέφρασε τὴν λύπην της διὰ τὴν ἄγνοιάν μου περὶ τὴν ἰσπανικὴν γλῶσσαν, μοῦ ἐπρότεινε νὰ γείνη διδασκάλισσά μου εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην. Ἐγὼ ἀπήντησα μόνον διὰ ταπεινῆς ὑποκλίσεως, καὶ ἐξέφρασα τὴν λύπην μου διότι ἀνεχώρουν τόσον γρήγορα, καὶ δὲν ἤμποροῦσα νὰ προοδεύσω ὑπὸ τὰ μαθήματα τοιαύτης διδασκαλίσεως. Ἰστάμην εἰς τὰ ὀπίσω τοῦ θεωρείου (τὸ δὲ θέατρον εἶνε μέγα καὶ ὠραῖα στολισμένον, θαυμασία δὲ ἡ μουσικὴ), καθ' ὃν τρόπον ἴστανται οἱ Ἄγγλοι διὰ νὰ μὴ στενοχωρήσουν τὰς ἐμπροσθεν καθημένας κυρίας, πλὴν ἡ ὠραία Ἰσπανὶς ὑπεχρέωσε μίαν γραῖαν κυρίαν, θεῖαν τῆς ἡ παιδαγωγὸν της, νὰ σηκωθῆ ἀπὸ τὸ κάθισμα, καὶ μὲ ἐκέλευσε νὰ καθίσω πλησίον της, εἰς μετριᾶν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς μαϊμαῆς.

Εἰς τὸ τέλος τῆς παραστάσεως ἀπεσύρθην, καὶ περιεφερόμην μὲ ὀμάδα ἀνδρῶν εἰς τὸν διάδρομον, ὅταν ἡ κυρία διερχομένη ἐστράφη καὶ μ' ἐπροσκάλεσε, καὶ ἔλαβα τὴν τιμὴν νὰ τὴν συνοδεύσω εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ναυάρχου. Ἐχω πρόσκλησιν διὰ τὴν ἐπιστροφὴν μου εἰς τὸ Κάδις, καὶ θὰ τὴν δεχθῶ, ἐὰν ξαναπεράσω ἀπὸ ἐδῶ ἅμα ἐπανακάμπτων ἐκ τῆς Ἀσίας. Ἀγαπῶ τοὺς

Ίσπανούς πολύ. Ἡκούσατε διὰ τὴν μάχην τὴν ἐγγύς τῆς Μαδρίτης, καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν θὰ τὴν ὀνομάσουν νίκην, ὡραίαν νίκην! Διακόσιοι ἀξιοματικοὶ καὶ 5 χιλ. ἄνδρες σκοτωμένοι, ὅλοι Ἀγγλοὶ, καὶ οἱ Γάλλοι μὲ τὴν μεγάλην δύναμιν ὅσον πάντοτε. Ἔπρεπε νὰ καταταχθῶ εἰς τὸν στρατόν, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν καιρὸν νὰ χάσωμεν πρὶν ἀναπλεύσωμεν τὴν Μεσόγειον καὶ τὸ Αἰγαῖον. Διαπεραιούμαι εἰς Ἀφρικὴν αὐρίον ἀπέχει μόνον ἕξι μίλια ἀπὸ τὸ φρούριον τοῦτο. Κατόπιν ὁ πρῶτος σταθμὸς μου εἶνε τὸ Κάλλιαρι, εἰς τὴν Σαρδινίαν, ὅπου θὰ παρουσιασθῶ εἰς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα. Ἐχω ὑπερήφανον στολὴν ὡς αὐλικὸν ἔνδυμα, ἀπαραίτητον εἰς τὰ ταξείδια.

Μετ' ὀλίγον χρόνον, ὁ λόρδος Μπάύρων ἐφθασεν εἰς τὰ δυτικὰ μέρη τῆς Τουρκίας, εἰς τὴν Ἡπειρον, καὶ ἐκεῖθεν ἔγραφεν ἀπὸ 12 Νοεμβρίου 1809 εἰς τὴν μητέρα του.

Φιλτάτη μητέρα, εὐρίσκομαι ἀπὸ τινος χρόνου ἐν Τουρκίᾳ. Ἡ πόλις αὕτη εἶνε ἐπὶ τῆς ἀκτῆς, ἀλλὰ διέβην τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀλβανίας, καὶ ἐπεσκέφθην τὸν Πασᾶν. Ἀπέπλευσα ἐκ Μάλτας ἐπὶ τοῦ Σ π ἄ ἰ δ ε ρ (Ἀράχνης), πολεμικοῦ βρικίου, εἰς τὰς 21 Σεπτεμβρίου, καὶ ἔφθασα μετὰ ὀκτῶ ἡμέρας εἰς Πρέβεζαν. Ἐντεῦθεν ὠδοπόρησα 150 μίλια ἕως τὸ Τεπελένι, τὸ ἐξοχικὸν παλάτιον τῆς Ὑψηλότητός του, ὅπου ἔμεινα τρεῖς ἡμέρας. Τὸ ὄνομα τοῦ πασᾶ εἶνε Ἀλῆς, καὶ θεωρεῖται ὡς ἄνθρωπος μὲ τὰ μεγαλότερα προτερήματα, κυβερνᾷ δὲ τὴν ὅλην Ἀλβανίαν (τὴν ἀρχαίαν Ἰλλυρικὴν), τὴν Ἡπειρον καὶ μέρος τῆς Μακεδονίας. Ὁ υἱὸς του Βελῆ Πασᾶς, διὰ τὸν ὅποιον μοι ἔδωκε γράμματα, κυβερνᾷ τὸν Μορέαν, καὶ ἔχει μεγάλην ἐπιρροὴν ἐν Αἰγύπτῳ· ἐν συντόμῳ εἶνε εἷς τῶν ἰσχυροτάτων ἀνδρῶν ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ.

Ὅταν ἔφθασα εἰς τὰ Γιάννενα, τὴν πρωτεύουσαν, μετὰ ὀδοπορίαν τριῶν ἡμερῶν ἀνὰ τὰ ὄρη, μέσον χώρας τῆς γραφικωτάτης καλλονῆς, εὔρον ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἦτο μετὰ τοῦ στρατοῦ του εἰς τὸ Ἰλλυρικὸν πολιορκῶν τὸν Ἰβραῆμ Πασᾶν εἰς τὸ κάστρον τοῦ Βερατίου. Εἶχε μάθει ὅτι εἰς Ἀγγλος ἀνωτέρας τάξεως ἔφθασεν εἰς τὸ κράτος του, καὶ εἶχεν ἀφήσει διαταγὰς εἰς τὰ Γιάννενα πρὸς τὸν φρούραρχον νὰ ἐτοιμάσῃ κατάλυμα, καὶ νὰ μοῦ προμηθεύσῃ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα δωρεάν, καὶ μοῦ ἐπέτρεψαν μὲν νὰ δώσω κεράσματα εἰς τοὺς σκλάβους, κτλ., δὲν μὲ ἄφησαν δὲ νὰ πληρώσω τίποτε δι' ὅ,τι θὰ ἐχρειαζόμην.

Ἐξῆλθον εἰς περίπατον ἐπὶ τῶν ἵππων τοῦ βεζίρη, καὶ εἶδα τὰ παλάτια αὐτοῦ καὶ τῶν ἐγγόνων του, εἶνε ἔκλαμπρα, ἀλλὰ παραπολύ στολισμένα μὲ μέταξαν καὶ χρυσόν. Εἶτα ἀνέβην εἰς τὰ ὄρη διὰ τῆς Ζίτσας, χωρίου μὲ ἑλληνικὸν μοναστήριον (ὅπου ἐκοιμήθην κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν), ἐπὶ τῆς ὡραιότερας τοποθεσίας (ἐξαιρουμένου πάντοτε τοῦ Κίντρα τῆς Πορτογαλλίας) τὴν ὅποιαν εἶδα ποτέ. Μετὰ ἑννέα ἡμέρας ἔφθασα εἰς Τεπελένι. Ἡ ὀδοπορία

μας ἐβράδυνε πολὺ ἀπὸ τοὺς χειμάρρους ὅσοι κατῆλθον ἀπὸ τὰ ὄρη, καὶ ἔκοψαν τοὺς δρόμους. Δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ τὴν μοναδικὴν σκηνογραφίαν ὅταν εἰσηρχόμην εἰς τὸ Τεπελένι τὴν πέμπτην ὥραν τῆς ἑσπέρας, καθὼς ἔδυν ὁ ἥλιος· μοῦ ἔφερον εἰς τὴν μνήμην (μὲ τινα ἀλλαγὴν περιβολῆς ἐντοσούτῳ) τοῦ Οὐάλτερ Σκῶτ τὴν περιγραφὴν τοῦ πύργου Βράγκσομ καὶ τὸ τιμαριωτικὸν σύστημα.

Οἱ Ἄλβανοὶ μὲ τὴν ἐνδυμασίαν των (τὴν μεγαλοπρεπεστέραν ἐν τῷ κόσμῳ, συνισταμένην ἀπὸ μακρὸν λευκὸν χιτῶνα, διάχρυσον ἐπενδύτην, κόκκινα βελούδινα χρυσογαῖτανα περιστήθια, ἐπάργυρα πιστόλια καὶ ἐγγχειρίδια), οἱ Τάρταροι μὲ τὰς ὑψηλὰς κιθάρεις των, οἱ Τοῦρκοι μὲ τοὺς πλατεῖς σουμπέδες καὶ μὲ τὰ σαρκίγια των, οἱ στρατιῶται καὶ οἱ μαῦροι σκλάβοι μὲ τοὺς ἵππους, οἱ πρῶτοι εἰς συμπλέγματα ἐντὸς ἀχανοῦς ἀνοικτῆς στοᾶς κατέμπροσθεν τοῦ παλατιοῦ, οἱ δεῦτεροι τεταγμένοι ἐντὸς περιβόλου κάτωθεν ταύτης, διακόσιοι ἵπποι ἐπισαγμένοι ἔτοιμοι νὰ κινηθῶσιν εἰς μίαν στιγμὴν, ταχυδρόμοι εἰσερχόμενοι καὶ ἐξερχόμενοι μὲ διαταγὰς, κυμβολοτύμπανα κροτοῦντα, παιδία κράζοντα τὴν ὥραν ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ μιναρέ, ὅλα ὁμοῦ μὲ τὴν ἀλλόκοτον πρόσοψιν τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, ἀπετέλουν νέον καὶ ἡδονικὸν θέαμα δι' ἓνα ξένον.

Μὲ ὠδήγησαν εἰς ὠραῖον δῶμα, καὶ ὁ γραμματεὺς τοῦ βεζίρη μὲ ἠρώτησε περὶ τῆς ὑγείας μου κατὰ τὸν τουρκικὸν τρόπον. Τὴν ἐπιούσαν εἰσήχθη πλησίον τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἐφόρουν πλήρη στολὴν ἐπιτελείου, μὲ λαμπρὰν σπάθην κλπ. Ὁ βεζίρης μ' ἐδέχθη ἐντὸς εὐρείας αἰθούσης μαρμαροστρώτου· μία βρῦσις ἀνέβλυζεν εἰς τὸ κέντρον· τὸ διαμέρισμα ἦτο ἐμπετασμένον μὲ κατακόκκινα παραπετάσματα. Μὲ ὑπεδέχθη ὄρθιος, θαυμάσιον φιλοφρόνημα ἀπὸ μουσουλμάνον, καὶ μ' ἔβαλε νὰ καθίσω πρὸς τὰ δεξιά του. Ἔχω Ἑλληνα διερμηνέα πρὸς γενικὴν χρῆσιν, ἀλλ' εἰς ἰατρὸς τοῦ Ἀλῆ, ὀνόματι Φεμλάρης⁶, ὅστις ἐννοεῖ τὰ λατινικά, μοῦ ἐχρησίμεισε κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην.

Ἡ πρώτη ἐρώτησίς του ἦτο, διατί, τόσον νέος, ἀνεχώρησα ἀπὸ τὴν πατρίδα μου; — (οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν ἰδέαν ταξιδίων χάριν τέρψεως). Εἶτα εἶπεν ὅτι ὁ Ἄγγλος πρόξενος Λῆκ τοῦ εἶχεν εἰπεῖ ὅτι εἶμαι ἀπὸ μεγάλῃν οἰκογένειαν, καὶ μὲ παρεκάλεσε νὰ προσφέρω τὰ σεβάσματά του εἰς τὴν μητέρα μου· τὰ ὅποια τώρα, ἐξ ὀνόματος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, σὰς ὑποβάλλω. Εἶπεν, εἶνε βέβαιος ὅτι εἶμαι ἄνθρωπος εὐγενοῦς καταγωγῆς, διότι ἔχω μικρὰ ὦτα, σγουρὰ μαλλιά, καὶ μικρὰς λευκὰς χεῖρας, καὶ ἐξέφρασε τὴν εὐάρεσκειάν του διὰ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ τὴν περιβολὴν μου. Μοῦ εἶπε νὰ τὸν θεωρῶ ὡς πατέρα ἐνόσῳ εἶμαι εἰς τὴν Τουρκίαν, καὶ αὐτὸς μ' ἔχει ὡς υἱὸν του. Τῷ ὄντι, μὲ μετεχειρίσθη ὡς παιδίον, στέλλων μοι ἀμύγδαλα καὶ ζαχαρωμένον σερμπέτι, φρούτα καὶ γλυκὰ, εἰκοσάκις τῆς ἡμέρας. Μὲ παρεκάλεσε νὰ τὸν ἐπισκέπτωμαι συχνά, καὶ τὴν νύκτα, ὅταν ἔχη εὐκαιρίαν. Ἀκολούθως μετὰ τὸν καφὲν καὶ τὸ τσιμποῦκι, ἀπεσύρθη τὴν πρώτην φορὰν.

Τὸν εἶδα τρὶς ὕστερον. Εἶνε παράδοξον ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἐνῶ δὲν ἔχουν κληρονομικὰ ἀξιώματα, καὶ ὀλίγας μεγάλας οἰκογενείας, ἐξαιρέσει τῶν Σουλτάνων, ἀποδίδουσι τόσον σέβας εἰς τὴν ἐκ γενετῆς εὐγένειαν διότι εὔρον ὅτι μεγαλειτέραν ἐκτίμησιν ἐφείλκεν ἡ γενεαλογία μου ἀπὸ τὸν τίτλον μου.

Ἡ ὑψηλότης του εἶνε ἐξῆντα χρόνων, πολὺ εὐσαρκος, καὶ ὄχι ὑψηλός, ἀλλὰ μὲ ὠραῖον πρόσωπον, γαλανοὺς ὀφθαλμοὺς, καὶ λευκὸν γένιον· ὁ τρόπος του εἶνε πολὺ εὐμενής, καὶ συγχρόνως ἔχει τὴν ἀξιοπρέπειαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν εὐρίσκω καθολικὴν παρὰ τοῖς Τοῦρκοις. Ἡ ὄψις του δεικνύει κάθε ἄλλο παρὰ τὸν πραγματικὸν χαρακτήρα του· διότι εἶνε ἀσυνειδήτος τύραννος, ἔνοχος τῶν φρικωδεστέρων σκληροτήτων, ἀνδρείος ὅμως, καὶ τόσον καλὸς στρατηγός, ὥστε τὸν ὀνομάζουν «ὁ Μωαμεθανὸς Βοναπάρτης». Ὁ Ναπολέων δις τοῦ ἐπρόσφερε νὰ τὸν κάμῃ βασιλέα τῆς Ἡπείρου· ἀλλ' αὐτὸς προτιμᾷ τὸ ἀγγλικὸν συμφέρον, καὶ ἀποστρέφεται τοὺς Γάλλους, καθὼς μοῦ εἶπεν ὁ ἴδιος. Εἶνε ἄνθρωπος μὲ τόσῃ ἐπιρροήν, ὥστε καὶ οἱ δύο τὸν κολακεύουσι· καθόσον οἱ Ἄλβανοὶ εἶνε οἱ πλέον φιλοπόλεμοι ὑπήκοοι τοῦ Σουλτάνου, καίτοι ὁ Ἄλῆς κατ' ὄνομα μόνον ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς Πύλης. Ὑπῆρξεν ἰσχυρὸς πολεμιστής, ἀλλ' εἶνε τόσον βάρβαρος, ὅσον εἶνε καὶ τυχερός, καὶ ψῆνει ζωντανοὺς τοὺς ἀντάρτας κτλ. Ὁ Βοναπάρτης τοῦ ἔστειλε μίαν ταμβακέραν, μὲ τὴν εἰκόνα του· αὐτὸς εἶπεν ὅτι καλὴ μὲν ἡ ταμβακέρα, ἀλλὰ τὴν εἰκόνα μόνον τὴν συγχωρεῖ, καθόσον δὲν ἀγαπᾷ οὔτε αὐτὴν οὔτε τὸ πρωτότυπον. Αἱ ἰδέαι του νὰ κρίνῃ περὶ τῆς γενετῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ὦτα, τὰς χεῖρας κτλ., ἦσαν ἀρκετὰ περιέργοι. Εἰς ἐμὲ ἐφάνη τῶ ὄντι, ὡς πατὴρ, δίδων μοι συστατικὰς ἐπιστολάς, φύλακας καὶ πᾶσαν ἄλλην εὐκολίαν. Αἱ νεώτεραι συνδιαλέξεις μας ἦσαν περὶ πολέμου καὶ ταξειδίων, περὶ πολιτικῆς καὶ περὶ Ἀγγλίας.

Ἐκραξε τὸν Ἄλβανὸν στρατιώτην μου, ὅστις μὲ συνοδεύει, καὶ τοῦ εἶπε νὰ μὲ φυλάττῃ ἄγρυπνος. Τὸ ὄνομά του εἶνε Βισιλῆς, καὶ καθὼς ὅλοι οἱ Ἄλβανοί, εἶνε ἀνδρείος, αὐστηρῶς ἔντιμος, καὶ πιστός· πλὴν εἶνε σκληροί, ἀν καὶ δὲν προδίδουσι· καὶ ἔχουν πολλὰς κακίας, ὄχι ὅμως καὶ τὴν χαμέρπειαν. Εἶνε ἴσως ἡ ὠραιότερα φυλὴ, λόγῳ παραστήματος, εἰς τὸν κόσμον· αἱ γυναῖκες των εἶνε ἐπίσης εὐειδεῖς ἐνίοτε, ἀλλὰ τὰς μεταχειρίζονται ὡς σκλάβας, τὰς δέρουν, τὰς βάλλουν νὰ κουβαλοῦν ξύλα, νὰ σκάπτουν, νὰ ὀργώνουν καὶ νὰ διορθώνουν τοὺς δρόμους. Οἱ ἄνδρες, εἶνε ὅλοι στρατιῶται, ὁ πόλεμος δὲ καὶ ἡ θῆρα εἶνε αἱ μόναι ἀσχολίαι των. Αἱ γυναῖκες εἶνε οἱ γεωργοί, τὸ ὅποιον δὲν εἶνε καὶ μεγάλη σκληραγωγία εἰς τοιοῦτον ἥπιον κλίμα. Χθές, 11 Νοεμβρίου, ἐλούσθην εἰς τὴν θάλασσαν· σήμερον εἶνε τόση ζέστη, ὥστε γράφω εἰς σκιερὸν δῶμα τοῦ Ἄγγλου προξένου, μὲ τρεῖς θύρας ἀνοικτάς, χωρὶς πῦρ οὔτε ἐστίαν ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἐκτὸς διὰ τὴν μαγειρικὴν.

Σήμερον εἶδα τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως Ἀκτίου, πλησίον τῆς ὁποίας ὁ Ἀντώνιος ἔχασε τὸν κόσμον, ἐντὸς μικροῦ κόλπου ὅπου δύο φρεγάται μόλις θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκτελέσωσι χειρισμούς· διερρηγμένον τεῖχος εἶνε τὸ μόνον λεί-

φανον. Εἰς ἄλλο μέρος τοῦ κόλπου κείνται τὰ ἐρείπια τῆς Νικοπόλεως κτισθέντα ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου πρὸς τιμὴν τῆς νίκης του. Χθὲς ἐσπέρας ἤμην εἰς ἓνα ἑλληνικὸν γάμον· ἀλλὰ τοῦτο, καθὼς καὶ χίλια ἄλλα πράγματα, δὲν ἔχω οὔτε καιρὸν οὔτε χῶρον νὰ περιγράψω. Μεταβαίνω αὐριον, μετὰ φρουρᾶς πεντήκοντα ἀνδρῶν, εἰς Πάτρας τῆς Πελοποννήσου, κ' ἐκείθεν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου θὰ παραχειμάσω. Πρὸ δύο ἡμερῶν ἐκινδύνευσα νὰ πνιγῶ μὲ ἐν τουρκικὸν πλοῖον πολεμικόν, ἕνεκα τῆς ἀπειρίας τοῦ πλοίαρχου καὶ τοῦ πληρώματος, καίτοι ἡ τρικυμία δὲν ἦτο ἐκ τῶν σφοδρότερων. Ὁ Φλέτσερ(*) ἐστέναιζε διὰ τὴν γυναῖκά του, οἱ Ἕλληνες ἐπεκαλοῦντο ὄλους τοὺς Ἀγίους, οἱ Μουσουλμάνοι τὸν Ἀλλάχ. Ὁ πλοίαρχος ἐρράγη εἰς δάκρυα καὶ κατέβη εἰς τὸ ὑπόστρωμα, εἰπὼν ἡμῖν νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὸν Θεόν, τὰ πανὰ ἐσχίσθησαν, ἡ μεγάλη κεραία διερράγη, ὁ ἄνεμος ἐφύσα φρέσκος, ἡ νύξ κατήρχето σκοτεινή, καὶ ὅλη ἡ ἑλπίς μας ἦτον νὰ πιάσωμεν τοὺς Κορφοὺς, ὅπου εἶνε εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Γάλλων, ἄλλως, καθὼς τὸ εἶπε παθητικῶς ὁ Φλέτσερ, τὸ κύμα τάφος μας. Ἐκαμα ὅ,τι ἤμποροῦσα διὰ νὰ παρηγορήσω τὸν Φλέτσερ, ἀλλ' εὐρίσκων αὐτὸν ἀδιόρθωτον, ἐτυλίχθη εἰς τὴν ἀλβανικὴν καπόταν μου, μακρότατον μανδύαν, καὶ ἐπλάγιασα εἰς τὸ κατάστρωμα περιμένων τὰ χεῖριστα. Ἐμαθα νὰ φιλοσοφῶ εἰς τὰ ταξείδιά μου, καὶ ἂν δὲν εἶχα μάθει, τὰ παράπονα θὰ ἦσαν ἀνωφελῆ. Εὐτυχῶς ὁ ἄνεμος ἐκόπασε, καὶ μόνον μᾶς ἐξώθησε παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Σουλίου, ἐπὶ τῆς ξηρᾶς, ὅπου ἀπεβιάσθημεν, καὶ ὠδεύσαμεν, τῇ συνδρομῇ τῶν ἐντοπίων, εἰς τὴν Πρέβεζαν καὶ πάλιν· ἀλλὰ δὲν θὰ ἐμπιστευώμαι τοὺς Τούρκους ναύτας εἰς τὸ μέλλον, καίτοι ὁ Πασᾶς εἶχε διατάξει νὰ μὲ ὀδηγήσῃ εἰς τὰς Πάτρας μία ἀπὸ τὰς ἰδίας του γαλιιώτας. Ὅθεν ὑπάγω διὰ ξηρᾶς ἕως τὸ Μεσολόγγι, καὶ ἐκεῖ ἔχω μόνον νὰ διαπλεύσω μικρὸν κόλπον ὅπως φθάσω εἰς Πάτρας. Ἡ προσεχὴς ἐπιστολὴ τοῦ Φλέτσερ θὰ εἶνε γεμάτη ἀπὸ θαυμάσια· ἐχάθημεν μίαν νύκτα ἐπὶ ἐννέα ὥρας εἰς τὰ βουνά, ἐν καιρῷ καταιγίδος μὲ ἀστραπὰς καὶ βροντάς, καὶ ὕστερον ὀλίγου δεῖν ἐναυαγήσαμεν. Καὶ τὰς δύο φορὰς ὁ Φλέτσερ πολὺ θλιβερῶς τὰ ἔχασεν, ἀπὸ φόβον τῆς πείνης καὶ τῶν ληστῶν τὴν πρώτην, καὶ τοῦ πνιγμοῦ τὴν δευτέραν φορὰν. Οἱ ὀφθαλμοὶ του ἐβλάβηθησαν ὀλίγον ἀπὸ τὰς ἀστραπὰς ἢ ἀπὸ τὰ κλαύματα, δὲν εἰξεύρω ἀπὸ ποῖον ἐκ τῶν δύο, ἀλλὰ τώρα εἶνε καλλίτερα.

Ἐμποροῦσα νὰ σᾶς γράψω δὲν εἰξεύρω πόσα περιστατικά, τὰ ὁποῖα, πιστεύω, θὰ σᾶς διεσκέδαζαν, ἀλλὰ συνωθοῦνται εἰς τὴν μνήμην μου τόσοσὸν πολὺ ὅσον θὰ ἐμήκνουν τὴν ἐπιστολήν μου· καὶ δὲν δύναμαι οὔτε νὰ τὰ τακτοποιήσω εἰς τὴν μίαν οὔτε νὰ τὰ καταθέσω εἰς τὴν ἄλλην, εἰμὴ ἐν μεγάλῃ συγχύσει. Ἀγαπῶ τοὺς Ἀλβανοὺς πολὺ. Δὲν εἶνε ὅλοι Τούρκοι· φυλαί τινες εἶνε Χριστιανοί· ἀλλ' ἡ θρησκεία των μικρὰν ἐπιφέρει διαφορὰν εἰς τὸν τρόπον ἢ τὴν διαγωγὴν των. Θεωροῦνται ὡς ὁ κάλλιστος στρατὸς ἐν τῇ

(*) Ὁ ὑπηρέτης του.

τουρκικῆ ὑπηρεσίᾳ. Κατέλυσα εἰς τὸν δρόμον μου, δύο ἡμέρας ἀπαξ, καὶ πάλιν τρεῖς ἡμέρας ὕστερον, εἰς ἓνα στρατώνα, εἰς Σαλώραν, καὶ ποτὲ δὲν εἶδα στρατιώτας τόσον ὑποφερτοῦς, ἂν καὶ διέτριψα εἰς τὰς φρουράς τοῦ Γιβραλτάρ καὶ τῆς Μάλτας, καὶ εἶδα Ἴσπανοὺς, Γάλλους, Σικελοὺς καὶ Βρεττανοὺς στρατιώτας πλείστους. Δὲν μοῦ ἔκλεψαν τίποτε, καὶ μὲ ὑπεδέχοντο πάντοτε καλῶς εἰς τὰς ζωτροφίας των καὶ εἰς τὸ γάλα των. Πρὸ ἐβδομάδος εἰς Ἀλβανὸς ἄρχων (ἐκαστον χωρίον ἔχει τὸν ἄρχοντά του, τὸν ὁποῖον ὀνομάζουσι προεστὸν) ἀφοῦ μᾶς ἐβοήθησε ν' ἀποβιβασθῶμεν ἀπὸ τὴν τουρκικὴν γαλλιώταν ὅπου ἐκινδυνεύσαμεν νὰ πινηγῶμεν, μᾶς ἔθρεψε κ' ἐφιλοξένησε τὴν ἀκολουθίαν μου, συνισταμένην ἀπὸ τὸν Φλέτσερ, ἓνα Ἑλληνα, δύο Ἀθηναίους⁷, ἓνα ὀρθόδοξον ἱερέα, καὶ τὸν σύντροφόν μου, κ. Ὁμπχαους, ἀπεποιήθη νὰ λάβῃ ἀποζημιώσιν, εἰμὴ ἔγγραφον βεβαιούν ὅτι καλῶς μὲ ὑπεδέχθη· καὶ ὅταν τὸν ἐπίεσα νὰ δεχθῆ ὀλίγα χρήματα, «Ὅχι, ἀπήντησε, θέλω νὰ μὲ ἀγαπάτε, ὄχι νὰ μὲ πληρώσητε». Αὐτοὶ ἦσαν οἱ λόγοι του.

Εἶνε ἀπορίας ἄξιον πόσον ὀλίγα χρήματα ἐξοδεύει τις εἰς αὐτὸν τὸν τόπον. Ἐνόσω ἤμην εἰς τὴν πρωτεύουσαν, δὲν εἶχα νὰ πληρώσω τίποτε, κατὰ διαταγὴν τοῦ βεζίρη· ἀλλ' ἔκτοτε καίτοι εἶχα συνήθως δεκαεξ ἵππους, καὶ ἕξ ἢ ἑπτὰ ἄνδρας διαρκῶς, ἡ δαπάνη δὲν ἔφθασεν εἰς τὸ ἥμισυ ὅσων ἐξώδευσα ἐπὶ τρεῖς ἐβδομάδας εἰς Μάλταν, καίτοι ὁ σίρ Ἀ. Μπῶλ, ὁ διοικητῆς, μοὶ παρεχώρησεν οἰκίαν δωρεάν, καὶ εἶχα μόνον ἓνα ὑπηρετήν. Ἀληθινά, ἐλπίζω ὁ Χάνσων (*) νὰ μοῦ στέλλῃ χρήματα τακτικά· διότι δὲν θὰ μείνω διὰ πάντοτε εἰς τὴν ἐπαρχίαν ταύτην. Τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἡ εὐφορία τῶν πεδιάδων εἶνε θαυμασία, τὰ δὲ νομίσματα εἶνε σπάνια, καὶ τοῦτο ἐπιφέρει τὴν μεγάλην ταύτην εὐθηνίαν.

Πηγαίνω εἰς Ἀθήνας νὰ μάθω τὰ νέα ἑλληνικά, τὰ ὁποῖα διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, καίτοι ριζικῶς ὅμοια. Δὲν ἔχω ἐπιθυμίαν νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὴν Ἀγγλίαν, οὔτε μέλλω, ἐκτὸς ἂν βιασθῶ ἀπὸ ἀπόλυτον ἀνάγκην, καὶ ὀλιγοῦριαν τοῦ Χάνσων· ἀλλὰ δὲν θὰ εἰσέλθω εἰς τὴν Ἀσίαν πρὶν περάσῃ ἓν ἔτος ἢ καὶ δύο, διότι ἔχω πολλὰ νὰ ἴδω εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ δυνατὸν ἴσως νὰ περάσω εἰς Ἀφρικὴν, τοῦλάχιστον εἰς τὸ μέρος τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ Φλέτσερ, καθὼς ὅλοι οἱ Ἀγγλοὶ, εἶνε πολὺ δυσηρεστημένος, καίτοι ἐφιλιώθη ὀλίγον μὲ τοὺς Τούρκους διὰ δώρου ὀγδῶντα γροσίων ἀπὸ τὸν βεζίρη, τὸ ὁποῖον, ἂν λάβῃς ὑπ' ὄψιν ὅλας τὰς περιστάσεις, καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ νομίσματος ἐδῶ, ἀξίζει σχεδὸν ἴσα μὲ δέκα ἀγγλικὰς γινέας. Ἀπὸ τίποτε ἄλλο δὲν ὑπέφερον εἰμὴ ἀπὸ τὸ κρύος, τὴν ζέστην καὶ τὰ ζωῦφια, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνοι οὔτινες κοιμῶνται εἰς τὰς καλύβας καὶ διέρχωνται βουναὶ ἐν ψυχρᾷ⁸ χώρᾳ ὀφείλουσι νὰ ὑποφέρουν, καὶ τῶν ὁποίων ἐξ ἴσου μετέσχον κ' ἐγώ· ἀλλὰ δὲν εἶνε γενναῖος, καὶ φοβεῖται τοὺς ληστὰς καὶ τὰς τρικυμίας. Δὲν ἔχω κανένα διὰ νὰ σοῦ στείλω ἀσπασμοὺς εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ δὲν

(*) Ὁ τραπεζίτης του.

θέλω ν' ἀκούσω τίποτε ἀπ' αὐτά, εἰμὴ μόνον ὅτι εἴσθε καλά, καὶ νὰ λάβω ἐπιστολάς περὶ χρημάτων ἀπὸ τὸν Χάνσων, εἰς τὸν ὅποιον εἶπετε νὰ γράψῃ. Θὰ γράψω ὅταν ἡμπορέσω, καὶ παρακαλῶ πιστεῦσατέ με φιλόστοργον υἱόν σας.

Υ. Γ. Ἐχω μερικὰς μεγαλοπρεπεῖς ἀλβανικὰς στολάς, τὸ μόνον δαπανηρὸν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον τοῦτον. Κοστίζουν πενήντα γινέας ἢ καθεμιά, κ' ἔχουν τὸσον χρυσάφι, ὥστε ἡμποροῦσαν νὰ κοστίζουν διακοσίας εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Εἰσῆχθην εἰς τὸν Χουσίμ βέην⁹ καὶ τὸν Μαχμούτ Πασᾶν, καὶ τοὺς δύο μικρὰ παιδία, ἐγγόνους τοῦ Ἀλῆ, εἰς τὰ Γιάννενα. Εἶνε ἀνομοιότατοι μὲ τὰ ἰδικὰ μας παιδία, ἔχουν μεγάλους μαύρους ὀφθαλμούς καὶ χαρακτηριστικὰ κανονικώτατα. Εἶνε τὰ ὠραιότερα ζῶψια τὰ ὅποια ποτὲ εἶδα, καὶ ἔχουν μάθει ἤδη τὰς αὐλικὰς ἐθιμοταξίας. Ὁ τουρκικὸς χαιρετισμὸς εἶνε μικρὰ ὑπόκλισις τῆς κεφαλῆς, μὲ τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους. Οἱ στενοὶ φίλοι ἀσπάζονται ἀλλήλους. Ὁ Μαχμούτ εἶνε δέκα ἐτῶν, κ' ἐλπίζει νὰ μὲ ξαναἰδῇ. Εἶμεθα φίλοι χωρὶς νὰ ἐννοοῦμεν ἀλλήλους, καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἶνε, ἀλλ' ἐκ διαφόρου αἰτίας. Μοῦ ἔδωκεν ἐπιστολήν πρὸς τὸν πατέρα του εἰς τὸν Μορέαν, πρὸς τὸν ὅποιον ἔχω καὶ ἐπιστολάς ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶν.

Ἀπὸ τῆς φρεγάτας «Σαλσέττης»¹⁰ ἔγραφε τῇ 3 Μαΐου 1810 εἰς τὸν αἰδέσιμον Ἐρρῖκον Δροῦρου:

Δὲν βλέπω διαφορὰν μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν Τούρκων, ἐκτὸς ὅτι αὐτοὶ φοροῦν μακρὰ καὶ ἡμεῖς κοντά, καὶ ἡμεῖς ὀμιλοῦμεν πολὺ, αὐτοὶ δὲ ὀλιγόν¹¹. Εἶνε γνωστικοὶ ἄνθρωποι. Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς μοῦ εἶπεν, εἶνε βέβαιος ὅτι εἶμαι ἄνθρωπος περιωπῆς, διότι ἔχω μικρὰ αὐτιά καὶ χέρια, καὶ σγουρὰ μαλλιά. Ἀληθινὰ, ὀμιλῶ τὰ ρωμαϊκὰ, τὰ νεοελληνικὰ, ὑποφερτῶς. Δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰς ἀρχαίας διαλέκτους ὅσον θὰ ἐνομίζετε ἀλλ' ἢ προφορὰ εἶνε ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος. Περὶ στίχου, ἐκτὸς τοῦ ρυθμικοῦ, οὔτε ἰδέαν δὲν ἔχουν.

Ἀγαπῶ τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες εἶνε εὐπρόσωποι ἀπατεῶνες, μὲ ὅλας τὰς τουρκικὰς κακίας χωρὶς τὸ θάρρος των. Μερικοὶ ἐν τοσοῦτῳ εἶνε ἀνδρεῖοι¹², πολὺ ὁμοιάζοντες μὲ τὴν προτομὴν τοῦ Ἀλκιβιάδου· αἱ γυναῖκες δὲν εἶνε τὸσον εὐειδεῖς. Ἡμπορῶ νὰ βλασφημῶ τουρκιστί, πλὴν ἐκτὸς μιᾶς φρικώδους βλασφημίας, τοῦ ψωμιοῦ καὶ τοῦ νεροῦ, δὲν ἔμαθα ἄλλας λέξεις εἰς τὴν γλῶσσάν των. Εἶνε εἰς ἄκρον περιποιητικοὶ πρὸς τοὺς ξένους πάσης τάξεως, τοὺς προφυλαττομένους καταλλήλως· καὶ ἐπειδὴ ἔχω δύο ὑπηρετάς καὶ δύο στρατιώτας, περνοῦμεν πολὺ ἐκλάμπρως. Ἐκινδυνεύσαμεν κάποτε ἀπὸ τοὺς ληστές, καὶ ἀπαξ ἀπὸ ναυάγιον, ἀλλὰ πάντοτε διεφύγομεν τὸν κίνδυνον.

Ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ 28 Ἰουνίου 1810 πρὸς τὴν μητέρα του ἔγραφεν:

Ἐνθυμοῦμαι ὅτι ὁ Μαχμούτ Πασᾶς, ὁ ἐγγονὸς τοῦ Ἀλῆ, εἰς τὰ Γιάν-

νενα, (μικρός, δέκα ἐτῶν παῖς, μὲ μεγάλα μαῦρα μάτια, τὰ ὅποια αἱ κυρίαί μας θὰ ἠγόραζον ἀντὶ πάσης τιμῆς, καὶ μὲ τὰ κανονικὰ ἐκεῖνα χαρακτηριστικά, τὰ ὅποια διακρίνουν τοὺς Τούρκους), μὲ ἠρώτησε πῶς συνέβη νὰ ταξειδεύω τόσον νέος, χωρὶς κανένα νὰ μ' ἐπιμελῆται. Τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἀπήλυθεν ὁ ἀνθρωπισκός μὲ ὄλην τὴν σοβαρότητα τῆς ἐξηκονταετοῦς ἡλικίας. Δὲν δύναμαι τώρα νὰ γράψω ἐν ἀφθονία. Ἔχω μόνον καιρὸν νὰ σᾶς εἶπω ὅτι ἐπέρασα πολλὰς στιγμὰς κοπώσεως, ἀλλὰ οὐδεμίαν στιγμὴν ἀνίας· καὶ ὅ,τι φοβοῦμαι εἶνε μήπως κολλήσω ἀθιγγανικὴν διάθεσιν πρὸς περιπλανήσεις, ἥτις θὰ κάμῃ τὴν πατρίδα κουραστικὴν δι' ἐμέ. Τοῦτο, μοῦ λέγουν, συμβαίνει συχνά¹³ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἔχοντας τὴν ἔξιν τῶν ταξιδίων, καὶ πράγματι οὕτω τὸ αἰσθάνομαι. Εἰς τὰς 3 Μαΐου ἐκολύμβησα ἀπὸ Σηστοῦ εἰς Ἄβυδον. Γνωρίζετε τὴν διήγησιν περὶ Λεάνδρου, ἀλλὰ δὲν εἶχα καμμίαν Ἡρῶ νὰ μὲ ὑποδεχθῇ εἰς τὴν ἀποβίβασιν. Διέτριψα ἐπίσης δύο ἑβδομάδας εἰς τὴν Τρωάδα· οἱ τύμβοι τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Αἰσῆτου¹⁴ ὑπάρχουν ἀκόμη εἰς μεγάλους ὄγκους, παρομοίους μ' ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἀναμφιβόλως εἶδατε εἰς τὰ βόρεια μέρη.

Ὁ Φλέτσερ εἶνε πτωχὸν πλάσμα καὶ ἀπαιτεῖ ἀναπαύσεις τὰς ὁποίας παραιτοῦμαι ἐγώ. Εἶνε πολὺ ἄρρωστος ἀπὸ τὰ ταξείδια του, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ πιστεύσῃτε τὰς διηγήσεις του περὶ τῆς χώρας. Ἀναστενάζει διὰ ζῦθον, διὰ ραστώνην καὶ διὰ σύζυγον, καὶ ὁ διάβολος ξεύρει διὰ τί ἄλλο ἀκόμη. Ἐγὼ οὔτε ἀπεγοητεύθην οὔτε ἀηδίασα. Ἐζῆσα μὲ τοὺς ὑψηλοτέρους καὶ μὲ τοὺς χαμηλοτέρους. Ἐμείνα ἐπὶ ἡμέρας εἰς τὸ παλάτιον πασᾶ, κ' ἐπέρασα πολλὰς νύκτας εἰς βοῶν σταῦλον, καὶ εὔρον τοὺς ἀνθρώπους καλοὺς καὶ μὴ θέλοντας νὰ βλάψουν. Διέτριψα προσέτι χρόνον τινὰ μὲ τοὺς προκρίτους Ἕλληνας εἰς τὸν Μορέαν καὶ εἰς τὴν Λεβαδείαν, καὶ μ' ὄλον ὅτι ὑποδεέστεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, εἶνε καλλίτεροι ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς, οἵτινες πάλιν ὑπερέχουσι τῶν Πορτογάλλων. Περὶ Κωνσταντινουπόλεως θὰ εὔρητε πολλὰς περιγραφὰς εἰς διαφόρους περιηγήσεις· ἀλλ' ἡ λαϊκὴ Οὐόρτλεϋ μὲγάλως σφάλλει ὅταν γράφῃ ὅτι ὁ Ἅγιος Παῦλος θὰ ἐφαίνετο ἀλλόκοτον κτίριον ἐμπρὸς εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Ἐπῆγα καὶ εἰς τὰ δύο, τὰ ἐξήτασα ἔσω καὶ ἔξω μετὰ προσοχῆς. Ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι ἀναντιρρήτως τὰ μάλιστα περισπούδαστος ἐκ τῆς μεγάλης ἀρχαιότητός της, καὶ ἐκ τῆς περιστάσεως ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες αὐτοκράτορες, ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐστέφθησαν ἐν αὐτῇ, καὶ πολλοὶ ἐσφάγησαν εἰς τὸ θυσιαστήριον, ἐκτὸς τῶν Τούρκων Σουλτάνων οἵτινες τὴν ἐπισκέπτονται τακτικὰ. Ἄλλ' εἶνε ὑποδεεστέρη τὸ κάλλος καὶ τὸ μέγεθος τινῶν ἐκ τῶν τζαμιῶν, ἰδίως τοῦ Σουλεϊμάν, καὶ δὲν πρέπει νὰ τεθῇ ἐξ ἴσου μὲ τὸν Ἅγιον Παῦλον ὁμιλῶ ὡς γνήσιος Λοιδιναιός. Ἄλλ' ὅμως προτιμῶ τὴν γοθτικὴν μητρόπολιν τῆς Σεβίλλης ἀπὸ τὸν Ἅγιον Παῦλον, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, καὶ πᾶν θρησκευτικὸν οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖόν ποτε εἶδα. Τὰ τεῖχη τοῦ σεραγίου εἶνε ὅμοια μὲ τοὺς τοίχους τῶν κήπων τοῦ Νιούστεδ, μόνον ὑψηλότερα, καὶ σχεδὸν τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ· ἀλλ' ὁ περίπατος

παρά τὰ τείχη τῆς πόλεως πρὸς τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς εἶνέ τι ὠραῖον. Φαντασθῆτε τέσσαρα μίλια τεραστίων τριπλῶν προμαχώνων, μὲ ὑπερκειμένους 218 πύργους, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τῆς ὁδοῦ τουρκικὰ νεκροταφεῖα, τὰ ἐρασιμώτερα τοπία τῆς γῆς, πλήρη ὑπερφερῶν κυπαρίσσω.

Ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως ἔγραφεν εἰς τὸν "Ὁδγσωνα, ἀπὸ 4 Ἰουλίου τοῦ ἰδίου ἔτους:

Οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Τούρκοι κινδυνεύουν νὰ ἔρθουν εἰς ρῆξιν, καὶ ὁ Σουλτάνος αὐτοπροσώπως εἶνε εἰς τὴν ἀκμὴν νὰ τεθῆ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ. Ὁ Καπετὰν Πασᾶς κόπτει κεφαλὰς καθ' ἑκάστην, ἔκοψε δὲ καὶ τὰ αὐτὰ ἐνὸς Γάλλου· τὸ τελευταῖον εἶνε σπουδαία ὑπόθεσις. Οὐχ ἤττον ἀγαπῶ τοὺς πασάδες ἐν γένει. Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς μὲ ὠνόμασεν υἱόν του, ἔστειλε φιλοφρονήσεις εἰς τὴν μητέρα μου, καὶ εἶπεν, εἶνε βέβαιος ὅτι εἶμαι ἀπὸ γένος διότι ἔχω κατσαρὰ μαλλιά. Ὁ ἔγγονός του, ὁ δεκαέτης Πασᾶς Μαχμούτ, μὲ ἠρώτησε πῶς ταξειδεύω τόσον νέος χωρὶς λ α λ ἄ ν, δηλαδὴ παιδαγωγόν!

Εἰς τὴν μητέρα του ἔγραφεν ἀπὸ τὰς Πάτρας, Ἰουλίου 30, τοῦ αὐτοῦ ἔτους:

Ἡ φιλοξενία εἶνε ἀναγκαία ἐδῶ, διότι δὲν ὑπάρχουν ξενοδοχεῖα. Κατέλυσσα εἰς τὰς οἰκίας Ἑλλήνων, Τούρκων, Ἰταλῶν, καὶ Ἀγγλῶν, σήμερον εἰς παλάτιον, αὐριον εἰς σταῦλον· τὴν μίαν ἡμέραν μ' ἕνα πασᾶν, τὴν ἄλλην μ' ἕνα βοσκόν. Θὰ ἐξακολουθήσω νὰ γράφω συντόμως, ἀλλὰ συχνῶς, καὶ χαίρω μανθάνων ἀπὸ σᾶς· ἀλλὰ γειμίζετε τὰ γράμματά σας μὲ εἰδήσεις ἀπὸ τὰς ἐφημερίδας, ὡς νὰ μὴν εὐρίσκονται αἱ ἀγγλικαὶ ἐφημερίδες εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Τὴν στιγμὴν ταύτην ἔχω μίαν δωδεκάδα ἐνώπιόν μου. Παρακαλῶ ἐπιμεληθῆτε τὰ βιβλία μου, καὶ πιστεύσατέ με, μῆτέρ μου, ἰδικόν σας.

Ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως, 3 Ὀκτωβρίου, εἰς τὸν "Ὁδγσωνα:

"Ὅσον διὰ τὴν Ἀγγλίαν, πρὸ πολλοῦ δὲν ἔλαβα εἰδήσεις ἐκεῖθεν. "Ὅλοι δι' ὅσους ἐνδιαφέρομαι, κοιμῶνται, καὶ σεῖς εἴσθε ὁ μόνος ἀνταποκριτὴς μου, ἐξαιρουμένων τῶν μεσιτῶν. Πράγματι δὲν ἔχω φίλους εἰς τὸν κόσμον. Ἄν καὶ ὅλοι οἱ παλαιοὶ συμμαθηταὶ μου ἐξῆλθον εἰς τὸν κόσμον, καὶ περιέρχονται ἐν αὐτῷ μὲ τερατώδεις μεταμφιέσεις, ἐν σχήματι στρατιωτικῶν, δικηγόρων, ἐφημερίων, κομψῶν κυρίων, καὶ μὲ ἄλλας τοιαύτας στολὰς τῆς Ἀπόκρεω. Ἐδῶ λοιπὸν τοὺς ἀποχαιρετῶ καὶ κόπτω τὴν κλωστήν μὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς πολυασχόλους ἀνθρώπους, ἐκ τῶν ὁποίων κανεὶς δὲν μοῦ γράφει. Οὔτε ἔχω ἀπαιτήσεις, πτωχὸς ταξειδιώτης ὅπου εἶμαι καὶ ἔθνικὸς φιλόσοφος, ὅπου ἐγύρισα τὸ μεγαλείτερον μέρος τοῦ Λεβάντε, καὶ εἶδα ἕνα πλῆθος θαλασσῶν καὶ τόπων, καὶ ὅμως δὲν εἶμαι σοφώτερος παρ' ὅσον ὅταν ἐξεκίνησα, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ.

Ἐξ Ἀθηνῶν γράφει εἰς τὸν ἴδιον, ἀπὸ 14 Νοεμβρίου τοῦ 1810:

Ἐὰν κανεῖς τιμῆσθαι τὸ ὄνομά μου ἐρωτῶν τοῦ εὐρίσκομαι, εἰπέτε του τὰ καταλύματά μου, καὶ γράψατε, ἂν ἀγαπᾶτε. Κατοικῶ μόνος εἰς τὸ φραγκισκανὸν μοναστήριον, μὲ ἓνα καλόγερον καπουκῖνον, καὶ μ' ἓνα μάγειρον Τοῦρκον, δύο Ἀλβανούς ἀγρίους, ἓνα Τάρταρον, καὶ ἓνα δραγομάνον. Ὁ μόνος Ἄγγλος μου ἀναχωρεῖ φέρων τὴν παροῦσαν καὶ ἄλλας ἐπιστολάς. Προχθὲς ὁ βόιβοδὰς ἢ διοικητὴς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ μουφτῆς τῶν Θηβῶν, εἶδος μουσουλμάνου ἐπισκόπου, ἐδείπνησαν ἐδῶ καὶ ἀπεκτηνώθησαν μὲ δυνατὸν ροῦμι, κ' ἐπειδὴ ὁ π ἄ δ ρ ε ς τοῦ μοναστηρίου ἔπιεν ὅσον καὶ ἡμεῖς, τὸ ἀττικὸν μου συμπίσιον διεξήχθη ἐν μεγάλῳ πατάγῳ. Ἐλαβα δῶρον ἓνα ἵππον ἀπὸ τὸν Πασᾶν τοῦ Μορέα, ἐπῆρα ἓνα πυρετὸν ἐνῶ ἀπρηχόμην εἰς Ὀλυμπίαν. Ἐξώκειλα εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς Σαλαμῖνος, ἐνῶ ἔπλεον εἰς Κόρινθον διὰ τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου. Ἦλθα εἰς ἔριν μὲ ἓνα Ἀθηναῖον ταχυδρόμον, ἔχω φιλίαν μὲ τὸν Γάλλον πρόξενον καὶ ἓνα Ἴταλὸν ζωγράφον, καὶ τὰ ἔχω καλὰ μὲ πέντε Τεύτονας καὶ Κίμβρους, Δανούς καὶ Γερμανούς, οἵτινες ταξιδεύουν διὰ μίαν ἀκαδημίαν.

Πρὸς τὴν μητέρα του ἐξ Ἀθηνῶν ἔγραφε ἀπὸ 14 Ἰανουαρίου 1811:

Νομίζω ὅτι σᾶς ἀνέφερα ἄλλοτε ὅτι διεκολύμβησα τὸν Ἑλλήσποντον, ἀπὸ Σηστοῦ εἰς Ἄβυδον. Περὶ τούτου καὶ περὶ ἄλλων, ὁ Φλέτσερ, τὸν ὁποῖον ἔστειλα οἴκαδε μετ' ἐπιστολῶν, θὰ σᾶς πληροφορήσῃ. Δὲν αἰσθάνομαι καμμίαν ἀπώλειαν ἐκ τῆς ἀπουσίας του ἐπειδὴ γνωρίζω ὅπως οὖν τὴν Ἰταλικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν δευτέραν τῶν ὁποίων σπουδάζω ἤδη μὲ διδάσκαλον, δύναμαι νὰ παραγγέλλω καὶ νὰ ὀμιλῶ περισσότερον παρ' ὅσον χρειάζεται δι' ἓνα λογικὸν ἄνθρωπον. Ἐκτὸς τούτου, τὰ αἰώνια παράπονά του διὰ τὸ βυδινὸν καὶ τὸν ζῦθον, ἡ μωρὰ καὶ στενοκέφαλος περιφρόνησις παντὸς τοῦ ξενικοῦ, καὶ ἡ ἀνυπέβλητος ἀνικανότης τοῦ νὰ μάθῃ καὶ δύο λέξεις ἀπὸ μίαν γλῶσσαν, τὸν κατέστησαν, καθὼς ὅλους τοὺς ἄλλους Ἄγγλους ὑπηρετάς, ἐν ἄχρηστον βάρος. Σᾶς βεβαιῶ, τὸ βάσανον νὰ τοῦ κάμνω τὸν διερμηνέα, αἱ ἀναπαύσεις τὰς ὁποίας ἤθελε, περισσοτέρας ἀπὸ ἐμὲ τὸν ἴδιον, τὰ πιλάφια, τουρκικὸν φαγητὸν μὲ ὀρύζιον καὶ μὲ κρέας, τὰ ὁποῖα δὲν ἔμπορούσε νὰ φάγῃ, τὰ κρασιά τὰ ὁποῖα δὲν ἔμπορούσε νὰ πιῇ, τὰ κρεβάτια ὅπου δὲν ἔμπορούσε νὰ κοιμηθῇ, καὶ ὁ μακρὸς κατάλογος τῶν συμφορῶν, καθὼς ὁ φόβος τῶν ἵππων, ἡ ἔλλειψις τσαῖτου κτλ., αἱ ὁποῖαι τὸν ἐβασάνιζον, θὰ τὸν ἔκαμνον διαρκῆ ἀφορμὴν γέλωτος δι' ἓνα θεατὴν, καὶ ἐνοχλήσεως δι' ἓνα ἀφέντην. Τὸ κάτω-κάτω, ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἀρκετὰ ἐντιμος, καὶ διὰ τὴν χριστιανοσύνην, ἀρκετὰ ἱκανός· ἀλλ' ἐν Τουρκίᾳ, ὁ Θεὸς νὰ μὲ συγχωρήσῃ! οἱ Ἀλβανοὶ στρατιῶταί μου, οἱ Τάρταροι καὶ ὁ γενίτσαρός μου¹⁵, εἰργάζοντο δι' αὐτὸν καὶ δι' ἡμᾶς μαζί, καθὼς δύναται νὰ μαρτυρήσῃ ὁ φίλος μου Ὁμπχασος.

Εἶνε πιθανόν νά διευθυνθῶ οἶκαδε κατὰ τὸ ἔαρ· ἀλλὰ διὰ νά κάμω τοῦτο, πρέπει νά λάβω χρήματα. Τὰ ἴδιά μου κεφάλαια θά μοῦ ἤρκουν πολὺ καλά· ἀλλ' ἠναγκάσθην νά βοηθήσω ἓνα φίλον, ὅστις γνωρίζω ὅτι θά μὲ πληρώσῃ ἀλλ' ἐν τῷ μεταξύ, ἔχω τὰ θυλάκια κενά. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν σκέπτομαι νά ἐπιχειρήσω χειμερινὴν θαλασσοπλοΐαν, καὶ ἂν ἄλλως εἶχα βαρυνθῆ τὰ ταξείδια· ἀλλ' εἶμαι τόσο πεπεισμένος περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ νά βλέπῃ τις τὴν ἀνθρωπότητα ἀντὶ ν' ἀναγινώσκῃ περὶ αὐτῆς, καὶ περὶ τῶν πικρῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ νά διαμμένη τις οἶκοι μὲ ὄλας τὰς στενάς προλήψεις ἐνὸς νησιώτου, ὥστε φρονῶ ὅτι ἔπρεπε νά ὑπάρχῃ νόμος παρ' ἡμῖν ὅπως ἐξέρχωνται οἱ νέοι εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἐπὶ τινα χρόνον, μεταξύ τῶν ὀλίγων συμμάχων τοὺς ὁποίους οἱ πόλεμοί μας μᾶς ἄφησαν.

Ἐδῶ βλέπω καὶ ὁμιλῶ μὲ Γάλλους, μὲ Ἴταλούς, μὲ Γερμανούς, Δανούς, Ἑλληνας, Τούρκους, Ἀμερικανούς¹⁶ κτλ., καὶ χωρὶς νά χάνω ἀπὸ τὴν ὄρασιν τὴν πατρίδα μου, δύναμαι νά κρίνω περὶ τῆς πατρίδος καὶ τῶν τρόπων τῶν ἄλλων. Ὅπου βλέπω τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ἀγγλίας (περὶ τῆς ὁποίας, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, πλανώμεθα ἐν πολλοῖς), εὐχαριστοῦμαι, καὶ ὅπου τὴν εὐρίσκω ὑποδεεστέραν, τούλάχιστον φωτίζομαι. Ἐνῶ ἄλλως θά ἤμποροῦσα νά καπνίζομαι εἰς τὰς πόλεις σας ἢ νά ὀμιλιάζομαι εἰς τὰς ἐξοχάς σας, χωρὶς νά ὑποπτεύω τίποτε ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, καὶ χωρὶς νά εἶμαι χρήσιμος εἰς τίποτε εἰμὴ νά διάγω ἐν ραστώνῃ εἰς τὴν πατρίδα μου.

Ἀπὸ τῆς φρεγάτας «Ἄστατος» ἔγραφεν εἰς τὸν Ἑρρίκον Δροῦρου ἀπὸ 7 Ἰουλίου τοῦ ἰδίου ἔτους:

Ἐφερα οἶκαδε μάρμαρά τινα διὰ τὸν Ὀμπχαους, καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν μου, τέσσαρα ἀρχαῖα ἀθηναϊκὰ κρανία ἐκχωσθέντα ἀπὸ σαρκοφάγους, μίαν ἀττικὴν φιάλην, ἓνα μολοσσόν, ἀποθανόντα κατὰ τὸν διάπλου, δύο Ἑλληνας ὑπνρέτας, τὸν ἓνα Ἀθηναῖον, τὸν ἄλλον Γιαννιώτην, οἵτινες ὁμιλοῦν μόνον ρωμαϊκὰ καὶ ἰταλικὰ, καὶ τὸν ἑαυτὸν μου, καθὼς λέγει ὁ Μῶζεις εἰς τὸν «Ἐφημέριον τοῦ Οὐέκφιλδ» τοῦ Γόλδσμιθ¹⁷, καὶ ὀφείλω νά τὸ εἶπω κ' ἐγώ, διότι ἔχω τόσο ὀλίγας ἀφορμὰς ὅσον κ' ἐκεῖνος νά καυχηθῶ διὰ τὰ ταξείδιά μου. Σᾶς ἔγραψα καὶ ἀπὸ τὰς Κυανέας Συμπληγάδας διὰ νά σᾶς εἶπω ὅτι ἐκολύμβησα ἀπὸ Σηστοῦ εἰς Ἄβυδον. Ἐλάβετε τὴν ἐπιστολήν μου; Ὁ Ὀδγσων ἐβιάσθη νά ἐπιστρέψῃ εἰς Ἀγγλίαν. Τί θά ἔδιδε διὰ νά ἴδῃ μετ' ἐμοῦ τὸν ἀληθῆ Παρνασσόν, ὅπου ἔκλεψα ἐν βιβλίον γεωγραφίας ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Χρισσοῦ; Αὐτὸ εἶνε τὸ μόνον πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παραδέχομαι κυριολεκτικῶς ὡς λογοκλοπίαν, διότι ἔγενεν εἰς μιᾶς ὥρας ἵππασίαν ἀπὸ τῶν Δελφῶν.

Πιστεύσατέ με πάντοτε ἰδικόν σας.

Εἰς τὰ ἐπόμενα δύο ἀποσπάσματα, ἀμφότερα ἐκ Νιοῦστεδ καὶ πρὸς τὸν Ὀδγσωνα, τὸ ἐν ἀπὸ 3, καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ 13 Σεπτεμβρίου 1811, ὁ λόρ-

δος Βύρων πραγματεύεται τὸ αἰώνιον θρησκευτικὸν καὶ φιλοσοφικὸν ζήτημα, τὸ περὶ Θεοῦ, περὶ ψυχῆς καὶ περὶ ἀθανασίας, καὶ περὶ τοῦ ἀληθοῦς ἢ ψευδοῦς τῆς ἀποκαλύψεως. Τὰς γραμμὰς ταύτας ὁ ποιητὴς ἔγραφε νεώτατος εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν. Ἐπόμενον δὲ ἦτο νὰ ναυαγήσῃ καθὼς ναυαγοῦν ὄλοι ὅσοι διὰ τοῦ λογικοῦ ζητοῦσι νὰ ἐξετάσωσι τὰ τοιαῦτα ὑπερφυσικὰ θέματα. Τὰ δύο ἀποσπάσματα παραθέτομεν χάριν περιεργίας:

Φίλτατε Ὀδγσων, δὲν θέλω νὰ ἔχω νὰ κάμω τίποτε μὲ τὴν ἀθανασίαν σας· εἴμεθα ἀρκετὰ ἄθλιοι εἰς τὴν ζωὴν ταύτην, χωρὶς τὸν παραλογισμόν τοῦ νὰ εἰκοτολογώμεν περὶ ἄλλης. Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι μέλλουν νὰ ζήσουν, διατί ν' ἀποθνήσκωσιν ὄλως; Καὶ ἐὰν ἀποθνήσκωσι, διατί νὰ διαταραχθῇ ὁ νῆδυμος ὑγιῆς ὕπνος των, ὅστις δὲν ἔχει ἐξύπνημα; «Μετὰ θάνατον οὐδὲν ἔστι, καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος οὐδέν»¹⁸. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείαν, ὁ Χριστὸς ἦλθεν ἵνα σώσῃ τοὺς ἀνθρώπους· πλην εἰς καλὸς ἐθνικός θὰ ὑπάγῃ εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ εἰς κακὸς χριστιανὸς εἰς τὴν κόλασιν. Δὲν μοῦ λέγετε, (θὰ εἶπω καθὼς ὁ νεκροθάπτης τοῦ Σαϊεξηφρού¹⁹) διατί ὄλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶνε χριστιανοί; Ἡ διατί μερικοὶ εἶνε; Ἐὰν δύναται νὰ σωθῇ ἡ ἀνθρωπότης, ἦτις δὲν ἤκουσε ποτὲ οὔτε ὠνειρεύθη, εἰς Τιμπουκτοῦ, εἰς Ὀταίτην, εἰς τὴν Ἄγνωστον Γῆν, κτλ. περὶ τῆς Γαλιλαίας καὶ τοῦ προφήτου τῆς, ὁ Χριστιανισμὸς εἶνε ἀνωφελής· ἐὰν δὲν δύναται νὰ σωθῶσι χωρὶς τοῦτον, διατί δὲν εἶνε ὄλοι ὀρθόδοξοι; Εἶνε κάπως σκληρὸν ν' ἀποσταλῇ εἰς ἀνθρώπου νὰ κηρύξῃ εἰς τὴν Ἰουδαίαν, καὶ ν' ἀφεθῇ ὁ ἄλλος κόσμος, Αἰθίοπες καὶ τόσοι ἄλλοι, μαῦροι καὶ σκοτεινοὶ καθὼς ἡ ἐπιδερμὶς των, χωρὶς ἀκτίνα φωτὸς διὰ ν' ἀνοίξῃ τὰ μάτια των· καὶ τίς θὰ πιστεῦσῃ ὅτι ὁ Θεὸς θὰ κολάσῃ τὸν κόσμον διότι δὲν ἐγνώρισαν ὅτι ποτὲ δὲν ἐδιδάχθησαν; Ἐλπίζω, εἶμαι εἰλικρινής. Τοιοῦτος ἤμην τοῦλάχιστον ἐπὶ κλίνης ὀδύνης μου εἰς ἀπωτάτην χώραν, ὅπου δὲν εἶχα οὔτε φίλον οὔτε παρήγορον οὔτε ἐλπίδα νὰ μὲ στηρίξῃ. Ἐβλεπα τὸν θάνατον ὡς ἀνακούφισιν τῶν πόνων, χωρὶς ἐπιθυμίαν μελλούσης ζωῆς, ἀλλὰ μὲ πεποιθήσιν ὅτι ὁ Θεὸς ὅστις τιμωρεῖ εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν ἀφῆκε τελευταῖον ἄσυλον διὰ τοὺς κεκμηκότας.

Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσι θνήσκει νέος²⁰.

Δὲν εἶμαι Πλατωνικός, δὲν εἶμαι τίποτε· ἀλλὰ θὰ ἐπροτίμων νὰ ἤμην Παυλικιανός, Μανιχαῖος, Σπινοζιστής, ἐθνικός, Πυρρωνιστής, Ζωροαστριανός, παρὰ νὰ ἀνήκω εἰς μίαν τῶν ἐβδομηνταδύο ἀθλίων αἰρέσεων, αἵτινες κατακομματιάζουν ἢ μία τὴν ἄλλην διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Κυρίου καὶ διὰ τὸ μῖσος ἀλλήλων. Τί νὰ εἴπωμεν περὶ Γαλιλαιϊσμοῦ; δεῖξέ μου τὰ ἀποτελέσματα· εἶσαι ἀγαθώτερος, σοφώτερος μὲ τὰς ἐντολάς σου; Θὰ φέρω δέκα μουσουλμάνους ἰκανοὺς νὰ σὲ κατασχύνουν διὰ τῆς εὐμενείας πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, τῆς πρὸς τὸ θεῖον προσευχῆς, καὶ τοῦ καθήκοντος πρὸς τὸν πλησίον. Καὶ ὑπάρχει Ὅττεντότος²¹ ἢ Βόνζος ὅστις νὰ μὴν εἶνε καλλίτερος ἀπὸ

ἐνα ἐφημέριον ὑποκριτὴν καὶ πλεονέκτην; Ἄλλὰ δὲν θὰ εἶπω περισσότερα ἐπὶ τοῦ ἀτελευτήτου τούτου θέματος· ἄς ζήσω καλῶς, ἐὰν εἶνε δυνατόν, καὶ ἄς ἀποθάνω χωρὶς πόνον. Τὰ λοιπὰ εἶνε εἰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ, ὅστις βεβαίως, ἐὰν εἶχεν ἔλθει ἢ ἀποστείλει, θὰ εἶχε φανερώσει τὸν ἑαυτὸν του εἰς τὰ ἔθνη, καὶ θὰ ἐγίνετο καταληπτὸς εἰς ὅλους.

*

Μίαν παρατήρησιν, καὶ τελειώνω· ἡ βᾶσις τῆς θρησκείας σας εἶνε ἡ ἀδικία· ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὁ καθαρὸς, ὁ ἄσπιλος, ὁ ἀθῶος, θυσιάζεται διὰ τοὺς ἐνόχους. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν αὐτοθυσίαν του· ἀλλὰ δὲν ἐξαλείφει τὴν ἐνοχὴν τοῦ ἀνθρώπου περισσότερο παρ' ὅσον ἡ ἐκούσιος προσφορὰ ἐνὸς παιδίου τοῦ σχολείου νὰ μαστιγωθῆ δι' ἄλλον θὰ θεραπεύσῃ τὴν ἀμέλειαν τοῦ συμμαθητοῦ ἢ θὰ τὸν φυλάξῃ ἀπὸ τὴν ράβδον. Ἐξευτελίζετε τὸν Δημιουργὸν πρῶτον ποιοῦντες αὐτὸν γεννῆτορα παιδιῶν· καὶ δεῦτερον τὸν μεταβάλλετε εἰς τύραννον ἐπὶ ἀσπίλου καὶ ἡδικομένου ὄντος, ὁποῦ στέλλεται εἰς τὸν κόσμον νὰ ὑποστῇ θάνατον πρὸς ὄφελος ἑκατομμυρίων τινῶν φαύλων, οἵτινες μεθ' ὅλα ταῦτα φαίνονται τόσον ὑποκείμενοι εἰς κόλασιν, ὅσον πάντοτε. Δὲν πιστεύω εἰς ἀποκεκαλυμμένην θρησκείαν, διότι οὐδεμία θρησκεία ἀπεκαλύφθη· καὶ ἂν ἀγαπᾷ ἡ ἐκκλησία νὰ μὲ κολάσῃ διότι δὲν παραδέχομαι τὸ ἀνύπαρκτον, ρίπτω ἑμαυτὸν εἰς τὸ ἔλεος τοῦ «Μεγάλου ἀρχικοῦ αἰτίου, τοῦ ἤκιστα νοητοῦ», ὅστις πρέπει νὰ πράξῃ τὸ ὀρθότερον· καίτοι ἐννοῶ ὅτι οὐδέποτε ἐποίησέ τι διὰ νὰ βασανισθῆ εἰς ἄλλον κόσμον, ὅ,τι καὶ ἂν εἶνε εἰς τὸν παρόντα. Ὁ Θεὸς θὰ ἐποίει τὸ θέλημά του γνωστὸν ἄνευ βιβλίων, ὅταν ἀναλογισθῶμεν πόσον ὀλίγοι ἠδύναντο νὰ τ' ἀναγνώσωσιν ὅταν ἔζη Ἰησοῦς ὁ Ναζαρηνός, ἐὰν ἤθελεν εὐδοκῆσαι νὰ κυρώσῃ ἰδίον τινα τρόπον λατρείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀθανασίαν σας, ἐὰν μέλλουν οἱ ἄνθρωποι νὰ ζήσουν, διατί ν' ἀποθνήσκουν; Καὶ τὰ σκέλεθρά μας, τὰ ὅποια εἶνε προωρισμένα νὰ ἐγερθῶσιν πάλιν, εἶνε ἄξια ἐγέρσεως;

Ἐλπίζω, ἐὰν τὸ ἰδικόν μου ἐγερθῆ, νὰ ἔχω καλλίτερα δύο σκέλη(*) ἀπὸ ἐκεῖνα, μετὰ τὰ ὅποια βαδίζω εἰκοσιδύο ἔτη τώρα, ἢ θὰ μένω πολὺ ὀπίσω εἰς τὸν συνωθισμὸν πρὸς τὰς πύλας τοῦ παραδείσου. Ἀνεγνώσατε ποτὲ τὸ περὶ πληθυσμοῦ σύγγραμμα τοῦ Μάλθου; Ἐὰν ὀρθῶς λέγῃ, ὁ πόλεμος καὶ ὁ λοιμὸς εἶνε οἱ καλλίτεροι φίλοι μας, καθὸ σώζοντες ἡμᾶς τῆς ἀλληλοφαγίας εἰς τὸν ἄριστον τοῦτον ἐκ τῶν δυνατῶν κόσμων.

Ἀπὸ 16 Δεκεμβρίου 1811 ἔγραψεν εἰς τὸν Ἄρνες:

Ἡ ἐπιστολή σας καὶ αἱ περιστάσεις ὧν μνημονεύετε δικαιολογοῦσι τὴν περὶ τῆς ἀνθρωπότητος γνώμην μου. Τοιούτους θὰ τοὺς εὔρητε πάντοτε,

(*) Γνωστὸν ὅτι ὁ Βύρων ἐχώλαινε.

ιδιοτελείς και δυσπίστους. Δὲν ἐξαιρῶ κανένα. Αἴτιον τούτου εἶνε ἡ κατάστασις τῆς κοινωνίας. Εἰς τὸν κόσμον ἕκαστος ὀφείλει νὰ κινήται διὰ τὸν ἑαυτὸν του, ἀνωφελὲς δὲ καὶ ἐγωϊστικὸν εἶνε νὰ περιμένῃ τίποτε ἀπὸ τὸν γείτονά του. Ἄλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἐγεννήθημεν αὐτῆς τῆς διαθέσεως, διότι εὐρίσκετε φιλίαν ὡς μαθητῆς τοῦ σχολείου καὶ ἔρωτα πρὶν γίνετε εἰκοσαετῆς.

Τέλος εἰς τὸν Ὅδγσωνα ἀπὸ 16 Φεβρουαρίου 1812 ἔγραφε:

Τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1813 θὰ καταλίπω τὴν Ἀγγλίαν διὰ πάντοτε. Ὅλα εἰς τὰς ὑποθέσεις μου εἰς τοῦτο τείνουσιν, αἱ δὲ κλίσεις καὶ ἡ ὑγεία μου δὲν τὸ ἀποθαρρύνουν. Οὔτε αἱ ἔξεις μου οὔτε ἡ κρᾶσις μου βελτιοῦνται ἀπὸ τὰ ἔθμά σας καὶ τὸ κλίμα σας. Θὰ εὕρω ἐργασίαν ὅταν καταστῶ διὰ τῆς μελέτης εἰδικὸς εἰς τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας καὶ τὴν ἐθνολογίαν. Θὰ διατηρήσω οἰκίαν εἰς μίαν τῶν ὠραιότερων νήσων, καὶ θὰ ἐπισκέπτομαι ἐκ διαλειμμάτων τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα μέρη τῆς Ἀνατολῆς. Ἐν τῷ μεταξύ, τακτοποιῶ τοὺς λογαριασμούς μου, οἱ ὁποῖοι, ὅταν τακτοποιηθῶν, θὰ μοῦ ἀφήσουν ἀρκετὸν πλοῦτον καὶ διὰ νὰ ζήσω εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἀλλ' ὑπεραρκοῦντα δι' ἓν πριγκιπᾶτον ἐν Τουρκίᾳ. Κατὰ τὸ παρὸν εἶνε μπερδευμένοι, ἀλλ' ἐλπίζω, ὅταν λάβω ἀναγκαῖά τινα ἀλλὰ δυσάρεστα μέτρα, ὅλα νὰ καθαρισθοῦν.

Σημειώσεις

- ¹ Ἐκδοτικὰ στοιχεῖα: *The works of Lord Byron*, edited by William Ernest Henley, *Letters, 1804-1813*, London, Heinemann 1897. Ἡ παραπομπὴ στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς γίνεται μετὰ τὴν ἑνδειξὴ Η, πού τὴν ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδας.
- ² εὐχαριστημένος: Η 64: *dissatisfied*· μᾶλλον παραδρομὴ τοῦ Παπαδιαμάντη.
- ³ προτιμητότερος: τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ παρατύπωμα ἀντὶ προτιμότερος παρὰ γιὰ ἰδιόρρυθμο συγκριτικὸ τοῦ προτιμητέος.
- ⁴ Γιωζέφα: Η 68: *Josepha*. Ἡ Ἀκρόπολις: Γιωτέφα.
- ⁵ τῶν τρόπων ὁ Παπαδ. μεταφράζει σύμφωνα μετὰ τὸ *manner* τῆς Η 68. Ἡ νεώτερη ἔκδοσις τοῦ L. A. Marchand γράφει *women* (σ. 219).
- ⁶ Φεμλάριος: Η 76: *Femlario*, ἡ νεώτερη: [*Seculario*?] (σ. 227).
- ⁷ Ἀθηναῖους: Η 80: *Athenians*, ἡ νεώτερη: *Albanians* (σ. 230).
- ⁸ ψυχρᾶ: Η 80: *cold*, ἡ νεώτερη: *wild* (σ. 231).
- ⁹ Χουσίμ βέην: Η 80: *Hussim Bey*, ἡ νεώτερη: *Hussein Bey* (σ. 231).
- ¹⁰ Σαλσέττης: Η 85: *Salsette*, ἀλλὰ ἡ Ἀκρόπολις: *Σαλπέττης*. Οἱ στοιχειοθέτες συχνὰ ἀντιμεταλαμβάνουν τὸ π καὶ τὸ σ τῶν παπαδιαμαντικῶν χειρογράφων.
- ¹¹ Δὲν βλέπω διαφορὰν [...] ὀλίγον παραθέτομε τὴ μετάφραση τοῦ κ. Δ. Κούρτοβις:

- «Δὲν βλέπω μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα σ' ἐμᾶς καὶ τοὺς Τούρκους, ἐκτὸς ὅτι ἐμεῖς ἔχουμε ἀκροβυστία ἐνῶ ἐκεῖνοι ὄχι, ὅτι ἐκεῖνοι φοροῦν μακριὰ φορέματα ἐνῶ ἐμεῖς κοντὰ καὶ ὅτι ἐμεῖς μιλάμε πολὺ ἐνῶ ἐκεῖνοι λίγος». Εὐθύς ἀμέσως ἀκολουθοῦν τὰ ἐξῆς, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴν παπαδιαμαντικὴ μετάφραση: «—Στὴν Ἀγγλία τὰ βίτσια τῆς μόδας εἶναι ἡ συνανάστροφὴ μὲ πόρνες καὶ τὸ πιστό, στὴν Τουρκία ἡ σοδομία καὶ τὸ κάπνισμα, ἐμεῖς προτιμᾶμε μιὰ κοπέλα κι ἕνα μπουκάλι, ἐκεῖνοι ἕναν ναργιλέ καὶ ἕναν κίναϊδο» (σ. 54). Οἱ παραλείψεις δὲν ὀφείλονται στὸν Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ στὴν ἔκδοση τοῦ Henley πού, ὅπως δείχνει ἡ νεώτερη τοῦ Marchand, ἐνίοτε ἐπεμβαίνει λογοκριτικὰ.
- ¹² *Μερικοὶ ἐν τοσοῦτῳ εἶνε ἀνδρεῖοι*: στὴν Η 87 ἀκολουθεῖ ἡ φράση *and all are beautiful* ποὺ παραλείπεται στὸ κείμενο τῆς Ἀκροπόλεως εἶτε ἀπὸ ἀπροσεξία τοῦ μεταφραστῆ εἶτε γιὰτὶ κατὰ τὴ στοιχειοθεσία ἐξέπεσαν οἱ λέξεις.
- ¹³ *συμβαίνει συχνά* προσθέσαμε κατ' εἰκασίαν τὶς λέξεις, ποὺ προφανῶς ἔχουν ἐκπέσει (Η 98: *is very common*).
- ¹⁴ *Αἰσνήτου* Η 91: *Æsyetes*, ἐνῶ ἡ Ἀκρόπολις, ἀπὸ δικαιολογημένη παρανάγνωση τοῦ στοιχειοθετῆ: *Αἰσνήτου*. Ἡ νεώτερη ἀγγλική: *Æsietes [sic]* (σ. 250).
- ¹⁵ *ὁ γενίτσαρός μου* Η 116: *Janitsary*. Ὁ ἐνικὸς ἴσως ἀπὸ παραδρομὴ τοῦ μεταφραστῆ.
- ¹⁶ *Ἀμερικανούς*: Η 117: *Americans*, ἀλλὰ ἡ νεώτερη: *Armenians* (σ. 35).
- ¹⁷ *τοῦ Γόλδσμιθ* προσθήκη τοῦ μεταφραστῆ. Ἡ Ἀκρόπολις, ἀπὸ παρανάγνωση: τὸν *Γόλδσμιθ*.
- ¹⁸ «Μετὰ θάνατον οὐδὲν ἐστὶ, καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος οὐδέν»: Η 142: «*Post mortem nihil est, ipsaque mors nihil... "quaeris quo jaceas post obitum loco? Quo non nata jacet"*». Ὁ Παπαδιαμάντης παραλείπει τὸ δεύτερο μέρος τοῦ λατινικοῦ παραθέματος.
- ¹⁹ *τοῦ Σαιξπήρου* προσθήκη τοῦ Παπαδιαμάντη.
- ²⁰ «Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσι θνήσκει νέος» ἑλληνικὰ στὸ πρωτότυπο, Η 143: *ὄν ὁ Θεὸς ἀγαπάει ἀποθνήσκει νέος*. Ὁ Παπαδιαμάντης ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Μενάνδρου (*Δίς ἐξαπατῶν* 4). Ἔτσι καὶ στὸ ἄρθρο «Μπάυρων» (5.258.11), ὅπου ὁμως τὸ πρωτότυπο τώρα γράφει: «*Whom the gods love die young*» (βλ. Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London 1892, σ. 557).
- ²¹ *Ὀττεντότος*: ἡ Η 143 ἀντὶ ὀνόματος σημειώνει παύλα καὶ σὲ σημείωση (σ. 373) γράφει: «*The word is illegible in the original*», ἐνῶ ἡ νεώτερη παρέχει τὴ γραφὴ *Talapoin* (σ. 89), ποὺ ἐπεξηγεῖ σὲ ὑποσημείωση τῆς ἴδιας σελίδας: «*A word used in the seventeenth century to designate the Buddhist monks of Ceylon and the Indo-Chinese countries. Byron may have taken it from Voltaire (Dial XXII, André des Couches à Siam)*».

Μ. ΘΕΟΔΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐκδοτικὸς περίπλους παπαδιαμαντικοῦ ἔτους

Ἐνα ἀκόμη ἐπετειακὸ ἔτος Παπαδιαμάντη ἔληξε, ἀφήνοντας σὲ ἐκκρεμότητα τὸ θέμα τῆς βιβλιογραφίας Παπαδιαμάντη. Ἄλλωστε ἡ Ὅργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τοὺς Ξενόπουλο-Παπαδιαμάντη-Σικελιανὸ εἶχε προβλέψει οἰκονομικὴ στήριξη μόνον γιὰ τὴ βιβλιογραφία Ξενόπουλου, κι αὐτὸ χάρις στὴν ὑπάρχουσα, καὶ ἀπὸ τὸ 1967 παραμένουσα ἀνέκδοτη, βιβλιογραφία τοῦ Πέτρου Μαρκάκη. Κι ὅμως, προσφερόταν μιὰ καλὴ εὐκαιρία νὰ συνενωθοῦν σὲ ἓνα σῶμα, ἔστω καὶ ἀθροιστικά, καὶ νὰ ἐκδοθοῦν οἱ ἐπιμέρους, ἕως σήμερα δημοσιευμένες βιβλιογραφίες τῶν Γ. Κατσιμπαλη, Γ. Βαλέτα, Γ. Ι. Φουσάρα, Χρ. Β. Χειμῶνα, Γ. Α. Παναγιώτου κ.ἄ.

Ὅσο ἀφορᾷ τὴν ἐκδοτικὴ καὶ ἀφιερωματικὴ δραστηριότητα κατὰ τὸ ἐπετειακὸ ἔτος 2001, πιστεύουμε πὼς ὁ Χρ. Β. Χειμῶνας θὰ συνεισφέρει καὶ πάλι μιὰ πρόσθετη βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση, τὴν τέταρτη στὴ σειρά. Ὅμως ὁ Σκιαθίτης μελετητῆς (ἀντιγράφοντας τὴ δική του ἔκφραση γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη) «ἔχει ἐκλείψει τῆς συγγενείας ἡμῶν», ἤδη ἀπὸ τὸν θερμὸ Αὐγούστο τοῦ 1998. Στὶς δικές μας δυνατότητες ἀντιστοιχεῖ μιὰ μερικὴ ἐπισκόπηση ὅσων ἐκδόσεων ἰδίους ὄμμασιν σχηματίσαμε εἰκόνα.

Ἐν ἀρχῇ, δικαιοματικά, τὸ *Λεύκωμα Παπαδιαμάντη*, ἔργο τοῦ Φ. Δημητρακόπουλου (Ἐκδόσεις Ergo, α' ἔκδοση Φεβρουάριος 2001, β' ἔκδοση Ἰούλιος 2001, βελτιωμένη καὶ μὲ εὐρητηρίαση), ποῦ ἔχει τὸ διπλὸ χαρακτήρα, ἀφενὸς μὲν λευκώματος, λόγῳ τοῦ πλοῦτου τῆς εἰκονογράφησης, ἀλλὰ καὶ βιο-εργογραφικοῦ χρονολογίου, μὲ ἓνα εὐρὸ χρονικὸ ἀνοιγμα, μεγαλύτερο τῶν δύο αἰῶνων, ἀπὸ τὸ 1785, πιθανὸν ἔτος γέννησης τοῦ ἐκ πατρὸς παπποῦ τοῦ Παπαδιαμάντη, πλοιάρχου, φερόμενου μὲ τὸ ὄνομα Μανόλη Διαμάντη, ὡς τὸ 2001. Βασιζόμενος στὸ Λεύκωμά του, ὁ Φ. Δημητρακόπουλος ἐτοίμασε καὶ ἓνα φυλλάδιο-λευκωμα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, μὲ χρονολόγιο, ἐπιλογὴ ἔργογραφίας καὶ βιβλιογραφίας, ὅπως καὶ φωτογραφικὸ ὑλικό, ἐντασσόμενο στὴ σειρά τῶν «ἀναμνηστικῶν τευχῶν» ποῦ ἐξέδωσε τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ τὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Βιβλίου γιὰ τοὺς τέσσερις τιμώμενους τὸ 2001 λογοτέχνες.

“Ένα δεύτερο λεύκωμα εξέδωσαν οι Δήμοι Χαλκίδας και Σκιάθου, με επίμελεια τής Μ. Παπαγεωργίου, *‘Ο κόσμος του Παπαδιαμάντη*. Για τή δημιουργία του Λευκώματος ένωσαν τις δυνάμεις τους οι μαθητές σχολείων των τριών πόλεων που μοιράζονται συναινετικά τον Παπαδιαμάντη: ή γενέτειρα Σκιάθος, ή Χαλκίδα, όπου στο Γυμνάσιον τής πόλεως «ήκουσε τήν Α' και Β' τάξιν», και ή Άθήνα, τόπος έργασίας και μόνιμης διαμονής του. Το Λεύκωμα συνδυάζει φωτογραφίες των παπαδιαμαντικών τόπων, παλαιές και σύγχρονες, με άποσπάσματα από τά έργα του.

Η έργογραφία του Παπαδιαμάντη έμπλουτίστηκε το 2001, με άνθολογίες, άνατυπώσεις και μεταφράσεις διηγημάτων του. Κατ' άρχήν, τρεις άνθολογίες:

α) *Άπάνθισμα διηγημάτων Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, Άνθολόγηση - Φιλολογική επίμελεια των Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου και Λ. Ν. Τριανταφυλλοπούλου, Έκδόσεις Δόμος. Άνθολογούνται σαράντα διηγήματα, παρατεταγμένα σύμφωνα με τή χρονολογία πρώτης δημοσίευσης, τά όποια άναστοιχειοθετήθηκαν από το κείμενο τής κριτικής έκδοσης των *Άπάντων Παπαδιαμάντη* του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου (1981-8), σε άντιπαραβολή και με το κείμενο τής πρώτης δημοσίευσης. Πολυσέλιδη έκδοση, που φέρει ως μοναδικό στολίδι, έκτός από το σχεδιασθέν υπό του Π. Ίερεμιάδη κόσμημα έξωφύλλου, τήν αισθητική ενός από τά λιγοστά έναπομείναντα τυπογραφικά έργαστήρια.

β) *Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Γυναίκες τής προσμονής και του καημού*, Πρόλογος: Άγγελος Μαντάς, Είκαστικός σχολιασμός: Γιώργος Κόρδης, Έκδόσεις Άρμός. Πολυτελής χαρτόδετος τόμος, όπου άνθολογούνται μόλις έννέα διηγήματα από τά πολυάριθμα του Παπαδιαμάντη με πρωτοστατούσες γυναίκες. Ο πρόλογος του Χαλκιδαίου μελετητή Άγγ. Μαντά φέρει τον τίτλο «Η ιερότητα του έσωτερικού τοπίου». Άναμφιβόλως, το στοιχείο που διακρίνει τήν έν λόγω άνθολογία είναι ό «είκαστικός σχολιασμός» του Γ. Κόρδη. Ως συνεχιστής και άνανεωτής τής εικονογραφικής παράδοσης που δημιούργησε ό Φώτης Κόντογλου, άποδίδει τήν αύρα τής παπαδιαμαντικής διήγησης με όλοσέλιδες, κάποτε και δισέλιδες, εικόνες, καθώς και μικρότερες, ένθετες στο κείμενο ή και στη θέση τής κεφαλίδος. Γυναικείες φιγούρες, με έκφραση γαλήνια ή και καρτερική. Λιγότερα τά τοπία, πλαισιώνουν τις μορφές. Ως προμετωπίδα, ένα όλόσωμο πορτραίτο του Παπαδιαμάντη, πλασμένο κατά τήν εικονογραφική έκδοχή των Εύαγγελιστών.

γ) *Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Σκοτεινά παραμύθια, Είσαγωγή -*

έπιλογή διηγημάτων - σχόλια: Στρατής Πασχάλης, Έκδόσεις Μεταίχμιο. Άνθολογούνται δεκαοκτώ σκιαθίτικα διηγήματα και ένα, «Τὰ πτερόνεντα δῶρα», πρωτεουσιάνικο, τὰ ὅποια, κατὰ τὸν Στ. Πασχάλη, χαρακτηρίζουν «ἡ ὑποβολή, τὸ μυστήριο, ἡ μαγεία, ἡ δεισιδαμονία, τὸ ὑπερφυσικό, ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ τρόμου καὶ τοῦ ὄνειρου». Ἀντιστοίχως, στὴν εἰσαγωγή, σκιαγραφεῖται ἕνας «σκοτεινὸς» Παπαδιαμάντης, ποὺ προβάλλει μέσα ἀπὸ «νάρκισσους» καὶ «εὐνουχισμένους» ἀφηγητές. Στὰ σχόλια συνοψίζεται ἡ ὑπόθεση τῶν διηγημάτων, συχνὰ μὲ ἐπεξηγήσεις καὶ πέραν τῶν συγγραφικῶν προθέσεων.

Ἔπονται οἱ ἐπανεκδόσεις αὐτοτελῶν ἔργων:

α) Ἡ Φόνισσα, Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια: Φῶτης Δημητρακόπουλος, Φωτογραφικὸ Ὀδοιπορικὸ: Γιάννης Μάγγος, Ἐκδόσεις Ergo. Τὸ κείμενο σὲ «πιστὴ φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγή» ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ ἔργου στὸ δεκαπενθήμερο περιοδικὸ Παναθήναια, σὲ ἔντεκα συνέχειες, ἀπὸ 15 Ἰανουαρίου ἕως 15 Ἰουνίου 1903, συνοδεύεται ἀπὸ σειρά φωτογραφιῶν τοῦ καθηγητῆ στὸ Λύκειο Σκιαθίου Γ. Μάγγου, οἱ ὅποιες παρακολουθοῦν τὴν περιπλάνηση καὶ καταδίωξη τῆς Φραγκογιαννοῦς. Ὑπάρχουν φωτογραφίες καὶ ἀπὸ μέρη ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὴ Φόνισσα ἀλλὰ ἀποτυπώθηκαν στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, καθὼς καὶ χάρτης μὲ χαραγμένο τὸ ὄδοιπορικὸ τῆς Φραγκογιαννοῦς. Συγκρατοῦμε τὴν παρατήρηση τοῦ Γ. Μάγγου: «Ὅλα τὰ τοπία καὶ τὰ σημεῖα τῆς Σκιαθίου ποὺ περιγράφει στὶς διαδρομὲς τῆς Φόνισσας ὁ Παπαδιαμάντης, εἶναι ἀκριβῶς τὰ ἴδια καὶ στὴν πραγματικότητα...»

β) Καὶ δεύτερη ἐπανεκδόση τῆς Φόνισσας, μὲ πρόλογο τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη, ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῆς Ἐστίας, ἡ ὁποία υἰοθετεῖ τὴ φιλολογικὴ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου. Στοχαστικὸς ὁ πρόλογος στέκεται εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς παραδοσιακῆς κριτικῆς καὶ τῶν νεωτερικῶν ὑπερβολῶν, ἐντοπίζοντας τὸ θέμα, προπαντὸς ἐξαιρώντας τὴ συγγραφικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Παπαδιαμάντη.

γ) Μιὰ ἀκόμη ἔκδοση τοῦ διηγήματος «Ὁ Ἐρωτας στὰ χιόνια», μὲ «15 ζωγραφιὲς τοῦ Δημήτρη Μοράρου καὶ ἕνα χαρακτηριστικὸ-ἄξυγραφία τοῦ ζωγράφου», ποὺ εἰκονίζει τὸν Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὶς θεσσαλονικιώτικες ἐκδόσεις «Μυθονία». Ὁ Δ. Μοράρος πολιορκεῖ εἰκονογραφικὰ τὸ διήγημα, δίνοντας μιὰ εἰκαστικὴ ἔκδοχή στὴν τελευταία βόλτα τοῦ μάρμπα-Γιαννιοῦ, «στὸν μακρὸν, στενὸν δρομίσκον», κάτω ἀπὸ τὰ φωτισμένα παράθυρα τῆς Πολυλογοῦς, μιὰ βραδιὰ ποὺ χιόνιζε. Μόλις δύο ζωγραφιὲς τῆς γυναίκα — ἡ ὀλοσέλιδη, περιγραμματοκτικὴ, τονίζουσα

τῆ θηλυκότητα — σέ ἀντίθεση μὲ τις δεκατρεῖς, διαδοχικὲς σκηνές τοῦ ἐρωτοχυτυπημένου γέρου ναυτικοῦ, ποὺ ἀποτυπώνουν τὴ μοναξιά. Οἱ ζωγραφιὲς συμβάλλουν «στὴν αἴσθηση μιᾶς καθόδου καὶ μιᾶς ἀνόδου — ἀπὸ τὰ ἐπουράνια στὸν κόσμον μας καὶ πάλι στὰ ἐπουράνια», γιὰ τὴν ὁποία ἔκανε λόγο ὁ Ἀλέξ. Κοτζιάς στὸ τελευταῖο, πιθανῶς, κείμενό του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.

Στὶς μεταφράσεις, καταχρηστικά, ἐντάσσουμε «τὴ μεταφορὰ σὲ ἀπλούστερη γλώσσα» γιὰ παιδιὰ καὶ νέους, ποὺ προτείνει ἡ Καίτη Χιωτέλλη στὴν ἀνθολογία *Τὰ Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη*, ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Ἄγκυρα». Κατὰ εὐτυχὴ ἐξαιρέση, προτάσσονται τὰ πρωτότυπα κείμενα καὶ ἔπεται ἡ ἀπόδοση, ἀφήνοντας τὴν ἐλπίδα, κάποτε, οἱ νεαροὶ ἀναγνώστες, ἐνηλικιούμενοι, νὰ προστρέξουν στὸ πρωτότυπο.

Καὶ δύο μεταφράσεις:

α) Τὸ διήγημα «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο», σὲ γερμανικὴ μετάφραση τῆς Ἀντρέα Σέλλινγκερ, μὲ ἐπίλογο τῆς Δανάης Κούλιας, ἀπὸ τὶς γερμανικὲς ἐκδόσεις «Insel».

β) Καὶ ἡ μετάφραση στὰ ρωσικὰ ἔντεκα διηγημάτων, ὑπὸ τὸν τίτλο, *Ἡ Νοσταλγός*, σὲ ἀπόδοση Ναταλίας Νικολαΐ, ἀπὸ τὶς μοσχοβίτικες ἐκδόσεις «ΥΡСС». Συμπεριλαμβάνονται τὰ διηγήματα: «Ἵππρέτρα», «Φτωχὸς Ἅγιος», «Ὁ Ἀμερικάνος», «Ἡ Ψυχοκὸρη», «Ἡ Νοσταλγός», «Ἐρως-ἦρως», «Τὸ Ἄγνάντεμα», «Ἵπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν», «Ἡ Χολεριασμένη», «Ὁ Ἀλιβάνιστος», «Χῆρα παπαδιά», καθὼς καὶ πρόλογος τῆς μεταφράστριας.

Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη μεταφρασθέντα, μὲ καθυστέρηση, καλοκαίρι 2002, ἐπανεκδόθηκε τελικὰ καὶ ἓνα βιβλίο τοῦ μεταφραστῆ Παπαδιαμάντη: *Ὁ βίος τοῦ Χριστοῦ τοῦ Φρειδερίκου Γ. Φάρραρ*. Ἡ μετάφραση ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ, πρώτη ἐκδοση ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολη, τὸ 1898, δευτέρα ἀπὸ τὸ Δόμο, μὲ ἐπιμέλεια τῶν Τριανταφυλλόπουλων.

Μελέτες

Ἀπὸ ἓνα ἐπετειακὸ ἔτος δὲν θὰ μπορούσαν νὰ λείπουν οἱ μελέτες γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, τὶς ὁποῖες καὶ ἀναφέρουμε κατὰ σειρά αὐξουσας ἀπόκλισης ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἕως σήμερα, στὰ καθ' ἡμᾶς, πρόσληψη τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου:

α) Ίω. Ν. Φραγκούλας, *Άνερεύνητες πτυχές τής ζωής του Άλεξ. Παπαδιαμάντη*, Έκδόσεις Ίωλκός. Έπαυξημένη επανέκδοση τής πρώτης έκδοσης του 1988, με εισαγωγή του συγγραφέα, τήν όποία μόλις πού πρόλαβε νά ολοκληρώσει. Πρόκειται για μιá εξαντλητική λημματογράφηση τής παπαδιαμαντικής σκιαθίτικης προσωπογραφίας μετά λεπτομερούς ίχνηλασίας τής καταγωγής του Παπαδιαμάντη. Τελικά, μελετητής διά βίου, ό Ίωάννης Φραγκούλας, τής σκιαθίτικης λογιούσύνης και ίστορίας, καθώς και τών δύο Άλέξανδρων, του Παπαδιαμάντη και του Μωραϊτίδη, έχει εκδώσει και τό συμπληρωματικό βιβλίό, *Νοσταλγικός περίπατος στό νησί τών δύο Άλέξανδρων τή Σκιάθο* (Έκδόσεις Δόμος, 1975), όπου καταγράφεται ή σκιαθίτικη τοπογραφία, μέσα στην όποία κινήθηκε τό έργο τών δύο συγγραφέων.

β) Νικήτας Παρίσης, *Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Τρία διηγήματα. Τό μυρολόγί τής φώκιας, Όνειρο στό κύμα, Πατέρα στό σπίτι! Άναζήτηση τής άφηγηματικής λογικής*, Έκδόσεις Μεταίχιμο.

γ) Λάκης Προγκίδης, *Ό Παπαδιαμάντης και ή Δύση. Πέντε μελέτες*, Έκδόσεις βιβλιοπωλείου τής Έστίας.

δ) Γκύ (Μισέλ) Σωνιέ, *Έωσφόρος και Άβυσσος. Ό προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Έκδόσεις Άγρα.

Ή οικονομική στήριξη πού δόθηκε λόγω του έπετειακού έτους επέτρεψε και όρισμένες ανατυπώσεις:

α) Σημαντική ή επανέκδοση τής μελέτης του φιλόλογου Κώστα Α. Παπαχρίστου (1915-1990), *Ό άγνωστος Παπαδιαμάντης*, πού τυπώθηκε στό «Τυπογραφείο τής Έστίας», τό Δεκέμβριο του 1946. Ή επανέκδοση έγινε από τό Ε.Λ.Ι.Α. Συμβολή, γενναία και ύποδειγματική, στη μελέτη τής χειρόγραφης παράδοσης του Παπαδιαμάντη, χαρακτηρίζει τό βιβλίό ό Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, πού γράφει τήν εισαγωγή στην επανέκδοση, καθώς ό Κ. Α. Παπαχρίστος στηρίχτηκε στό Άρχείο Άπόστολου Παπαδιαμάντη, άνιψιού του Άλέξανδρου, τό όποιο και παρουσίασε με εύλαβική σχολαστικότητα.

β) Έπανεκδόθηκε ένα από τά πιό ένδιαφέροντα και φιλόδοξα άφιερώματα στον Παπαδιαμάντη και τόν κόσμο του, ό τόμος *Φώτα Όλόφωτα*, σέ έπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, με έκδότη και πάλι τό Ε.Λ.Ι.Α., πού είχε γίνει πριν 20 χρόνια.

γ) Χωρίς οικονομική στήριξη, άπλώς γιατί εξαντλήθηκε, επανεκδόθηκε, μετά δεκαπέντε χρόνια, ή διδακτορική διατριβή τής Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Άφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη. 1887-1910*, Έκδόσεις Κέδρος. Ίσως και νά πρόκειται για τήν πρώτη μελέτη

πού εφαρμόζει συστηματικά στην ανάγνωση του παπαδιαμαντικού έργου ένα θεωρητικό μοντέλο (του Ζάν Ζενέτ). Όπως κι αν έχει, ή Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, αν και ακολουθεί πιστά το μοντέλο, δεν ξαπλώνει το παπαδιαμαντικό έργο σε καμία προκρούστεια κλίνη, αντιθέτως το εμπλουτίζει με εποικοδομητικές παρατηρήσεις.

Τέλος, πέραν τών μελετών, ένα ποίημα, εμπνευσμένο από τον Παπαδιαμάντη, που δείχνει να αντέχει στο χρόνο: *Άγρυπνία στην έκκλησία του προφήτη Έλισσαίου για το σκοτεινό τρυγόνι του Μάνου Έλευθερίου*. Η πρώτη έκδοση σε 1000 αντίτυπα, το Δεκέμβριο του 1980 από τις εκδόσεις Άμοργός στο τυπογραφείο του Έκρηβόλου, ή τρίτη, με αλλαγές, το 2001, από τις εκδόσεις Καστανιώτη.

Άφιρώματα έφημερίδων

Στη διάρκεια του έτους πλήθυναν τὰ δημοσιεύματα σχετικά με τον Παπαδιαμάντη, τὰ όποια αφήνουμε στη φροντίδα του μελλοντικού βιβλιογράφου του. Προσώρας θά περιοριστούμε στα αφιρώματα έφημερίδων και περιοδικών, και πάλι, επιλεκτικά, σε όσα έπεσαν στα χέρια μας. Κατ' αρχάς, τὰ αφιρώματα έφημερίδων, παρατεταγμένα με τή χρονολογική σειρά δημοσίευσης.

α) Το ένθετο «Έπτά Ημέρες» τής έφημερίδος *Η Καθημερινή*, στις 24.12.2000, με έπιμέλεια, εικονογράφηση και έκτενη ύποτιτλισμό του Κ. Λιόντη. Μετά το εισαγωγικό κείμενο για το έπετειακό έτος του Φ. Δημητρακόπουλου, αναδημοσιεύονται το χριστουγεννιάτικο διήγημα «Η Ντελγυφέρω» και δύο μαρτυρίες του Μ. Μαλακάση για ένα χαριέν περιστατικό που συνέβη γύρω στα 1905 στο καφενείο τής Δεξαμενής, που περίμενε το έπετειακό 2001 για να κατεβάσει τὰ ρολά και να βάλει λουκέτο με απόφαση του δημάρχου Δ. Άβραμόπουλου, και του Α. Καρκαβίτσα για ένα άλλο περιστατικό, θλιβερό θά το χαρακτηρίζαμε, από τή Σκιαθό του 1909. Γράφουν ό Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος για τήν κριτική έκδοση τών *Άπάντων* και για τον μεταφραστή Παπαδιαμάντη, ό Άγγ. Γ. Μαντᾶς για το ένδιαφέρον που προκάλεσε ό ίδιος ό Παπαδιαμάντης και το έργο του, όπως δείχνει ό όγκος τών δημοσιευμάτων, ενώ ή Β. Λαμπροπούλου σχολιάζει τήν έκδοτική του περιπέτεια και ό Β. Πανταζής τις τυχόν γλωσσικές δυσχέρειες στην πρόσληψη του Παπαδιαμάντη από τους μαθητές. Επίσης, κείμενα για τή δεσπόζουσα «σεληνοφεγγή νύκτα» στο παπαδιαμαντείο έργο (Ν. Όρφανίδης), για το

έορταστικό διήγημα, αλλά και για τον «Ευρωπαίο» Παπαδιαμάντη του Α. Προγκίδη. Τέλος, χρονολόγιο του Φ. Δημητρακόπουλου. Ένα αφιέρωμα που εξοικειώνει τον αναγνώστη με το παπαδιαμαντικό έργο, παρακινώντας τον να έντρυφήσει σε αυτό.

β) Οι «Διαδρομές», το εβδομαδιαίο ένθετο τής εφημερίδος *Η Θεσσαλία*, στις 24 Δεκεμβρίου 2000, δημοσίευσε αφιέρωμα με τον τίτλο «Άλξάνδρος Παπαδιαμάντης. Η... διαδρομή του στις σελίδες τής “Θ”», σε επιμέλεια Ε. Σταμούλη και Γ. Μπίσδρα, ενώ η ιδέα του αφιερώματος ανήκει στον Π. Κυπριωτέλη, ο οποίος και άλιευσε τὰ παρελθοντικά δημοσιεύματα: ποίημα σκιαθίτικης πνοής του Μ. Λουντέμη (19.9.1937), κείμενα του Κ. Βάρναλη και του Β. Σκουβαρά (25.12.1953), το άγγελτήριο του θανάτου του Παπαδιαμάντη και άποσπασμα τής όμιλίας που έκφώνησε κατά τὰ άποκαλυπτήρια τής προτομής του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθο (14.9.1925) ό τότε διευθυντής τής εφημερίδος και έπιφανής δημοσιογράφος Τάκης Οικονομάκης. Άκόμη, ή βιβλιογράφηση τής εφημερίδος σε παπαδιαμαντικά θέματα άπό τον Γ. Α. Παναγιώτου, ή όποία άναδημοσιεύτηκε και στο περιοδικό *Άντί. Κουτσουρεμένη*, καθώς παραλείπονται οι άναδημοσιευμένες άπό άθηναικές εφημερίδες μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη στη *Θεσσαλία*. Θα άξιζε μιάς επιμελημένης άπό τον ίδιο δημοσίευσης.

γ) Σελίδες στο ένθετο «Πανσέληνος» τής εφημερίδος *Μακεδονία*, στις 14.4.2001, με επιμέλεια του Γ. Σκαμπαρδώνη. Άντι είσαγωγής, έπιστολή-χαιρετισμός του άρχιεπισκόπου Άθηνών Χριστοδούλου. Στη συνέχεια, ό Στ. Παπαθανασίου γράφει για έναν Παπαδιαμάντη, ό όποιος, «έκτός άπό πάσχωں όμολογητής τής έλληνικής περιπέτειας, είναι και ό κορυφαντιών όντολόγος τής έλληνικής πανηγύρεως». Ένώ, οι Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος και Κ. Παπαγιώργης προτιμούν να δώσουν συνέντευξη στον Στ. Κοΰκο. Ένα αφιέρωμα έρεθιστικό για τό στενό κύκλο τών μυημένων.

δ) Σελίδες στο ένθετο «Πρόσωπα» τής εφημερίδος *Τά Νέα*, στις 22.12.2001. Είσαγωγικό σημείωμα, με τίτλο «Ό Ευρωπαίος» τής Ε. Φαλίδα, ή όποία και συνομιλεί με τον Α. Προγκίδη για την άπαλλαγή του Παπαδιαμάντη «άπό τον άσφυκτικό έναγκαλισμό του έλληνορθόδοξου κίτς». Άλληλέγγυος τάσσεται και ό Τ. Θεοδωρόπουλος, προτείνοντας να λησμονήσουμε τον «άγιο» Παπαδιαμάντη για να κερδίσουμε τον «μυθιστοριογράφο». Το αφιέρωμα και με τον τίτλο του, «Ό κοσμοπολίτης», εκφράζει την εκ Παρισίων έρχόμενη τάση, παίρνοντας, στην άντιπαλότητα Σωινιέ - Προγκίδη, τό μέρος του δεύτερου.

ε) Τὸ ἔνθετο «Βιβλιοθήκη» τῆς ἐφημερίδος *Ἐλευθεροτυπία*, στίς 28 Δεκεμβρίου 2001, δημοσίευσε ἕνα φιλολογικὸ ἀφιέρωμα. Ἐν ἀρχῇ, τὸ κείμενο τοῦ Β. Ἀθανασόπουλου πού, ἰχνηλατώντας τὴ συγγραφικὴ πορεία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀνακαλύπτει τὴ ροπὴ τῆς ἀφηγηματικῆς φωνῆς τοῦ συγγραφέα πρὸς τὸ γυναικεῖο γένος, ἂν καὶ διευκρινίζει πὼς ἀφίσταται μιᾶς ψυχαναλυτικῆς ἀνάγνωσης πού θὰ θεωροῦσε τὴ γυναικεῖα ρητορικὴ ὡς ἐνδειξὴ ὁμοφυλοφιλίας. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀποδελτίωση ἀπὸ τὸν Ἄλέξ. Ἀργυρίου τῶν ἐπικριτῶν τοῦ Παπαδιαμάντη, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ. Στίς ἀρνητικὲς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἐπανερχεται ὁ Χρ. Μηλιώνης, ὅπως καὶ ἡ Ἀγγ. Καστρινάκη πού ἀποφθέγγεται, «εὐφυῆς πλὴν ἐντελῶς ἀδιάφορος γιὰ τὰ αἰσθητικὰ» ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐξομολογούμενη, στὴ συνέχεια, τὰ σημεῖα πού τὴν «ἐνοχλεῖ» ὁ Παπαδιαμάντης καὶ λόγῳ τῆς «ἰδεολογικῆς τους διαφορᾶς». Ὁ Η. Χ. Παπαδημητρακόπουλος ἐπιμένει στὴ γαστρονομία τοῦ Παπαδιαμάντη, διατυπώνοντας τὴν ἀποψη πὼς πρόκειται «γιὰ μία συνειδητὴ κατάθεση πραγματογνωσίας». Ὁ Λ. Προγκίδης ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸ πρόσφατο μυθιστόρημα τοῦ Δ. Μίγγα καὶ τὴ συνομιλία του μὲ τὸν Παπαδιαμάντη, χωρὶς νὰ κάνει λόγο γιὰ τὸν ἐπηρεασμὸ τοῦ μυθιστοριογράφου ἀπὸ τὴν παπαδιαμάντεια ἀνάγνωση τοῦ ἴδιου τοῦ Προγκίδη. Τέλος, τρεῖς συγγραφεῖς — Στ. Πασχάλης, Θ. Σκάσσης, Χρ. Α. Χωμενίδης — καταθέτουν τίς προσωπικὲς τους ἐντυπώσεις καὶ ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου.

Ἀφιέρωματα περιοδικῶν

Πλέον πολυσέλιδα τὰ ἀφιέρωματα τῶν περιοδικῶν συνοφίζονται δυσκολότερα ἄλλωστε, κατὰ κανόνα, διασώζονται στὴ βιβλιοθήκη ὁμοῦ μετὰ τῶν μελετημάτων. Καὶ πάλι, τὰ ἀναφέρουμε κατὰ χρονολογικὴ τάξιν δημοσίευσης.

α) *Ἡλέξη*, τεῦχος 162, Μάρτης-Ἀπρίλης 2001, ἐξ ὀλοκλήρου ἀφιερωμένο στὸν Παπαδιαμάντη, εἰκονογραφεῖται μὲ προσωπογραφίες καὶ σχέδια γνωστῶν ζωγράφων. Τὸ τεῦχος ἀνοίγει μὲ σελίδες ἀπὸ τὴν *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως* τοῦ Θωμᾶ Γόρδωνος, σὲ μετάφραση τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ μετάφραση ὀλοκληρώθηκε τὸ 1904, ἀλλὰ οὐδέποτε ἐκδόθηκε. Ὑποτίθεται πὼς κάποτε θὰ ἐκδοθεῖ αὐτὴ ἡ δίτομη ἱστορία, μὲ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῶν Τριανταφυλλόπουλων, ἀπὸ τὸ Μ.Ι.Ε.Τ. Μὲ εἰσαγωγὴ Ἄλ. Ζήρα, ἀναδημοσιεύεται τὸ δοκίμιό τοῦ Ἀγγελου Τερζάκη «Τὸ Πρόβλημα Παπαδιαμάντη», πρωτοδημοσιευ-

μένο στο περ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1937. Ὁ Φ. Δημητρακόπουλος παρουσιάζει τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ «Ἄνθους τοῦ Γιαλοῦ», δημοσιευμένη στὴ *Le Monde Hellénique*, 24 Δεκ. 1906, θέτοντας τὸ ἐρώτημα τῆς πατρότητάς της. Ἕνας ἀριθμὸς μελετητῶν σχολιάζουν ἐπιμέρους ὄψεις: συγκριτικὲς ἀναγνώσεις ἀποπειρᾶται ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τοὺς ἀφηγηματικοὺς τρόπους τοῦ Παπαδιαμάντη ἀνατέμνει ὁ Ἄ. Μαραγκόπουλος, στὸ βᾶρος τῶν ἰδεολογικῶν ἀναγνώσεων ἀναφέρεται ὁ Β. Χατζηβασιλείου, στὴν ψυχαναλυτικὴ του ἀνάγνωση ἐμμένει ὁ Γκ. Σωνιέ, φυλετικὲς παρατηρήσεις συγκεντρῶνουν οἱ Β. Λαμπροπούλου καὶ Μ. Γκασούκα καὶ γλωσσικὲς οἱ Χρ. Χααραλαμπάκης καὶ Θ. Νάκας, τὴ δραστικὴ εἰρωνεία τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπισημαίνει ὁ Μ. Γ. Μερακλῆς, ἐνῶ ὁ Γ. Ζεβελάκης συγκεντρώνει μαρτυρίες γιὰ τὸν ἀθηναϊκὸ βίον τοῦ Σκιαθίτη. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὴ δική τους ὀπτικὴ γωνία, γράφουν ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου (Ἄλ. Σολωμός, Α. Συνοδινοῦ, Κ. Γεωργουσόπουλος, Λ. Κονιόρδου), ὁ ζωγράφος Π. Τέτσης, προπαντός, συγγραφεῖς (Ἄλ. Πανσέληνος, Γ. Κιουρτσάκης, Φ. Δ. Δρακονταειδῆς, Σ. Γουνελάς, Κ. Χααραλαμπίδης, Χρ. Λιοντάκης, Β. Γκουρογιάννης, Στ. Πασχάλης, Ν. Ὀρφανίδης, Γ. Στεφανάκης, Ρ. Κακλαμανάκη).

β) *Ἐπι-κοινωνία* (Διμηνιαία ἐκδοση τῆς ἐνοριακῆς νεανικῆς ἐστίας Ἁγίου Ἐλευθερίου Σταυρουπόλεως Θεσσαλονίκης), τεῦχος 14, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2001, μὲ ἐπιμέλεια τῶν Γ. Γιανασμίδη καὶ Μ. Ἀρετάκη. Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἄν. Κεσελόπουλου καὶ πρωτότυπα κείμενα τῶν Τ. Χρυσάφη, Γ. Φραντζολᾶ, Στ. Παπαθανασίου καὶ Ἁγγ. Μαντᾶ.

γ) *Φιλολογικὴ* (ἐκδοση τῆς Πανελληνίας Ἐνωσης Φιλολόγων), τεῦχος 75, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2001, σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Παπαδιαμάντη, μὲ χαιρετισμὸ τῆς προέδρου τῆς Π.Ε.Φ. Χρ. Βέικου. Γράφουν, ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος γιὰ τὸν μεταφραστὴ Παπαδιαμάντη καὶ οἱ Ἁγγ. Μαντᾶς, Στ. Ζουμπουλάκης καὶ Ἁγγ. Καλογερόπουλος γιὰ ἐπὶ μέρους διηγήματα.

δ) *Διαβάζω*, τεῦχος 422, Ὀκτώβριος 2001. Σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Παπαδιαμάντη, μὲ ἐπιμέλεια Ἡλ. Μαγκλίνη. Κείμενα τῶν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Χρ. Μηλιῶνη, Ἁγγ. Μαντᾶ, τὰ ὁποῖα στηρίζονται σὲ ὁμιλίες ἢ καὶ προλόγους τῶν ἰδίων. Συνεντεύξεις τῶν Α. Προγκιδῆ καὶ Κ. Παπαγιώργη. Τέλος, μιὰ ἀκόμη ἀνάγνωση τοῦ μυθιστορήματος *Ἡ Γυφτοπούλα* ἀπὸ τὸν Βρ. Καραλῆ.

ε) *Ἀκτὴ* (περιοδικὸ λογοτεχνίας καὶ κριτικῆς, μὲ ἔδρα τὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου), τεῦχος 48, Φθινόπωρο 2001. Ἕνα ἀφιέρωμα ποῦ φιλοξενεῖ

καί ποιήματα παλαιότερων, έμπνευσμένα από τόν Παπαδιαμάντη, άνθολογημένα από τόν έκδότη του περιοδικού Ν. Όρφανίδη, καθώς και νεότερων. Τήν δική τους πρόσληψη του Παπαδιαμάντη καταθέτουν οι άρχιμ. Άνανίας Κουστένης, Άργ. Χιόνης, Άγγ. Καλογερόπουλος, Α. Μ. Πρώια, Λ. Δάκα, Κ. Γάλλος, Δ. Πιστικός, Άν. Πιλλᾶς. Πέντε μελετήτριες άπασχολούν οι γυναίκες στο έργο του Παπαδιαμάντη (Β. Γιαννοπούλου-Πολύζου, Άν. Κριπαροπούλου, Μ. Μαλάμου, Έρ. Δημητρίου, Άγγ. Ταλιγκάρου), ενώ ο Ν. Όρφανίδης θέλγεται από τό μαγικό θηλυκό στοιχείο (άναδημοσίευση του κειμένου του από τό άφιέρωμα τών «Έπτά Ήμερών» τής Καθημερινής). Ό πολιτικός Παπαδιαμάντης άπασχολεί τήν Ί. Όρφανίδου και τή μεταφορική γλώσσα του σχολιάζει ή Χρ. Καρατζή. Επίσης, άναδημοσιεύεται παλαιότερη συνέντευξη του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου στον Σ. Παύλου (άνοιξη 1989). Τή νεκρολογία για τόν Παπαδιαμάντη του Άλέκου Μαυρουδῆ, δημοσιευμένη στο περ. *Graecia*, στις 15 Φεβρ. 1911, παρουσιάζει ο Φ. Α. Δημητρακόπουλος. Τή άλληλογραφία Βλαχογιάννη - Παπαδιαμάντη σχολιάζει ο Άπ. Β. Ζορμπᾶς. Ακόμη, έντυπώσεις του Γκ. Σωνιέ από τή Σκιάθο του 1962 και σκέψεις του Κ. Μπλάθρα για τήν κινηματογραφική μεταφορά του παπαδιαμαντικού έργου. Τέλος, οι Τριανταφυλλόπουλοι παραθέτουν «δι-ορθωτικά» στον *Βίον του Χριστού* του Φρ. Γ. Φάρραρ, που έκδόθηκε, σε μετάφραση Παπαδιαμάντη, τό 1898, και επανεκδόθηκε καλοκαιρί 2002.

ς) Σελίδες εισαγωγικές, με άπάνθισμα απόψεων, άφιερωμένες στον Παπαδιαμάντη, στο περιοδικό του Συλλόγου Άποφοίτων τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Φιλόλογος*, τεύχος 105, Φθινόπωρο 2001.

ζ) Άντί, τεύχος 753, 28 Δεκεμβρίου 2001. Άφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη, σε έπιμέλεια Άπ. Διαμαντή, με κάποια δάνεια από προηγηθέντα άφιερώματα, αλλά και ένδιαφέροντα πρωτότυπα κείμενα του έπιμελητή και τών Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Μητρ. Ίεροθέου, Γ. Α. Χριστοδούλου, Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Τ. Καραγεωργίου, Λ. Κούσουλα. Ένδελεχής άνάλυση του διηγήματος τό «Μυρολόγι τής φώκιας» από τήν Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη και τής «Μαυρομαντηλοῦς» από τόν Άγγ. Γ. Μαντᾶ. Επίσης, ο Γ. Κεχαγιόγλου, άφου άκροθιγῶς μνημονεύει τήν έλάχιστα διερευνημένη σχέση του Παπαδιαμάντη με τή μουσουλμανική Άνατολή, προχωρᾶ στη διαλεύκανση του έρεθιστικού έρωτήματος, κατά πόσο συμμετείχε ο Παπαδιαμάντης στην άνώδυμη νεοελληνική μετάφραση τών λεγόμενων «Παραμυθιών τής Χαλιμάς» από τις έκδόσεις τής «Άκροπόλεως» του Βλ. Γαβριηλίδη, που ξεκίνησε νά δημοσιεύεται

στά 1890. Ἡ Ρ. Φράγκου-Κικίλια γράφει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη τοῦ Σικελιανοῦ. Ὁ Δ. Χαρίτος γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὸν κινηματογράφο. Τέλος, ὁ Γ. Α. Παναγιώτου βιβλιογραφεῖ τὰ παπαδιαμαντικά τῆς ἐφημερίδας *Θεσσαλία*.

η) Βιβλίο ἀναφορᾶς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, συνιστᾷ τὸ ἀφιερωματικὸ τεῦχος τῆς *Νέας Ἑστίας*, τῆς 1ης Μαρτίου 1941. Ἐξήντα χρόνια ἀργότερα, σὲ εἰσαγωγικὸ σημείωμα γιὰ τὸ 2001, ὁ σημερινὸς ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ Στ. Ζουμπουλάκης ἐξαγγέλλει ἓνα ἰδιότυπο ἀφιέρωμα: «σὲ κάθε τεῦχος τοῦ 2001 θὰ ὑπάρχει ἓνα —τουλάχιστον ἓνα— κείμενο γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη». Καὶ πράγματι, τὸ ἐν λόγω ἀφιέρωμα πραγματοποιήθηκε μὲ κείμενα καὶ «μικρὰ φιλολογικά». Παρεμπιπτόντως, τὸ ἐπετειακὸ ἔτος θὰ μπορούσε νὰ σταθεῖ ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν βιβλιογράφηση τῆς *Νέας Ἑστίας*, ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της μέχρι σήμερα, σὲ παπαδιαμαντικά θέματα καὶ τὴν ἐκδόση ἑνὸς χρησιμότατου φυλλαδίου. Νὰ σημειώσουμε, πάντως, πὼς αὐτὸ τὸ ἰδιόρρυθμο ἀφιέρωμα σὲ συνέχειες τοῦ περιοδικοῦ ἀπλώνεται καὶ στὸ 2002. Μάλιστα, τὸ καλοκαιρινὸ τεῦχος ἀφιερώνει πολλὰ σελίδες στὸν Παπαδιαμάντη. Κατ' ἀρχάς, ἀναδημοσιεύεται διήγημα τοῦ Τσέχωβ ἀπὸ τὸ *Ἄστυ* (Αὐγούστου 1901) σὲ μετάφραση Παπαδιαμάντη, συνοδευόμενο ἀπὸ τὴν «πρόδρομη ἀνακοίνωση» τῆς Α. Τριανταφυλλοπούλου γιὰ τὶς ἐκπλήξεις ποὺ μᾶς ἐπιφυλάσσει ὁ μεταφραστὴς Παπαδιαμάντης. Ἐπίσης, φιλοξενεῖται μίᾳ ἐνότητῃ μὲ τὸν πολλαπλὰ ὑποσχόμενο τίτλο, «Νέοι ἐρευνητὲς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη».

θ) Τὸ δεῦτερο τεῦχος τοῦ νεότευκτου περιοδικοῦ τῆς Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης, *Ἀναλόγιον*, φιλοξενεῖ ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη, δημοσιευμένο κατόπιν ἐορτῆς, ἀνοιξῆ 2002, καὶ εἰκονογραφημένο ἀπὸ τὸν Δραμινὸ μαθητὴ καὶ φίλο τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη, Γ. Μενεσιδῆ. Σὲ αὐτό, ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος ἀποκαλύπτει τὶς ὑπόνοιές του γιὰ τὸν εἰσέτι ἀνερεύνητο ἀντιπαπαδιαμαντισμὸ ἀλλὰ καὶ ἀντιμωραϊτισμὸ στὸν 19ο αἰῶνα καὶ τὶς προεκτάσεις τους στὸν 20ο, ὁ θεολόγος Δ. Γ. Μαυρόπουλος ὑπεραμύνεται ἑνὸς Παπαδιαμάντη «τέχνου γνησίου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», ὁ Ἄν. Γ. Κεσελόπουλος συγκεντρώνει μαρτυρίες γιὰ τὸν ψάλλη καὶ τυπικάρη Παπαδιαμάντη, ἐνῶ στὸν Παπαδιαμάντη προασπιστὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἐπιμένει καὶ ὁ Ἄγγ. Γ. Μαντᾶς. Ἄλλοι συνεργάτες (Στ. Παπαθανασίου, Κ. Χαραλαμπίδης, Σ. Γουνεῶς, Ἄλεξ. Κοσματόπουλος, Ν. Κεσμῆτη, Δ. Κοσμόπουλος) καταθέτουν τὶς προσωπικὲς ἐκτιμήσεις τους γιὰ τὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο. Συμπληρωματικὲς σκέψεις στὴν εἰσαγωγή του γιὰ τὴν πρόσφατη ἐπα-

νέκδοση τῆς *Φόνισσας* παραθέτει ὁ Στ. Ζουμπουλάκης: μέσα ἀπὸ τὴν ἀφηγηματικὴ στρατηγικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ φόνος ἐμφανίζεται ὡς ὑπαρκτικὴ δυνατότητα τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου. Τέλος, ὁ Στ. Μολίνος συγκεντρώνει τὰ δημῶδη ἢ καὶ «μερακλίδικα» δίστιχα πού διανθίζουν τὰ παπαδιαμαντικὰ διηγήματα καὶ ὁ Κ. Παπαγιώργης δίνει στὸν ἀρχι-συντάκτη τοῦ περιοδικοῦ τὴν τρίτη (ἐπετειακὴ) καὶ πλέον ρηξικέλευθη συνέντευξή του.

ι) Μὲ καθυστέρηση ἔφθασε στὰ χέρια μας τὸ 102ο τεῦχος (ἄνοιξη 2002) τῆς τριμήνης ἐκδόσεως παιδευτικοῦ προβληματισμοῦ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑνώσεως «Νέα Παιδεία», ὅπου ὑπάρχουν σελίδες ἀφιερωμένες στὸν Παπαδιαμάντη. Συνολικά τέσσερα κείμενα: Ἡ Μ. Πεσκετζῆ προσπαθεῖ νὰ συνθέσει τὴν εἰκόνα τοῦ Παπαδιαμάντη μέσα ἀπὸ ὀρισμένα ποιητικὰ κείμενα γραμμένα γι' αὐτόν, ἐπιβεβαιώνοντας κάποια μυθοποιημένα κουσούρια του. Ἡ Χρ. Ἀργυροπούλου ἐντοπίζει στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη τὴν πολυφωνία καὶ, κατ' ἐπέκτασιν, τὴν ἑτερότητα. Ἡ Εἰρ. Σκούρα ἀποπειρᾶται «μιὰ διακειμενικὴ προσέγγιση τοῦ Παπαδιαμαντικοῦ ἔρωτα». Τέλος, ἡ Λ. Κοντογεωργοπούλου ἀποδεικνύει καὶ θεωρητικὰ πὼς στὸ διήγημα «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», ἡ σχέση τοῦ παπα-Σακελλάριου μὲ τὴ σύζυγό του εἶναι «ἀπόλυτα ὁμαλή», παρομοίως, ἡ σχέση γονέων καὶ τέκνων ὅλα βαίνουν «κατὰ τὰ πολιτισμικὰ πρότυπα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμενικοῦ σύμπαντος». Ἀπότοκο, τὸ ἄρθρο, τῆς πρόσφατης διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς, μὲ τίτλο, *Μορφές ἐπικοινωνίας στὴν ἑλληνικὴ οἰκογένεια μέσα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία. Ἡ περίπτωση Παπαδιαμάντη*. Στὸ βαθμὸ πού τὸ ἀφιέρωμα εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ «σχολικοῦ Παπαδιαμάντη», παρατηροῦμε πὼς ἀπουσιάζει ἢ ποιητικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴν ὁποία καὶ ὀφείλει τὴ μοναδικότητά του, γιὰτὶ ὑπῆρξαν κι ἄλλοι περιθωριακοὶ καὶ ἀπροσάρμοστοι καὶ σὲ ἄλλων τὸ ἔργο ἀπαντᾶμε «ὁμαλές» οἰκογενειακὲς σχέσεις καὶ ἐρωτικὰ ἀπωθημένα.

Καὶ βεβαίως, τὸ σταθερὸ ἐρώτημα πού συνοδεύει κάθε ἀφιέρωμα εἶναι ἡ ἀντοχὴ του στὸ χρόνο. Πιθανότερο δείχνει νὰ σωθοῦν ὅσα κείμενα προσφέρουν στοιχεῖα στὴν ἔρευνα. Τὰ ὑπόλοιπα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀντανакλοῦν τὴν ἐποχὴ μας καὶ τίς ἀπόψεις τῆς.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Παπαδιαμάντης σχολιαζόμενος (και σχολιάζων)

Πριν από είκοσι πέντε χρόνια ο Νίκος Φωκᾶς δημοσίευσε στην *Καθημερινή* (10.3.1977) ένα ἄρθρο με τίτλο «Ἡ νίκη τοῦ Παπαδιαμάντη»¹, στο ὁποῖο κατέληγε με τὴν ἐξῆς ἐκτίμηση: «Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι πὼς τὰ βιβλία γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, ὅπως και οἱ ἐκδόσεις τῶν ἔργων του, μ' ἓνα ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸ μεγάλης προετοιμασίας, σὰν ἡ τελικὴ νίκη γιὰ τὸν ταπεινὸ Σκιαθίτη συγγραφέα νὰ ἐπισπεύδεται, καὶ μάλιστα —κατὰ κάποια ἀντίστροφη νομοτέλεια τῆς τέχνης— ταυτόχρονα με τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ Σκιάθου στὸ διάστημα». Σήμερα ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ ἔχει πλήρως ἐπαληθευθεῖ. Οἱ διαμάχες γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ του ἀξία εἶναι ὀριστικά παρελθόν. Ὁ Παπαδιαμάντης παγιώθηκε πλέον ὡς ἓνας κλασικὸς τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Ἡ τέχνη του δὲν ἀμφισβητεῖται. Ἡ τέχνη του, πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε, γιατί ἡ «νίκη» του αὐτῆ, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Φωκᾶς, ἐμφάνισε μιὰ ἄλλη «νομοτέλεια»: νὰ «κεῖται εἰς πτώσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν καὶ εἰς σημεῖον ἀντιλεγόμενον». «Ἄλλης τάξεως διαμάχες ἔχουν ἐμφανισθεῖ στὸ προσκῆνιο, ὅπως ἔδειξε πλέον τὸ «Β' Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη» ποῦ ἔγινε στὴν Ἀθήνα πρὶν ἓνα χρόνο (1-5 Νοεμβρίου 2001), διαμάχες ποῦ θὰ συνοδεύουν πλέον «ἐς αἶε» τὴν προσέγγιση τοῦ ἔργου του. Τὸ ἔργο ὅμως τοῦ Παπαδιαμάντη ὑπάρχει, τὰ κείμενα ὑπάρχουν στέρεα καὶ εὐγλωττα. Αὐτὰ μιλάνε τὴν ἴσια γλῶσσα, αὐτὰ μᾶς κρίνουν — δὲν κρίνουμε ἐμεῖς τὰ κείμενα, καθὼς νομίζουμε οἱ πολλοί. "Ὅσοι ἀπὸ ἐμᾶς δὲν ἀκοῦμε τί λένε τὰ κείμενα, δηλαδὴ τὰ πράγματα, μένουμε νὰ ψελλίζουμε τὰ ἀπωθημένα μας ἢ τις ιδεοληψίες μας. Μπορεῖ τὰ ψελλίσματά μας νὰ εἶναι ἐπιχρυσωμένα με «τρέχουσες» ἀντιλήψεις ἢ θεωρίες (λογοτεχνικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές κ.ἄ.), ἐπιχρυσωμένα, ἂν θέλετε, με περισπούδαστες περγαμηνὲς ἀκαδημαϊκῆς ἢ λογοτεχνικῆς ἀναγνώρισης, ὅμως τὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη μᾶς λένε καὶ μᾶς ξαναλένε ὅσα αὐτὸς εἶδε καὶ ἄκουσε καὶ τὰ χέρια του ψηλάφησαν.

¹ Βλ. καὶ Νίκου Φωκᾶ, «Ἡ νίκη τοῦ Παπαδιαμάντη», *Ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ γλῶσσα γιὰ τὴ λογοτεχνία*, Ἐκδ. Ἐστίας, Ἀθήνα 1982, σ. 109.

Στὸ «Β' Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη» ἔγιναν σαράντα ἑπτὰ εἰσηγήσεις ποικίλης θεματολογίας, πού θά μπορούσε κανεὶς νὰ τίς κατατάξει σὲ ἔνδεκα ὁμάδες. Δεκαεπτὰ εἰσηγήσεις εἶχαν ὡς κοινὸ παρονομαστὴ φιλολογικὰ κριτήρια προσέγγισης, εἴτε γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ εἴτε γιὰ συγκεκριμένο διήγημα· τέσσερις εἰσηγήσεις ἀναφέρονταν σὲ κοινωνικὲς ἀναγνώσεις τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐνῶ τρεῖς προσέγγισαν μὲ ἀναλυτικὴ (ἢ ψυχχαναλυτικὴ) μέθοδο θέματα τοῦ ἔργου τοῦ· δύο ἀναφέρθηκαν σὲ θεολογικὰ θέματα καὶ ἄλλες δύο ἐξέτασαν θέματα τέχνης· τέσσερις εἰσηγητὲς ἀναφέρθηκαν στὸν μεταφραστὴ Παπαδιαμάντη καὶ ἓνας στὶς μεταφράσεις τοῦ ἔργου τοῦ σὲ ἄλλη γλῶσσα· δύο εἰσηγήσεις παρουσίασαν προσωπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου· ὀκτῶ εἰσηγητὲς ἔθιξαν γενικότερα θέματα (βιβλιογραφικά, ἐκπαιδευτικά, λογοτεχνικά). Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ἡ εἰσήγηση πού, μὲ βάση τὸ CD-ROM μὲ τὰ Ἔπαντα τοῦ Παπαδιαμάντη τῶν ἐκδόσεων Δόμος πού κυκλοφόρησε ὁ «Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», ἔδωσε πλούσια παραδείγματα ἀνίχνευσης γλωσσολογικῶν καὶ ὑφολογικῶν στοιχείων.

Θὰ ἦταν ὑπεκφυγὴ ἀπὸ μέρους μου —καὶ παράλειψη— νὰ μὴν ἀναφερθῶ στὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὸ ἐκδοτικὸ θέμα τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη πού (λανθανόντως τίς δύο πρῶτες ἡμέρες τοῦ Συνεδρίου καὶ ἐμφανῶς στὴν καταληκτικὴ συνεδρίαση) ἀπασχόλησε τοὺς συνέδρους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄκοντες καὶ μὲ δυσφορία τὴν παρακολούθησαν. Ἀναφέρομαι στὴν ἐπιστημονικὴ, θέλω νὰ πιστεύω, διαμάχη ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐγκυρότητα τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν Ἐπάντων πού ἐξέδωσε ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (στὶς ἐκδόσεις Δόμος), ἐγκυρότητα πού ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Φ. Δημητρακόπουλο. Δὲν εἶναι ὁ χώρος ἐδῶ γιὰ νὰ γίνει ἀξιολόγηση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν δύο πλευρῶν, νομίζω ὅμως ὅτι ἡ νηφάλια καὶ ἀνιδιοτελὴς προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ θέματος μόνον θετικὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ προσφέρει στὴ μελέτη τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου.

Ὅσο γιὰ μιὰ ἀποτίμηση τοῦ Συνεδρίου, θά κατέθετα τὰ ἐξῆς, κατὰ τὴ γνώμη μου βέβαια, ἀρνητικὰ συμπεράσματα (τὰ θετικὰ εἶναι αὐτονόητα): α) ἔλειπαν, μὲ ἐξαίρεση δύο παρουσίες, οἱ ποιητὲς, οἱ πλέον δηλαδὴ ἀρμόδιοι νὰ εἰσηγοῦνται προσεγγίσεις στὸ ἔργο τοῦ Σκιαθίτη· β) περίσσεψαν οἱ ἀπλουστευτικὲς καὶ μᾶλλον πρόχειρες εἰσηγήσεις· γ) φάνηκε νὰ παγιώνεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ «χριστιανικὲς» καὶ «θύραθεν» προσεγγίσεις· δ) τὰ πῆγαν καλύτερα οἱ καλλιτέχνες (ἠθοποιοὶ, σκηνοθέτες) ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες στὶς παράλληλες παρουσίες τους.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Φ. ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Τὸ Χριστόψωμο»: μιὰ ἐρμηνευτικὴ δοκιμὴ¹

In memoriam Μενελάου Παρλαμαῶ ²

Ἰπόθεση

«Τὸ Χριστόψωμο» εἶναι τὸ πρῶτο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ πρώτη ἀπόπειρά του νὰ γράψει ἓνα μικρὸ σὲ ἔκταση κείμενο — πράγμα πού δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία, θαρρῶ. Πρωτοδημοσιεύθηκε στίς 26 Δεκεμβρίου 1887 στὴν ἐφημερίδα *Ἐφημερίς*³ καὶ ἔχει θέμα μιὰ κακιὰ πεθερὰ (γραῖα Καντάκαινα) ἡ ὁποία «ἐπέρριπτεν εἰς τὴν νύμφην αὐτῆς τὸ σφάλμα τῆς μὴ ἀποκτήσεως ἐγγόνου διὰ τὸ γῆρας τῆς». Τίς προλήψεις τῆς τίς συμμερίζεται καὶ ὁ γιὸς τῆς (καπετὰν Καντάκης) πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν μητέρα του, ἐναντίον τῆς γυναικὸς του πάντα, τῆς Διαλεχτῆς. Τὴν παραμονὴ Χριστουγέννων τοῦ 186... ὁ Βοριάς πού φυσᾷ καθυστερεῖ τὴν ἀφιξὴ τοῦ τολμηρότατου εἰς τὴν ἀκτοπλοῖαν καπετὰν Καντάκη καὶ ἡ πεθερὰ ἀσυνήθιστα φιλόφρων προσφέρει ἓνα Χριστόψωμο στὴν νύμφη τῆς. Ἐκείνη τὸ φυλά, κοιμᾶται, σηκώνεται ἐνὰ πάει στὴν χριστουγεννιάτικη λειτουργία, ἐκεῖ τὴν εἰδοποιοῦν πὼς γύ-

¹ Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή μιᾶς ἀνάλυσης τοῦ διηγήματος τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ὁποία ἔγινε σὲ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τοῦ Σ. Ν. Φιλίππιδη, τὸν Ἰούλιο τοῦ 2001 στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης. Βλ. σχετικὰ καὶ τὸ «Σημείωμα» τοῦ ἴδιου τοῦ Σ. Ν. Φιλίππιδη, πού δημοσιεύεται παρακάτω. Ἡ ταυτόχρονη δημοσίευση δύο ἐρμηνειῶν διαφορετικῆς ὀπτικῆς, πιστεύω βαθιὰ ὅτι καταυγάζει τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐλευθερία κάθε λογοτεχνικοῦ ἔργου. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν Σ. Ν. Φιλίππιδη γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προθυμία του νὰ δημοσιευτεῖ τὸ «Σημείωμά» του μαζί με τὸ δικό μου κείμενο.

² Πού δίδασκε χεμωνιατικά καὶ χριστουγεννιάτικα Παπαδιαμάντη στὸν γυναικωνίτη τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Ἡρακλείου ἐπὶ Γερμανικῆς Κατοχῆς, καὶ τὸ μάθαμε στὸ πασχαλινὸ ἀφιέρωμα τοῦ Ἀντὶ στὸν Παπαδιαμάντη (: Μ. Γ. Παρλαμαῶς, «Μεθύσι σὲ γυναικωνίτη», Ἀντὶ, τ. 463, 5 Ἀπριλίου 1991, σσ. 31-33).

³ Χρησιμοποιοῦ τὴν ἐκδοσὴ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἔπαντα, κριτικὴ ἐκδοσὴ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τ. 2, Δόμος, 1982, σσ. 77-81, καὶ τὸ ὑπόμνημα, σσ. 655-656 (ἐφεξῆς Ἔπαντα).

ρισε ὁ ἄντρας τῆς καὶ φεύγει γιὰ λίγο ὥστε νὰ τοῦ δώσει ροῦχα νὰ ἀλλάξει καὶ νὰ τοῦ ἐτοιμάσει φαγητό. Ὅταν μετὰ τὴν ἀπόλυση ἐπιστρέφει στὸ σπίτι τους, βρίσκει τὸν ἄντρα τῆς νεκρό, τὴν πεθερὰ τῆς νὰ θρηνεῖ γοερά: ὁ καπετὰν Καντάκης εἶχε φάει τὸ φαρμακωμένο Χριστόψωμο, ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν Διαλεχτὴ. Τὴν αἰτία θανάτου τοῦ Καντάκη τὴν γνωρίζουν ὁ ἀφηγητής, ἡ γριά καὶ ὁ ἀναγνώστης, ἐνῶ τὴν ἀγνοεῖ ἡ Διαλεχτὴ.

Ἡ ἀνοικείωση⁴

Ὁ τίτλος τοῦ διηγήματος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν χρόνο τῶν γεγονότων τῆς ἀφήγησής μας μεταφέρουν στὰ Χριστοῦγεννα, μιὰ μεγάλη γιορτὴ τῆς χριστιανοσύνης ὅπου ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ σημαίνει ἀγάπη, ἐλπίδα, χαρὰ, τέλος τῆς ἁμαρτίας. Τὸ Χριστόψωμο εἶναι εἰδικὸ ψωμί ποὺ παρασκευάζεται γιὰ τὴν συγκεκριμένη γιορτὴ καὶ εἶτε ἰδεολογικὰ τὸ δοῦμε εἶτε βιωματικά, εἶναι ἐμποτισμένο στὸ νόημά τῆς καὶ δηλώνει διὰ τῆς βρώσεως τὴν συμμετοχὴ στὸ πνεῦμα τῆς γιορτῆς· σημαίνει ἀγάπη, εἰρήνη, καταλλαγὴ καὶ ἐν τέλει νέα ζωὴ. Ὡστόσο, τὸ ἀφήγημα μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ Χριστόψωμο δὲν σημαίνει τίποτε ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀλλὰ ἀντιθέτως εἶναι τὸ μέσο, τὸ τέχνασμα μὲ τὸ ὁποῖο προτίθεται ἡ πεθερὰ νὰ φαρμακώσει τὴν νύφη τῆς. Τυπικὰ (ἐξωτερικὰ, ὡς πρὸς τὴν μορφή) καὶ ἡ Διαλεχτὴ καὶ ὁ ἄντρας τῆς καὶ ὁ ἀναγνώστης ἔχουν νὰ κάνουν μὲ ἓνα συνηθισμένο Χριστόψωμο, στὴν οὐσία ὁμως, τὸ περιεχόμενο εἶναι δηλητήριο καὶ ὁδηγεῖ στὸν θάνατο. Ἡ ἀνατροπὴ τῆς σημασίας τοῦ γιορτινοῦ ψωμοῦ καθορίζει τὸ διήγημα πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἂν εἶχαμε τὸ ἴδιο τέλος (: θάνατος τοῦ γιοῦ ἀντὶ τῆς νύφης) μὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο καθημερινὸ ψωμί.

Ἐνα ἀκόμη σημεῖο ἀνοικείωσης θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ διαφορὰ τοῦ τίτλου μὲ τὴν εἰσαγωγικὴ παράγραφο τοῦ διηγήματος: «Μεταξὺ τῶν πολλῶν δημωδῶν τύπων, τοὺς ὁποίους θὰ ἔχωσι νὰ ἐκμεταλλευθῶσιν οἱ μέλλοντες διηγηματογράφοι μας, διαπρεπῆ κατέχει θέσιν ἡ κα-

⁴ Ὅρος καθιερωμένος ἀπὸ τὸν Ρώσικο φαρμαλισμὸ, βλ. κυρίως τὸ καθοριστικὸ κείμενο τοῦ Victor Shklovsky, «Art as Technique» (1917) ὅπου διαβάζουμε: «the purpose of art is to impart the sensation of things as they are perceived and not as they are known. The technique of art is to make objects “unfamiliar”, to make forms difficult, to increase the difficulty and length of perception because the process of perception is an aesthetic end in itself and must be prolonged. Art is a way of experiencing the artfulness of an object; the object is not important» (*Russian Formalism Criticism, Four Essays*, μετάφραση-εἰσαγωγή Lee Lemon - Marion Reis, University of Nebraska Press, 1965, σ. 12).

κή πενθερά, ως και ἡ κακὴ μητριὰ. Περὶ μητριᾶς ἄλλοτε θὰ ἀποπειραθῶ νὰ διαλάβω τινὰ πρὸς ἐποικοδόμησιν τῶν ἀναγνωστῶν μου. Περὶ μιᾶς κακῆς πενθερᾶς σήμερον ὁ λόγος» (Ἐπαντα, 2.77). Ὁ τίτλος «Τὸ Χριστόψωμο» ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος δημιουργεῖ στὸν ἀναγνώστη κάποιου εἶδους ἀναμονή, τὸν προσανατολίζει σὲ ὀρισμένο περιβάλλον ἀπὸ ὅπου θὰ ἀντλήσει νόημα γιὰ τὸ ἀφήγημα πὺ ἀκολουθεῖ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ παράγραφος τῆς ἀρχῆς διαψεύδει τὴν προσδοκία τοῦ ἀναγνώστη, ἀφοῦ πληροφορεῖται ὅτι θὰ διαβάσει γιὰ μιὰ κακὴ πεθερά. Ὅποτε, ὁ ἀναγνώστης χρειάζεται νὰ συνδυάσει ἀπὸ μόνος του τὸν τίτλο μὲ τὸ θέμα γιὰ νὰ προκύψει νόημα, καθὼς κοντεύουμε νὰ φτάσουμε στὴν μέση τοῦ διηγήματος γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ τὸ Χριστόψωμο γιὰ τὸ ὁποῖο μάθαμε στὴν ἐτικεταλίδα.

Τὰ ὀνόματα καὶ οἱ χαρακτῆρες⁵

Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ ὀνόματα πὺ δίνει ὁ Παπαδιαμάντης σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἥρωες τῶν κειμένων του εἶναι δηλωτικὰ τοῦ χαρακτῆρα τους. Ἐχοντας κατὰ νοῦ τὸ «the authors attitude toward his hero is manifested primarily in his way of naming the hero»⁶ παρατηρῶ ὅτι ἡ Διαλεχτὴ εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τοὺς τρεῖς χαρακτῆρες τοῦ διηγήματος πὺ ὀνομάζεται μὲ τὸ μικρὸ, βαφτιστικὸ τῆς ὄνομα. Ἡ πεθερὰ τῆς ὀνομάζεται «γραῖα Καντάκαινα», «θεια-Καντάκαινα» καὶ ὁ σύζυγός τῆς «καπετὰν Καντάκης», «Καντάκης». Τὸ ὄνομα «Διαλεχτὴ» σημαίνει αὐτὴν πὺ ξεχωρίζει, πὺ τὴν ἔχει διαλέξει κάποιος — ὁ ἀφηγητὴς ἐν προκειμένῳ — καὶ τὴν φορτίζει μὲ θετικὰ χαρακτηριστικὰ παρ' ὅτι φέρει τὸν στιγματισμὸ τῆς ἀτεκνίας. Ἡ εὐνοια τοῦ ἀφηγητῆ διακρίνεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ διηγήματος (δυσὶ πρῶτες παράγραφοι) καὶ στὴν ἀνάπτυξή του διαπιστώνουμε ὅτι ἡ καλοσύνη τῆς Διαλεχτῆς ἀντιδιαστέλλεται καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τῆς πεθερᾶς τῆς καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀντρα τῆς — καὶ οἱ δυσὶ στεροῦνται διακριτικοῦ (διαφοροποιητικοῦ) ὀνόματος· δὲν ἀναφέρονται μὲ τὸ βαφτιστικὸ τους ὄνομα πὺ δηλώνει τὴν ἰδιαιτερότητα κάθε ἀνθρώπου, μὲ τὴν ἀναγωγή του στὸν πολυσήμαντο βιωματικὸ κόσμο τῆς πίστεως, ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη.

⁵ Καὶ ἐδῶ ὅλα ἀρχίζουν μὲ τὸν Ρώσικο φαρμαλισμὸ (ιδίως Boris Tomashevsky, «The-matics», 1925 στοὺς Lemon καὶ Reis, ὁ.π., σσ. 61-95) καὶ φτάνουν μέχρι τὶς νεώτερες στρουκτουραλιστικὲς καὶ σημειωτικὲς θεωρίες: βλ. Σταμάτης Φιλλιπιδῆς, *Τόποι, Καστανιώτης*, 1997, σσ. 97-98.

⁶ Boris Uspensky, *A Poetics of Composition*, 1973, σ. 22.

Ὁ χῶρος

Ἐπιστρέφοντας ἡ Διαλεχτὴ μετὰ τὸ τέλος τῆς χριστουγεννιάτικης λειτουργίας στὸ σπίτι της, βρίσκει τὸν ἄντρα της νεκρό. Ἐνῶ στόχος τοῦ φαρμακωμένου Χριστόφωμου ἦταν ἡ νύφη, τὸ τρώει καὶ πεθαίνει ὁ γιὸς ποὺ βρισκόταν στὸ σπίτι. Οἱ διαφορετικοὶ χῶροι παράγουν διαφορετικὴ σημασία, ἔχουν διαφορετικὸ περιεχόμενο ποὺ ὑπερβαίνει τὴν τοπικὴ διάσταση καὶ καταλήγει νὰ εἶναι μιὰ ἀξία⁷. Τὸ σπίτι γίνεται συνώνυμο τοῦ θανάτου γιὰ τὸν καπετὰν Καντάκη καὶ ἡ ἐκκλησία συνώνυμο τῆς ζωῆς γιὰ τὴν Διαλεχτὴ. Χρειάζεται νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ ὅτι ὁ Καντάκης δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν ἐπιστροφή τῆς γυναίκας του στὴν ἐκκλησία καὶ βλαστημάει μάλιστα ἀπὸ μέσα του (Ἄπαντα, 2.80). Ἄν ἔμενε μαζί του στὸ σπίτι ἡ Διαλεχτὴ, πιθανὸν ἐκεῖνος νὰ μὴν πέθαινε ἀλλὰ ἡ ἀποφυγὴ τοῦ σωματικοῦ θανάτου δὲν θὰ σήμαινε καὶ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ πνευματικοῦ θανάτου καὶ τῶν δυὸ ἢ κυρίως τῆς Διαλεχτῆς (ποὺ ἦταν προετοιμασμένη καὶ συγχρονισμένη), ἀφοῦ δὲν θὰ λάβαιναν μέρος στὴν γιορτινὴ σύναξη τῆς κοινότητας. Ὁ Greimas γράφει πὼς ἡ μετακίνηση ἐκφράζει ἐπιθυμία καὶ ἂν ἔχει ἀντικείμενο ὀρίζεται ὡς ἀναζήτησις⁸. Ἡ Διαλεχτὴ μετακινεῖται ἀπὸ τὸ σπίτι πρὸς τὴν ἐκκλησία, γιὰ τὴν θέλει νὰ λειτουργηθεῖ καὶ νὰ μεταλάβει, νὰ ὑπερβῆ τὸν ἰδιωτικὸ χῶρο τοῦ σπιτιοῦ μεταβαίνοντας στὸν τόπο σύναξης τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητας. Ὁ ἄντρας της ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν μετακίνησή της, ἐπειδὴ προτιμᾷ νὰ μείνει μαζί του καὶ νὰ ἐξαιρεθεῖ ἔτσι ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ κοινότητα τῶν Χριστουγέννων. Ἄν αὐτὸ σημαίνει πνευματικὸ θάνατο, μένοντας ὁ ἴδιος μόνος του στὸ σπίτι βρίσκει τὸν σωματικὸ θάνατο — ἐνῶ ἤδη εἶχε στερηθεῖ τὴν συμμετοχὴ στὴν τρανὴ γιορτὴ.

Ἡ κοινότητα

Ὅσα γράφτηκαν παραπάνω γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ χριστουγεννιάτικη κοινότητα ἀξίζει νὰ τὰ δοῦμε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κοινότητα, «τοὺς ἄλλους» ποὺ κακολογοῦν τὴν Διαλεχτὴ στὸ τέλος τοῦ διηγήματος, ἐπειδὴ μᾶλλον ἀδιαφόρησε γιὰ τὸν ἄντρα της προτιμώντας τὸν ἐκκλησιασμό. Πρῶτα πρῶτα, ἡ εὐχαριστιακὴ κοινότητα δὲν ἀποκλείει τὴν ταυ-

⁷ Βλ. Jurij Lotman, *The Structure of the Artistic Text*, 1977, σ. 218.

⁸ Α. J. Greimas, «Περιγραφή καὶ ἀφηγηματικότητα στὸ διήγημα Σπάγγος τοῦ Γκὺ ντέ Μωπασάν», μετάφραση Γ. Α. Παπακωστούλα-Γιανναρά, *Νεοελληνικὴ Παιδεία*, τ. 9, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1987, σ. 73.

τόχρονη ύπαρξη εντός της τῆς «κακολόγου» κοινότητας ούτε ἡ δεύτερη μπορεί νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως μὲ τὴν πρώτη. Τὰ ἀνθρώπινα μεταβάλλονται πανεύκολα καί, παρ' ὄλη τὴν διακαή μας ἐπιθυμία ἀλλαγῆς ἢ μεταμόρφωσης, ὁ κόσμος εἶναι αὐτὸς ποὺ ὄλοι γνωρίζουμε. Τὸ ζήτημα ἐδῶ εἶναι πὼς ἀπέναντι στὴν κοινότητα ποὺ κακολογεῖ, στὴν πεθερὰ ποὺ κατὰ λάθος σκοτώνει τὸν γιό της, στὸν σύζυγο ποὺ φέρεται βάνουσα, βρίσκει ἡ Διαλεχτὴ ἢ ὅποια ζεῖ μὲ συνέπεια ὅ,τι οἱ ὑπόλοιποι φαίνεται νὰ διαστρεβλώνουν. Σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τὴν μικρὴ, πράγματι, κοινότητα ποὺ περιλαμβάνει τὸν ἄντρα της, τὴν πεθερὰ της, ὅσους τὴν κακολογοῦν, ἡ Διαλεχτὴ διαφοροποιεῖται, εἶναι μιὰ αὐτονομημένη ἡρωίδα — ἢ αὐτονομήσῃ της τὴν σώζει. Ἀφήνει πίσω της τὸν παλιὸ κόσμο ποὺ εἶναι βάσανο καὶ ἐπιλέγει τὸν προκλητικὰ νέο, ζώντας μὲ συνέπεια ὅ,τι οἱ ἄλλοι ζοῦν ἐπιφανειακά. Πιστεύω πὼς ἡ ἴδια ἢ ἀφήγηση ἐξαιρεῖ τὴν στάση της.

Ἰσοδυναμίες καὶ ἀντιθέσεις

Στὸ διήγημα συναντοῦμε δυὸ σημαντικὲς κατηγορίες ἀντιθέσεων καὶ ἰσοδυναμιῶν⁹ ποὺ ἀφοροῦν τὴν πεθερὰ καὶ τὴν νύφη, τὴν μάνα καὶ τὸν γιό, καὶ ποὺ μερικὲς φορὲς μεταστρέφονται οἱ μὲν στὶς δέ:

πεθερὰ vs. νύφη \Rightarrow πεθερὰ = θάνατος

ὅταν ἡ Καντάκαινα κατηγορεῖ τὴν Διαλεχτὴ καὶ θέλει νὰ τὴν δηλητηριάσει· ἀλλὰ καὶ

πεθερὰ = νύφη \Rightarrow πεθερὰ = ζωὴ

ὅταν στὸ τέλος τὴν ὑπερασπίζει καὶ δὲν τὴν κατηγορεῖ. Ἔτσι, ἡ πεθερὰ, ποὺ σημαίνει θάνατο γιὰ τὴν νύφη της, γίνεται τελικὰ συνώνυμο τῆς ζωῆς. Σχετικὰ μὲ τὸν γιό τώρα, παρατηροῦμε ἀρχικὰ ὅτι ἡ μάνα ταυτίζεται μαζί του

μάνα = γιὸς \Rightarrow μάνα = ζωὴ

γιὰ νὰ καταλήξει στὸ σχῆμα

μάνα vs. γιὸς \Rightarrow μάνα = θάνατος

ὅταν ἐξ αἰτίας της πεθαίνει καί, ἀπὸ συνώνυμο τῆς ζωῆς γιὰ τὸ παιδί

⁹ Βασίζομαι ἐντελῶς σχηματικὰ στὰ διδάγματα τῶν Greimas καὶ Lotman, οἱ ὁποῖοι κáνον συστήματα ἀντιθέσεων μὲ ἔννοιες ὄχι μὲ χαρακτηριστρες — μᾶλλον, ἐπειδὴ οἱ χαρακτηριστρες ἐνσαρκώνουν πολλές ἔννοιες-περιεχόμενα.

της, γίνεται συνώνυμο του θανάτου ειδικά κατά την ημέρα της γιορτής των Χριστουγέννων που η Παναγία-μάννα φέρνει στην ζωή τον Χριστό-παιδί της. Η Ισοδυναμία και η αντίθεση μάννας και γιού (με παρείσακτη την Διαλεχτή ανάμεσά τους) προσφέρεται και για μιὰ ψυχαναλυτική ένδοκειμενική προσέγγιση — ακόμα και αν κανείς δεν διαθέτει παρά ελάχιστα σχετικές γνώσεις. 'Απλώς σ'ας βάζω στον πειρασμό να προεκτείνετε τον ύπαινιγμό μου, αποφεύγοντας ο ίδιος έναν τρόπο έρμηνείας «που έχει καταστήσει να μοιάζει με τικ της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της λογοτεχνίας»¹⁰.

Η ανατροπή του παντοδύναμου αφήγητη

Υπάρχουν δυο σημεία στο κείμενο που κλονίζουν την αδιαμφισβήτητη παντοδύναμη αφήγηση και τον παντογνώστη αφήγητή. Το πρώτο σημείο είναι η άτελής χρονολόγηση των γεγονότων της αφήγησης: διαδραματίζονται το «186...» (*Άπαντα*, 2.78), δεν γράφεται ακριβώς το έτος· πράγμα συνηθισμένο στον Παπαδιαμάντη, που ως ρεαλιστής συγγραφέας ακολουθεί μιὰ κοινότατη σύμβαση του είδους, τορπιλλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την αληθοφάνεια της αφήγησης. Το δεύτερο σημείο το βρίσκουμε στο τέλος του διηγήματος: «εάν έζησε και άλλα κατόπιν Χριστούγεννα, ή άστοργος πενθερά και άκουσία παιδοκτόνος, δεν θά ήτο βεβαίως πολύ εύτυχης εις το γήρας της». Αυτός που τ'α ξέρει όλα, δεν ξέρει να μ'ας πεί τί απέγινε ή κακιά πεθερά, όμολογεί άγνοια. Το τέλος του κειμένου σημαίνει και το τέλος της γνώσης, το τέλος του κόσμου¹¹. Από μιὰ άλλη άποψη, αυτή ή όμολογημένη άγνοια θά μπορούσε να άποτελεί πρώιμη ένδειξη της άρνησης του Παπαδιαμάντη να έλέγξει συνειδήσεις, να κρίνει και να καταδικάσει¹².

¹⁰ Τάκης Θεοδωρόπουλος, «"Η άγιος ή μυθιστοριογράφος» *Τα Νέα*, 22.12.2001, «Πρόσωπα», σ. 18.

¹¹ Για την σχέση του τέλους ενός κειμένου και του κόσμου πβ. «... a good or bad ending is so significant for us: it attests not only to the conclusion of some plot, but also to the construction of the world as a whole», Lotman, *ό.π.*, σ. 216. Βλ. επίσης Massimo Peri, «Στην όδό προς τον έλευθερο πλάγιο λόγο: Παρέμβαση, υποκατάσταση, διαπλοκή», *Δοκίμια αφήγηματολογίας*, επιμέλεια Σ. Ν. Φιλίππιδης, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ήράκλειο 1994, σ. 91 και όπ. 58 στην ίδια σελίδα.

¹² Βλ. Λάκης Προγκίδης, «Η μικρή κοινωνία στο έργο του Παπαδιαμάντη», *Ο Παπαδιαμάντης και ή Δύση*, Έστία, 2002, σ. 91.

Ἐπιλογος

“Ο,τι διαβάσατε δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μιὰ ἐνδεικτικὴ ἐρμηνευτικὴ δοκιμὴ ἀντοχῆς ἐνὸς παλιοῦ κειμένου, χρησιμοποιώντας καὶ ὀρισμένα μεταγενέστερα καὶ πρόσφατα θεωρητικὰ σχήματα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, κάθε κείμενο εἶναι πάντα νέο, ὁ λόγος δὲν γερνάει ποτέ. Ἄν διαπιστώσουμε εὐρηματικότητα στὴν σύνθεση, στὴν κατασκευὴ τοῦ διηγήματος ποῦ συζητήθηκε παραπάνω, τότε ὁ Παπαδιαμάντης γνωρίζει (κατέχει καλύτερα) τὸν κατάλληλο τρόπο νὰ μᾶς ἀφηγεῖται καλὲς ἱστορίες. Καὶ ἐδῶ χρειάζεται ἴσως νὰ παραβλέψει κανεὶς, ἀλλὰ ὄχι νὰ παραθεωρήσει, τίς πιθανὲς ἐνστάσεις γιὰ τίς ἀτέλειες τοῦ «πρώτου» αὐτοῦ διηγήματος καὶ τὴν ἰδιομορφία του, ἰδίως ἂν θελήσουμε νὰ τὸ δοῦμε στὸ φῶς τῶν κατόπιν παγιωθέντων καὶ καθιερωμένων πιὰ (ἢ πανθομολογουμένων) χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ ἐπειδὴ κυρίως τὰ λόγια μας εἶναι λόγια ἄλλων, σᾶς παραπέμπω στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τῆς Γεωργίας Φαρίνου-Μαλαματάρη, Ἐφηγηματικὲς τεχνικὲς στὸν Παπαδιαμάντη (Κέδρος, ²2001, σ. 297) — παραθέτει ἀπὸ τὸν René Wellek (*The Attack on Literature and Other Essays*, 1982, σ. 134) ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Mayakovsky. Τὸ ἀντιγράφω στὰ ἀγγλικά (ὀλοκληρωμένο καὶ ἐπειδὴ ἔτσι τὸ καταλαβαίνω καλύτερα): «Mayakovsky in *How to Make Verses* said: Children (and young literary schools as well) are always curious to know what is inside a cardboard horse. After the work of the formalists the insides of cardboard horses and elephants stand revealed. If the horse is a bit spoiled because of this we'll say: Forgive us». Πάντοτε.

Χανιά, Ἰούλιος 2002

Σ. Ν. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

Σημείωμα για τὸ διήγημα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη «Τὸ Χριστόψωμο»

[Τὸ παρακάτω Σημείωμα προϋποθέτει τὶς ἀναλύσεις ποὺ ἔγραψαν γιὰ τὸ διήγημα αὐτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη κάποιοι μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης τὸν Ἰούλιο τοῦ 2001, καὶ γράφτηκε τότε. Ἐπικεντρώνεται σὲ συγκεκριμένα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκαν στὶς ἀναλύσεις τῶν φοιτητῶν, καθὼς καὶ στὴν ἐπιλογή κατ'ἀλληλῆς μεθόδου ἀνάλυσης, ἀφοῦ τὸ σεμινάριο ἀφοροῦσε τὶς σύγχρονες θεωρίες γιὰ τὴ λογοτεχνία.]

Πρῶτα μιὰ διευκρίνιση γιὰ τὸ τέλος τοῦ διηγήματος. Τὸ κείμενο γράφει γιὰ τὸν θάνατο τοῦ καπετὰν Καντάκη: «Ἐνομίσθη ὅτι ὁ θάνατος προῆλθεν ἐκ παγώματος συνεπείᾳ τοῦ ναυαγίου». Ἄρα ἡ φράση «κακολογίες τῶν ἄλλων» ὑπονοεῖ ὅτι ἡ κοινότητα κατηγοροῦσε τὴ Διαλεχτὴ ὅτι δὲν ἔμεινε σπίτι νὰ φροντίσει τὸν μισοπνιγμένο ἄντρα της, ἀλλὰ σηκώθηκε καὶ πῆγε στὴν ἐκκλησία.

Τώρα γιὰ τὴν θεωρία, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ διηγήματος. Τὸ διήγημα αὐτὸ δὲν εἶναι κατάλληλο γιὰ μιὰ ἀνάλυση σύμφωνα μὲ τὸν Genette, διότι δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον οὔτε ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς «ἐστίασης» οὔτε ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀφηγηματικῆς «ἀπόστασης». Ἄλλὰ μιὰ ἀνάλυση σύμφωνα μὲ τοὺς Brooks & Warren (Θεωρία λογοτεχνίας, 1943) μᾶλλον ἐνδείκνυται: ἰδιαίτερα θὰ τόνιζε τὴν εἰρωνεία ποὺ ὑπάρχει στὸ γεγονός ὅτι ἡ πεθερὰ ἐνεργεῖ γιὰ νὰ «βγάλει ἀπὸ τὴ μέση» τὴν ἀτεκνὴ νύφη της, ὥστε ὁ γιὸς της νὰ ξαναπαντρευτεῖ καὶ νὰ ἀποκτήσει ἀπογόνους (πράγμα βέβαια ποὺ δὲν δηλώνεται —διότι ἡ ἔμφαση εἶναι στὸ μῖσος τῆς πεθερᾶς— ἀλλὰ ἐξυπονοεῖται), καὶ κατορθώνει νὰ «ξεβγάλει» τὸν μοναδικὸ της ἀπόγονο, τὸ γιό της!

Ἡ ἄλλη ἐνδεικνυόμενη ἀνάλυση εἶναι σύμφωνα μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Lotman ἢ τοῦ Greimas. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ μπορεῖ νὰ κάνει ἐκτυπὴ τὴν ἀμφισημία τοῦ διηγήματος. Τὸ σύστημα τῶν διπολικῶν ἀντιθέσεων εἶναι (Lotman — βλ. γιὰ συντομία Φιλίππιδης, Τόποι, σσ. 17-19):

- α) ζωή vs. θάνατος
 β) χριστιανική αγάπη vs. μίσος
 γ) άθωότητα vs. κακοβουλία
 δ) δικαίωση vs. τιμωρία.

Ἡ αντίθεση σπíti vs. ἐκκλησία δὲν ἐδραιώνει καμιά οὐσιαστική σημασιολογική ὀργάνωση τοῦ κειμένου. Ἡ ἐκκλησία εἶναι οὐσιαστικά ἀνύπαρκτη στὸ διήγημα, διότι δὲν ὑποστασιοποιεῖται ὡς χῶρος στὴ διήγηση, ὅπως τὸ σπíti. Ἀπλῶς ἡ Διαλεχτὴ πάει κι ἔρχεται.

Ἡ ἀμφισημία προκύπτει ἐξαιτίας δύο λόγων (ἐδῶ Greimas):

1) διότι συνυπάρχουν οἱ ἰσοτοπίες [=θεματικά πεδία] β) καὶ δ): ὁ Χριστιανικὸς Θεὸς ἐμφανίζεται ὡς τιμωρὸς τὴν ἡμέρα τῆς γέννησης τοῦ Θεοῦ τῆς Ἀγάπης, καὶ

2) διότι στὸ περιεχόμενο τοῦ χαρακτήρα «Χριστόψωμο» συνυπάρχουν ὡς σήματα [=θεμελιώδεις, συστατικές σημασιολογικές μονάδες — βλ. γιὰ συντομία Φιλιππίδης, Τόποι, σσ. 98-99] καὶ τὸ δῶρο ζωῆς (ύλικῆς ζωῆς, «ψωμί», καὶ πνευματικῆς, «τοῦ Χριστοῦ») καὶ τὸ δῶρο θανάτου (δηλητηριῶδες, ἐργαλεῖο τοῦ Σατανᾶ).

Τὸ διήγημα αὐτὸ ἔχει ὑπότιτλο «Πρωτότυπον» (ποῦ ἐδῶ ἴσως σημαίνει «ὄχι μεταφρασμένο» ἀλλὰ ποῦ ἐπίσης μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ παράδοξη ἢ sensational ἱστορία) καὶ ὄχι «Χριστουγεννιάτικον» (μολονότι δημοσιεύεται τὴν 26ῃ Δεκεμβρίου). Θὰ ἔλεγα πὼς πρόκειται γιὰ ἓνα «Ἀντι-Χριστουγεννιάτικον» καὶ «Ἀντι-Χριστιανικὸ» (ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ποιὸς τὸ ἔγραψε), στὸ τέλος, διήγημα.

«Φλώρα ἢ Λάβρα»: ὁ χρόνος πού δὲν ξανακερδίζεται

Τὸ κείμενο «Φλώρα ἢ Λάβρα» ἀνήκει στὰ διηγήματα πού ἤρθαν στὸ φῶς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη· μὲ πιθανὸ ἔτος συγγραφῆς τὸ 1907, δημοσιεύτηκε τὸ 1925 στὴν ἐφημερίδα *Ἐλεύθερον Βῆμα*, πρῶτο ἀπὸ μιὰ σειρά κι ἄλλων ἀδημοσίευτων κειμένων τοῦ συγγραφέα («Νεκράνθεμα», «Ἐπιμηθεῖς εἰς τὸν βράχον», «Τὸ Ζωντανὸ κιβούρι μου», κ.ά.)¹. Τὸ ὄψιμο αὐτὸ διήγημα², πού ἔχει τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν³, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓναν ἰδιαίτερα γοητευτικὸ τρόπο γραφῆς καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν τόσο προσφιλῆ στὸν Παπαδιαμάντη διαπλοκὴ ἀνάμεσα στὴν ἀνάμνηση καὶ τὴ γραφῆ, τὸ ὄνειρο καὶ τὴν πραγματικότητα. Οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους δημιουργεῖται ἓνα εἶδος ρευστότητας, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφηγηματικῆς φωνῆς ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀφηγούμενων γεγονότων, ἡ διάρθρωση ὀρισμένων ἀντιθέσεων καὶ ἀναλογιῶν πού ἐνυπάρχουν στὸ κείμενο καὶ τέλος οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἀφηγητὴ, τὸ χρόνο καὶ τὴ γραφῆ, θὰ ἀποτελέσουν τοὺς βασικοὺς ἄξονες τῆς ἀνάλυσης πού θὰ ἀκολουθήσει.

Τὸ σχετικὰ μικρὸ αὐτὸ κείμενο (4-5 σελίδες στὴν ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου) ἀποτελεῖ μιὰ αὐτοδιηγητικὴ ἀφήγηση, τὴ διήγηση ἑνὸς πρωينوῦ καλοκαιρινοῦ περιπάτου, ἀπὸ ἓναν ἠλικιωμένο ἀφηγητὴ, κατὰ μῆκος μιᾶς ἀκρογιαλιάς. Ἡ ἀφήγηση τῆς διαδρομῆς αὐτῆς δὲν περιλαμβάνει κανένα γεγονὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνάντηση ἀνάμεσα στὸν ἀφηγητὴ καὶ μιὰ γριουλά στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ κειμένου⁴ καὶ ἡ μόνη οὐ-

¹ Γιὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἔκδοση, βλ. Ἄλ. Παπαδιαμάντη, *Ἄπαντα*, κριτικὴ ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τόμος 4, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1985, σσ. 680-690.

² Πεζογράφημα τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Ν. Φωκᾶς, «Γιγάντωμα καὶ αὐτονόμηση τῆς περιγραφῆς», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεῦχος 3, ἀνοιξή 1995, σ. 10.

³ Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη, «Ἀριθμητικὲς καὶ ἄλλες ἐξακριβώσεις στὸ διήγημα *Φλώρα ἢ Λάβρα*» στὸν τόμο *Φῶτα Ὀλόφωτα*, ἐκδ. Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 1981, σσ. 307-328· βλ. ἐπίσης Ν. Φωκᾶ, «Γιγάντωμα καὶ αὐτονόμηση τῆς περιγραφῆς», *ὅ.π.*

⁴ «Ὅταν ἀναφερόμαστε στὸ πρῶτο μέρος, ἐννοοῦμε τὸν περίπατο στὴν πρώτη ἀκρογιαλιά (μέχρι τὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἀφηγητὴς ἀρχίζει νὰ βαδίζει πρὸς τὴ δεύτερη ἀκρογιαλιά, 557.13)· τὸ δεῦτερο μέρος περιλαμβάνει τὸν περίπατο στὴ δεύτερη μικρότερη «ἀγκυλιά».

σιαστικά δράση που υπάρχει είναι ή κίνηση του αφηγητή μέσα στο χώρο.

Στο διήγημα εμφανίζονται —χωρίς όμως να αναπτύσσονται όλα— τυπικά παπαδιαμαντικά θέματα όπως ή μοναχική περιήγηση, ή αναπόληση, τὰ παιδικὰ χρόνια, ή μαγεία, θέματα που παραπέμπουν σε σημαντικά διηγήματα του συγγραφέα, όπως τὰ «Δαιμόνια στο ρέμα», «Όλογυρα στη λίμνη», «Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου». Η επιστροφή μετά από μακρόχρονη απουσία στο γενέθλιο τόπο, μοτίβο που συναντιέται συχνά στα παπαδιαμαντικά κείμενα, στη «Φλώρα ή Λάβρα» όριοθετεί χρονικά αλλά και θεματικά την αφήγηση: «τώρα μετά τόσων παλαιών ένιαυτών μακράν ξενιτείαν...» (557.9), «τώρα, όταν μετά τόσα μακρά έτη ασκόπως και άμνήμων ήλθον έως εδώ...» (559.13). «Όπως συμβαίνει συχνά, έτσι και στην περίπτωση τής «Φλώρας ή Λάβρας», μιὰ τέτοιου είδους επιστροφή, καθώς και ή σύγκριση ανάμεσα στο τότε τής ανάμνησης και στο τώρα τής αφήγησης, γίνονται και ή άπαρχή τής γραφής, ή άφορμή τής διήγησης.

Η ιδιαιτερότητα του διηγήματος αυτού είναι ότι ήδη από τις πρώτες γραμμές εμφανίζεται ένας αυτοβιογραφικός λόγος που επαναδραστηριοποιείται και στη μέση περίπου του κειμένου· ο αυτοδιηγητικός αφηγητής, μ' ένα μάλλον απολογητικό τόνο, θέτει έξαρχής ως κεντρικό θέμα του κειμένου τον παραλληλισμό ανάμεσα στη ζωή του και την άμμουδιά: «όταν αναλογίζωμαι την πορεία μου, φευ, ως είπω, την σταδιοδρομία μου, εις την ζωήν, πάντοτε την άμμουδιάν αυτήν ένθυμούμαι» (555.1-3). Η δέ λέξη «σταδιοδρομία» με την όποία ο αφηγητής συμπληρώνει τη λέξη «πορεία» φαίνεται να αναφέρεται ειδικότερα στην καλλιτεχνική του δραστηριότητα. Και πράγματι, με το τέλος του κειμένου, ο αναγνώστης θά έχει μόν συγκεντρώσει κάποιες πληροφορίες για τή ζωή του αφηγητή, όμως ο τελευταίος θά έχει μιλήσει περισσότερο για τήν ανάμνηση και τήν αναπαράσταση, για τή γραφή και τή γλώσσα, παρά θά έχει καταγράψει αυτοβιογραφικά γεγονότα.

Όπως συμβαίνει και σε πολλά άλλα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, μέλημα του συγγραφέα στο κείμενο αυτό δέν είναι ή άπεικόνιση τής πραγματικότητας, ή δημιουργία μιās πλοκής ή έστω ή αφήγηση μιās άπλης ιστορίας. Το κείμενο αυτό χαρακτηρίζεται, έπιπλέον, από μιὰ ρευστότητα όσον άφορά το χρόνο (τής αφήγησης αλλά και τής ιστορίας), την αφηγηματική φωνή, τή σχέση αφήγησης και περιγραφής, καθώς και το μοναδικό πρόσωπο που εμφανίζεται εκτός από τον αφηγητή,

τή γρια-Φλώρα. Ἡ ἀστάθεια⁵ ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη παράγραφο, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μιὰν ἀσάφεια σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀφήγησης. Μετὰ τὴν ἀρχικὴ ὀνοματικὴ φράση («ὦ! πόσο μακρὰ, ἀτελείωτη αὐτὴ ἡ ἀμμουδιά!», 555.1) ποὺ εἰσάγει μιὰ χρονικὴ ἀπροσδιοριστία, καθὼς καὶ τὴν ἐπανάληψη ποὺ εἰσάγει ἡ δευτέρη φράση («Ὅταν ἀναλογίζωμαι τὴν πορείαν μου, φεῦ, ἄς εἶπω, τὴν σταδιοδρομίαν μου, εἰς τὴν ζωὴν, πάντοτε τὴν ἀμμουδιὰν αὐτὴν ἐνθυμοῦμαι», 555.1-3), ὁ ἀναγνώστης δὲν γνωρίζει ἂν αὐτὸ ποὺ θὰ ἀκολουθήσει θὰ εἶναι ἐκδίπλωση αὐτοβιογραφικῶν γεγονότων, ἢ περιγραφή τῆς ἀμμουδιάς ποὺ ἀντικρίζει ὁ ἀφηγητὴς⁶ ἢ ἡ ἀφήγησις μιᾶς ἀνάμνησης. Πολὺ ἔντεχνα —κι ἀπροσδόκητα— ὁ ἀφηγητὴς συναρτᾷ ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου (τῆ ζωῆ του) μὲ τὴν ἔννοια τοῦ χώρου (τὴν ἀμμουδιά) σὲ μιὰ σχέση ἀναλογίας: ἡ κίνηση μέσα στὸ χρόνο (ἢ προσωπικὴ του «πορεία») παραπέμπει στὴν κίνηση μέσα σὲ ἓνα συγκεκριμένον χωρὸν. Αὐτὴ ἡ συνάρτηση χώρου καὶ χρόνου μέσῳ τῆς λειτουργίας τῆς μνήμης —συνάρτηση ποὺ στὸ ξεκίνημα τοῦ κειμένου ἐμφανίζεται μᾶλλον αἰνιγματικά— θὰ καθορίσει ὅλο τὸ διήγημα.

Ἀπὸ τὴ δευτέρη παράγραφο, τὸ κείμενο θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς θαμιστικὴ ἀφήγησις⁷, ὡς ἀφήγησις δηλαδὴ ποὺ περιγράφει μιὰ φορὰ ὅ,τι συνέβαινε κατ' ἐξακολουθήσιν στὸ παρελθόν. Ἡ χρῆσις τοῦ παρατατικοῦ («ἐπερπατοῦσα», «ἐβουτοῦσα», «ἀργοποροῦσα», «ἐσκόνταφτα») συντελεῖ στὸ νὰ ἐκλάβουμε τὴν ἀφήγησις τοῦ περιπάτου αὐτοῦ ὡς μιὰ σύνθεσις ὅλων τῶν περιπάτων ποὺ ἔχει κάνει ὁ ἀφηγητὴς στὸ παρελθόν. Ὁμῶς μιὰ τέτοιου εἶδους ἀνάγνωσις προσκρούει ἀφενὸς στὸν χρονικὸ ἀπροσδιορισμὸ «θερινὴν πρωίαν», ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ εἶναι σαφὲς ἂν ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀπώτερο ἢ ἓνα κοντινότερο παρελθόν, δηλώνει ὁμῶς τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀφήγησις ἐνὸς συγκεκριμένου περιπάτου ἀφετέρου, στὸ σημεῖο τοῦ κειμένου ὅπου γίνεται χρῆσις τοῦ ἀορίστου (στὴν τέταρτη παράγραφο: «ἀνέλαβα ἐν ἐξ αὐτῶν...»), χρόνου ποὺ εἰσάγει ἓνα γεγονὸς ποὺ δὲν

⁵ Θυμίζουμε τὴ γνωστὴ πλέον κρίσις τοῦ Κ. Παλαμᾶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη σὲ ἓνα κείμενό του τὸ 1899: «μιὰ θηλυκὴ ἀστάθεια, μιὰ νευρικὴ ἀνησυχία, ἓνας impressionisme φανερόνεται γενικῶς εἰπεῖν στὸ ἔργο του», στὸ Ἄλεξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἵκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1979, σ. 35.

⁶ Ἡ ἀντωνυμία «αὐτὴν» ἐκφράζει τὴν ἐγγύτητα τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ἀντικείμενο θέασης.

⁷ Γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀφήγησις, βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Ἀφηγηματικὲς τεχνικὲς στὸν Παπαδιαμάντη, 1887-1910, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1987, σσ. 83 καὶ 91-96.

εἶναι ἐπαναλαμβανόμενο στο παρελθόν. Ἡ χρήση ὅμως τοῦ παρατατικοῦ ἐπανερχεται καὶ διατηρεῖται περίπου μέχρι τῆ μέση τοῦ κειμένου· σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ ἀφηγητὴς εἰσάγει τὸ παρὸν ὡς χρόνο τοῦ περιπάτου, ἢ ἀφήγηση γίνεται ταυτόχρονη⁸ καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀφήγησης γίνεται πλέον τὸ καλοκαιρινὸ πρωινὸ ποὺ ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχή: «Γώρα, μετὰ τόσων παλαιῶν ἐνιαυτῶν μακρὰν ξενιτεῖαν, [...] ἔρχομαι ἐδῶ τὴν πρωΐαν» (557.9-10). Ὁ ἐνεστώτας συνεχίζεται μέχρι τὸ τέλος τοῦ κειμένου, μέχρι τὸ «ἐνθυμοῦμαι» (559.20) στὶς τελευταῖες γραμμὲς τοῦ διηγήματος. Αὐτὸ τὸ «ἐνθυμοῦμαι» συναντᾷ ἐκεῖνο τῆς πρώτης παραγράφου καὶ ἔτσι τὸ κείμενο κλείνεται σὲ ἕναν κύκλο μνήμης.

Ἡ παρουσία τῆς μνήμης φαίνεται ὅτι διαβρώνει τὶς χρονικὲς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ἀφήγηση καὶ ἱστορία (δηλαδὴ τὸν περίπατο τοῦ ἀφηγητῆ καὶ ἀργότερα τὴ συνάντηση μὲ τὴ γρια-Φλώρα). Ὁ ἀναγνώστης, μέχρι τῆ μέση τοῦ κειμένου, δὲν εἶναι σίγουρος ἂν αὐτὸ ποὺ διαβάζει εἶναι οἱ περίπατοι τοῦ παρελθόντος ἢ ὁ περίπατος τοῦ ἡλικιωμένου ἀφηγητῆ μετὰ ἀπὸ ἀπουσία πολλῶν χρόνων· ἂν περιγράφονται μιὰ φορὰ οἱ πολλοὶ περίπατοι τοῦ παρελθόντος, ὅποτε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ θαμιστικὴ ἀφήγηση, ἢ ἂν περιγράφεται ὁ περίπατος τοῦ ἡλικιωμένου ἀφηγητῆ σὰν νὰ ἦταν πολλοί· δὲν ξέρεי ποῖος εἶναι ὁ χρόνος τῆς ἱστορίας (ὁ χρόνος ποὺ ἔγινε ὁ περίπατος) καὶ πότε περιγράφει τὸ γεγονὸς ὁ ἀφηγητὴς (ταυτόχρονα μὲ τὸν περίπατο ἢ μετὰ τὸν περίπατο); ἀγνοεῖ, μέχρι τῆ μέση τοῦ κειμένου, τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα σὲ χρόνο τῆς ἱστορίας καὶ τὸ χρόνο τῆς ἀφήγησης. Ἡ χρονικὴ ἀπροσδιοριστία ἀφορᾷ εἰδικότερα τὸ πρῶτο μέρος, ἀφοῦ σὲ δεύτερο ἢ ἀφήγηση εἶναι μοναδική⁹ καὶ ἐγκαθιδρύονται σαφέστερες σχέσεις ἀνάμεσα σὲ παρελθόν καὶ τὸ παρὸν τοῦ ἀφηγητῆ.

Ἄν τὸ τελευταῖο «ἐνθυμοῦμαι» τοῦ κειμένου ἀναφέρεται σ' ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο (τὴ γρια-Φλώρα) καὶ τὴ ζωὴ του, τὸ πρῶτο εἰσάγει τὴ λειτουργία μιᾶς μνήμης ἐπαναλαμβανόμενης: «ὅταν ἀναλογίζομαι [...] πάντοτε ἐνθυμοῦμαι». Τὸ κείμενο μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ τελικὰ ὡς μιὰ διήγηση κάποιων συγκεκριμένων πράξεων (περίπατος καὶ συνάντησης), ἢ ἴδια ὅμως ἢ πράξη τῆς ἀφήγησης, ἔτσι ὅπως προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ δεύτερη φράση τοῦ κειμένου, φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα συνεχὲς κάλεσμα μνήμης — καὶ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο προῖδν αὐτῆς τῆς ἐπανερχόμενης μνήμης.

⁸ Γιά τὴν ἀφήγηση αὐτή, βλ. G. Genette, *Figures III*, ἐκδ. Seuil, Παρίσι 1972, σσ. 230-231.

⁹ Γιά τὸν ὄρο αὐτό, βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ὁ.π.*, σσ. 82-83.

Στή «Φλώρα ἢ Λάβρα» μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ κυμαινόμενη ἀφηγηματικὴ φωνή: τὸ πρῶτο ἐνικὸ πρόσωπο («έπερπατοῦσα») μετατρέπεται σὲ δεύτερο πρόσωπο στὴ δεύτερη παράγραφο («έβρεξε μόλις τοὺς πόδας σου κ' έφευγε. Δέν ἦτο ἱκανὸν νὰ σέ πιάσει», κτλ.). Ὁ ἀφηγητὴς φαίνεται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ διπλασιάζεται: ἀνάλογο φαινόμενο ἔχουμε καὶ στὸ διήγημα «Ὁλόγυρα στὴ λίμνη». Στὴ συνέχεια, ὁ ἀφηγητὴς ἐπιστρέφει στὸ πρῶτο ἐνικὸ πρόσωπο, γιὰ νὰ περάσει στὴ μέση περίπου τοῦ διηγήματος στὸ πρῶτο πληθυντικὸ («Πρέπει νὰ ἀνέλθωμεν τὸν δρομίσκον αὐτόν»), καὶ νὰ συνεχίσει μέχρι τέλους μὲ τὸ πρῶτο ἐνικὸ. Ἐπιπλέον, ὁ ἀφηγητὴς, στὸ δεύτερο μέρος τοῦ κειμένου, πού περιλαμβάνει ὅπως εἶπαμε καὶ τὸ μοναδικὸ γεγονός, τὴ συνάντηση καὶ τὴ σύντομη συνομιλία ἀνάμεσα στὸν ἀφηγητὴ καὶ τὴ γρια-Φλώρα, περιγράφει τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται μὲ φράσεις ὅπως: «τῆς εἶπα ὡς ἐν ἐκστάσει» (558.23), «ἐν ἀλλοφροσύνῃ τὸ ὄμμα μου ἀπεσπᾶσθη πρὸς στιγμὴν ἀπὸ τῆς γραίας...» (558.27-28), φράσεις πού θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν ὄσων βλέπει καὶ περιγράφει.¹⁰

Ἡ ἐμφάνιση τῆς γριαῖς Φλώρας πού πραγματοποιεῖται μέσα στὴν «ἄκρα ἐρημία» (558.13), κι ἐνῶ τὸ μοναδικὸ ρεῦμα πού βρίσκει ὁ ἀφηγητὴς «έμορμύριζε βαθὺ μυστήριο» (558.12), ἐντάσσεται ἀπόλυτα στὸ περιβάλλον: «ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἄμμον ἐν ὄραμα ἀνέβη» (558.15). Τὸ «ὄραμα» γίνεται στὴν ἐπόμενη γραμμὴ τοῦ κειμένου «ὄψις γραίας» (558.16) καὶ κατόπιν περιγράφεται: «κυρτὴ, μὲ μαύρην μανδύλαν, ἐκράτει δέσμη λεπτῶν ξηροκλάδων ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἀριστεροῦ. Μὲ ἀνασηκωμένα τὰ κράσπεδα τῆς πενιχρῆς ποδιᾶς της, καὶ ἀνυπόδητος»¹¹ (558.16-18). Τὴ στιγμὴ ὅμως πού τὸ «ὄραμα» γίνεται μιὰ μορφή κοινὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη, δηλαδὴ, ὅπως συμπεραίνει ὁ ἀφηγητὴς, «μία πτωχὴ γραῖα κουβαλοῦσα ξύλα ἐπὶ τοῦ ὤμου...», τὴν ἴδια στιγμὴ ἔχουμε ἄρνηση τοῦ ἀφηγητῆ νὰ τὴν ταυτίσει μὲ αὐτὸ πού βλέπει: ἀμέσως μετὰ τὰ ἀποσιωπητικὰ τῆς τελευταίας φράσης σημειώνει: «'Ἄλλ' ὄχι! ἦτο Μοῖρα» (558.19-20). Ἡ μορφή συνδέεται στιγμιαῖα μὲ τὸ μαγικὸ κόσμον τῶν παραμυθιῶν καὶ δίνει τὴν αἴσθηση τοῦ τετελεσμένου καὶ τοῦ ἀμετάκλητου. Στὴ συνέχεια, ἔχουμε τὴν ἀναγνώριση τοῦ προσώπου ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ, παρόλη

¹⁰ Γράφει ὁ Ν. Φωκάς γιὰ τὴ συνάντηση ἀφηγητῆ-γριαῖς Φλώρας: «Πράγματι τὴν εἶδε ὁ Παπαδιαμάντης ἢ τὴν ὀπτασιόστηκε; μήπως ἦταν ἄερικό; μήπως ὁ συγγραφέας λειτούργησε ὡς ἀλαφροίσκιωτος;» ὀ.π., σ. 16.

¹¹ Ἡ ἐμφάνιση τῆς γριουλάς ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ αὐτὴν τῆς γριαῖς-Λούκαινας στὸ διήγημα «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας».

τῆ χρονικῆ ἀπόσταση τῶν τριάντα χρόνων πού μεσολαβοῦν ἀπὸ τὴν τελευταία συνάντησή του μὲ αὐτό, καὶ τὸ σύντομο διάλογό τους. Σὲ αὐτὸν τὸ μοναδικὸ διάλογο, ὁ ἀφηγητὴς θὰ ἀποκαλέσει τὴ γραία μὲ τὸ μικρὸ τῆς ὄνομα (γρια-Φλώρα) καὶ αὐτὴ θὰ ἀποκαλύψει στὸν ἀφηγητὴ τὸ καινούργιο τῆς ὄνομα (Λάβρα). Πρὸς τὸ τέλος τοῦ κειμένου, ὁ ἀφηγητὴς ἀναφέρεται στὴ γραία ὡς «ἄλλο ἐρείπιον ζῶν καὶ κινούμενον» (559.16), κατ' ἀναλογίαν μὲ τὸ ἐρειπωμένο σπίτι¹². Ἡ γραία συνεπῶς ἀποκτᾶ σταδιακὰ μορφή, ἀλλὰ μέχρι τὸ τέλος τοῦ κειμένου, ὅπου δίνεται μιὰ περιεκτικὴ καταγραφή τῆς ἱστορίας τῆς, ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι κυμαινόμενη.

Μποροῦμε ἐπίσης νὰ ποῦμε ὅτι ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο μέρος τοῦ διηγήματος, ὁ χῶρος καὶ τὰ πρόσωπα ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν ἄμεση πραγματικότητα, περιβάλλονται μὲ τὴν ἀγλὴ τοῦ ὄνειρου¹³ καὶ βυθίζονται σὲ μιὰ σχεδὸν ἐξωπραγματικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἐξάλλου, τὸ κείμενο περιέχει ἐλάχιστες ἀναφορὲς πού νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ μιὰ ἀναγνωρίσιμη ἐξωκειμενικὴ πραγματικότητα, φαινόμενο ἀρκετὰ παράδοξο γιὰ τίς συνήθειες τοῦ συγγραφέα· ὑπάρχει βέβαια τὸ κύριο ὄνομα Μεγάλῃ Ἀμμουδιά καὶ τὰ δύο κύρια ὀνόματα τοῦ τίτλου, ὅμως τὸ πρῶτο λειτουργεῖ γιὰ τὸν ἀναγνώστη περισσότερο περιγραφικὰ κι ὄχι προσδιοριστικὰ ἐνὸς συγκεκριμένου χώρου, ἐνῶ τὰ δύο κύρια ὀνόματα ἐμφανίζονται, ἂν καὶ προσδιοριστικὰ τοῦ ἴδιου προσώπου, ἀντιθετικὰ μεταξύ τους· γιὰ τὴ δὲ φράση «τοῦ Βασιλιᾶ τὸ σπίτι» ὁ ἀφηγητὴς δηλώνει ὅτι δὲν γνωρίζει τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο πῆρε αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸ συγκεκριμένο σπίτι («Διατί ἄρα;», 559.7), καὶ ἔτσι ἡ φράση αὐτὴ παραπέμπει τελικὰ σὲ ἓνα ἀπόμακρο παιδικὸ ὄνειρο. Ἡ ἀναφορικὴ λειτουργία τοῦ κειμένου περιορίζεται σημαντικὰ πρὸς ὄφελος τῆς ποιητικῆς· ἐπιπλέον, ὁ ἐξωτερικὸς χῶρος μένει ἀρκετὰ ἀπροσδιόριστος, ἔτσι ὥστε τελικὰ νὰ συνδεθεῖ κυρίως μὲ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τῆς μνήμης, μιᾶς μνήμης πού σὲ αὐτὸ τὸ διήγημα παρουσιάζεται ἐξασθημένη, σχεδὸν ἀσθμαίνουσα.

Μὴ διαθέτοντας, ὅπως εἶπαμε, οὔτε καν μιὰ ἰσχυρὴ πλοκή, τὸ κείμενο μοιάζει μὲ μιὰ ἀτέρμονη περιγραφή, γεγονός πού συμβάλλει στὴν ποιη-

¹² Αὐτὴ ἡ ἐξομοίωση ἀνθρώπου καὶ περιβάλλοντος χώρου παραπέμπει στὸ διήγημα «Τὰ δύο κούτσουρα».

¹³ Ἡ λέξη «ὄνειρο» συναντᾶται στὸ δεύτερο μέρος ἑξι φορές ἀναφερόμενη στὸ ὄραμα τῆς παιδικῆς ἡλικίας (558.30) καὶ στὸ λευκὸ σπίτι (559.4,11,14,19). Βλ. ἀνάλογο σχόλιο τῆς Λ. Δάκα στὸ ἄρθρο «Ὁφεις τοῦ ὑπερφυσικοῦ στὸν Παπαδιαμάντη», Ἄκτῃ, ἔτος 1Β', φθινόπωρο 2001, σ. 391. Ἡ Λ. Δάκα συνδέει τὸ διήγημα μὲ τὸν πρόλογο τοῦ κειμένου «Τὰ Ρόδιν' ἀχρογιάλια» (δ.π., σ. 392).

τικότητά του. 'Ο Ν. Φωκᾶς ἐπισημαίνει σωστά μιὰ γιγάντωση τῆς περιγραφῆς στὴν περίπτωση τῆς «Φλώρας ἢ Λάβρας»¹⁴. Μὲ τὴν ἐμφάνιση βέβαια τῆς γριᾶς Φλώρας στὸ δεύτερο μέρος διαφαίνεται μιὰ στοιχειώδης ἀφηγηματικὴ δομὴ, ὅμως καὶ πάλι ἀφήγηση καὶ περιγραφή σχηματίζουν ἓνα σχεδὸν ἀδιάσπαστο σύνολο. 'Ο ἀφηγητὴς τοῦ κειμένου προσδίδει στὴν περιγραφή ἀφηγηματικὲς ιδιότητες, ἐντάσσοντάς τὴν σὲ μιὰ χρονικὴ ἀκολουθία, ἔτσι ὥστε τὸ κείμενο, ἰδιαίτερα στὸ πρῶτο μέρος, νὰ παίρνει τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς περιγραφῆς-πράξης, ὅπου ὁ ἀφηγητὴς περιγράφει τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ νὰ περπατᾷ, νὰ ἀντιλαμβάνεται, νὰ ἀγγίζει καὶ νὰ πλάθει ἱστορίες· γιατί αὐτὸ πού ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὴν περιγραφή τῆς ἀμμουδιᾶς περιλαμβάνονται (μὲ ἀφορμὴ τὸ κύμα, τὰ μάγια) ἀφηγηματικοὶ πυρῆνες, μικρο-ἱστορίες πού δίνουν τὴν αἴσθηση στὸν ἀναγνώστη ὅτι βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ συγγραφέα. 'Ο ἀφηγητὴς δὲν ἀρκεῖται νὰ ἀναφέρει, νὰ καταγράφει ὅ,τι πέφτει στὴν ἀντίληψή του, ἀλλὰ παρασύρεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὸ ὕλικό του καὶ ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις του, ὅπως παρασύρεται ἀπὸ τὸ μαγικὸ τόπι πού βρίσκει στὴν ἀμμουδιὰ καὶ πλένει «ἐπτάκις» τὸ χέρι του. Ἔτσι τὰ ἀντικείμενα πού περιγράφονται παραπέμπουν τόσο σὲ μιὰ ἐξωκειμενικὴ πραγματικότητα ὅσο καὶ σὲ προηγούμενα κείμενα, σὲ προηγούμενες ἱστορίες τοῦ συγγραφέα¹⁵.

Εἶδαμε ὅτι στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ κειμένου, ὁ ἀφηγητὴς συναρτᾷ τὸ χῶρο τῆς ἀμμουδιᾶς μὲ τὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, τὸ χῶρο τῆς τέχνης του. Βέβαια, ὁ συγγραφέας πού βαδίζει, καθὼς καὶ ἡ σχέση τῆς γραφῆς μὲ ἓναν περίπατο χωρὶς σκοπὸ, μὲ μιὰ ρεμβώδη περιήγηση, ἀποτελοῦν λογοτεχνικούς τόπους¹⁶. Στὴν περίπτωση ὅμως τῆς «Φλώρας ἢ Λάβρας», ὁ ἀφηγητὴς δημιουργεῖ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ἡ πράξη τῆς γραφῆς συμπίπτει μὲ αὐτὴν τοῦ βαδίσματος, ἢ ὅποια περιγράφεται διεξοδικά: «ἐπερπατοῦσα», «έβουτοῦσα», «έφευγα», κτλ. 'Ο μοναχικὸς περιπατητὴς χαράζει στὴν ἄμμο διαδρομές, μὲ τὴν ἴδια κίνηση πού ὁ συγ-

¹⁴ "Ο.π., σσ. 5, 6 κ.έ. 'Ο Ν. Φωκᾶς συνδέει τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μὲ τὸ γαλλικὸ Nouveau Roman, συσχετίσει πολὺ ἐνδιαφέρουσα, πού ἔχει ξαναγίνει στὸ παρελθὸν ἀπὸ τὴν Ἑλ. Πολίτου-Μαρμαρινοῦ («Ἡ ποιητικότητα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου», Διαβάζω, τεύχος 165, Μάρτιος 1987).

¹⁵ "Ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ μοτίβο τῶν κυμάτων πού παίζουν· γιὰ τὸ μοτίβο αὐτὸ, βλ. Ρ. Ζαμάρου, *Φύση καὶ ἔρωτας στὸν Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2000, σ. 115· γενικότερα γιὰ τὴν περιγραφή τῶν κυμάτων, βλ. Ν. Φωκᾶς, ὁ.π., σσ. 11-12.

¹⁶ Βλέπε D. Rabaté, *Vers une littérature de l'épuisement*, ἐκδ. José Corti, Παρίσι 1991, σ. 152.

γραφέας χαράζει λέξεις. Ὁ περίπατος συμβολίζει τὴ γραφὴ καὶ συγχρόνως τὴν ἐμπνέει. Γραφὴ καὶ πράξη ἐναρμονίζονται: ὁ ἀφηγητὴς γράφει ὅτι περπατάει καὶ περπατάει γιὰ νὰ γράψει — ἢ σὰν νὰ γράφει. Ἡ ἀφήγηση ἐξελλίσσεται μὲ τὸ ρυθμὸ τοῦ περιπάτου καὶ σταματάει ὅταν ὁ περίπατος σταματᾷ.

Ἄν καὶ τὰ γεγονότα, τουλάχιστον στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κειμένου, περιορίζονται στὸν περίπατο τοῦ ἀφηγητῆ στὴ Μεγάλῃ Ἄμμουδιᾷ καὶ ἀργότερα στὴ δευτέρῃ μικρότερῃ «ἀγκάλῃ», ἡ ἀφήγηση ἀκολουθεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὶς κυματιστὲς διαδρομὲς τοῦ ἀφηγητῆ πού πηγαينوέρεται στὶς τρεῖς ζῶνες τῆς ἀμμουδιᾶς καὶ ἀνεβοκατεβαίνει παίζοντας μὲ τὴ θάλασσα, παρατηρώντας καὶ ἀγγίζοντας τὰ ἀντικείμενα πού βρίσκει. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ «Δαιμόνια στὸ ρέμα», ὁ δρόμος ἐδῶ δὲν χάνεται, δὲν εἶναι ὅμως σὲ καμία περίπτωση εὐθύγραμμος καὶ καθορισμένος. Τὸ ἀκριβὲς δρομολόγιο τοῦ ἀφηγητῆ γίνεται ἀντιληπτό μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἀνάγνωση, ἀφοῦ τὸ πυκνὸ αὐτὸ κείμενο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ρευστότητα πού τὸ διακρίνει καὶ γιὰ τὴν ὅποια μιλήσαμε παραπάνω, περιέχει ἕνα περίπλοκο σύστημα ἀναλογιῶν, ἀντιθέσεων καὶ ἀντίστροφων σχημάτων. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σχῆμα εἰσάγεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀφηγητῆ: «Ἄλλοτε, εἰς τὸ ἔαρ τοῦ βίου μου, ἤρχόμην πολλάκις τὴν ἑσπέραν εἰς τὴν Μεγάλῃ Ἄμμουδιᾷ. [...] Τώρα, [...] εἰς τὸ φθινόπωρον αὐτὸ τῆς ζωῆς, ἔρχομαι ἐδῶ τὴν πρωΐαν» (557.6-10). Παρόλα αὐτὰ κι ἐνῶ φαίνεται νὰ ἀναζητᾷ τὸ φῶς, ὁ ἀφηγητὴς κινεῖται πρὸς τὸ σκοτάδι: στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου (καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς μέρας) περπατᾷ «πρὸς τὰς δυσμᾶς, ἐκεῖ ὅπου εἶναι σκια ἀκόμη», 555.4), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ τέλος βρίσκεται σὲ ἕνα σημεῖο ὅπου «βαθεῖα σκια ἤπλοῦτο» (558.13).

Συχνά, ὅπως στὸ προηγούμενο παράδειγμα, στοιχεῖα τοῦ διηγήματος σχετίζονται μεταξὺ τους ταυτόχρονα μὲ σχέσεις ἀναλογίας ἢ ὁμοιότητας καὶ ἀντίθεσης. Στὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο συνυπάρχουν μὲ θαυμαστὸ τρόπο τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρὸ καὶ πραγματοποιεῖται μιὰ συνεχῆς κίνηση ἀπὸ τὸ ἀπέραντο στὸ ἐλάχιστο: ἀπὸ τὴ «μακρὰ», «ἀτελείωτη» ἀμμουδιᾷ, ὡς τὰ «ράκη ἀπὸ δίχτυα» καὶ τὰ «ἀπολιθωμένα μικρὰ ψαράκια» (555.21, 22). Ὅμως, κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν ἀντιδιαστέλλονται, ἀφοῦ μοιάζουν νὰ μοιράζονται κοινὰ χαρακτηριστικά, ὅπως αὐτὸ τοῦ συνεχοῦς καὶ ἀλλεπάλληλου· τὸ μικρὸ μαγικὸ τόπι πού βρίσκει ὁ ἀφηγητὴς «περιεῖχε πανὶ καὶ κλωστήν, καὶ πάλιν πανὶ καὶ παραμέσα ἄλλο πανὶ καὶ κλωστήν — ὅμοια μὲ τὰ κυτία ἐκεῖνα τὰ ὅποια παρουσιάζει εἰς τοὺς χάσκοντας θεατὰς ὁ θαυματοποιός, κυτία μικρά, καὶ κυτία μικρότερα ἀλλεπάλληλα ἐπ' ἀπειρον» (556.2-5)· μὲ τὸν ἴδιο τρόπο,

τά τοπία που αντικρίζει ο αφηγητής είναι «ἐκτυλισσόμενα ἀλλεπαλλήλως» (557.25).

Ἐπιπλέον, ἡ φύση φαίνεται, ἀπὸ τῆ μιᾶ, νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς διάρκειας: ἡ θάλασσα εἶναι «ἀτρωτος εἰς τὰ μάγια» (556.13), τὸ φυσικὸ τοπίο εἶναι ἀπαράλλακτο, οἱ ἐλιές ἀειθαλεῖς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ στοιχεῖο τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς φθορᾶς ποὺ παρατηρεῖ ὁ ἀφηγητῆς στὸν ἑαυτὸ του ἐμφανίζεται καὶ στὴ φύση: ἡ ἀμμουδιά ἔχει στερέψει· ἐξ οὗ καὶ ὁ παραλληλισμὸς τοῦ ἀφηγητῆ: «Τί ἔγιναν τὰ ρεύματα, τὰ ρυάκια, τὰ νάματα τὰ δροσερά, ὅσα κατήρχοντο ἀπὸ τοὺς λόφους καὶ διέσχίζον τὴν ἄμμον; Τί ἔγιναν αἱ πηγαὶ καὶ τὰ νάματα τῆς νεότητος, τὰ ὅποια ἀνέβλυζόν ποτε καὶ ἐδρόσιζον τὴν ψυχὴν μου;» (557.10-13).

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κειμένου ἡ φύση λειτουργεῖ ὡς δρῶσα παρουσία¹⁷: γίνεται ἔμψυχη (στὴ θάλασσα ἀποδίδονται ἀνθρώπινες προθέσεις) καὶ συνομιλεῖ μὲ τὸν ἀφηγητῆ (τὸ κύμα ἀπευθύνεται σὲ εὐθὺ λόγῳ στὸν ἀφηγητῆ, ὁ τελευταῖος ἀπευθύνεται στὸ κοιμητήριο). Ἡ συστοιχία φύσης καὶ ἀνθρώπου γίνεται φανερὴ καὶ στὴν παρακάτω φράση ποὺ ἐκφράζει τὴ θλίψη ποὺ σιγᾶ-σιγᾶ καταλαμβάνει τὸν ἀφηγητῆ: «Μία σκαπάνη γεωργοῦ ἤκουετο μελαγχολικῶς ἠχοῦσα μακράν, καὶ ἀντήχει εἰς τὸ στέρνον μου ὡς κτύπος» (558.13-15). Φράση ὑποβλητικὴ ἢ ὅποια δὲν δηλώνει μόνο πῶς ὁ ἀφηγητῆς ἐνσωματώνει ἕναν ἐξωτερικὸ ἦχο στὸν ἐσωτερικὸ του χώρου ἀλλὰ καὶ πῶς ὁ ἐσωτερικὸς χώρος, τὸ ἴδιο τὸ σῶμα, γίνεται στιγμιαία ὁ ἐξωτερικὸς χώρος, ὁ χώρος τῆς ἀντήχησης.

Ὁ ἀφηγητῆς φαίνεται νὰ χαίρεται τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον¹⁸ ἀλλὰ ἔρχεται σὲ ἀμηχανία ὅταν ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνθρώπινη παρουσία. Ἀποφεύγει τὶς συναντήσεις μὲ τοὺς περαστικούς ἐνῶ ἀντιπαραθέτει τὸν ἑαυτὸ του στοὺς χωρικούς ποὺ βλέπει καὶ ἀκούει νὰ ἐργάζονται: «Διατί νὰ μὴν εἶναι τὶς ζευγηλάτης, γεωργός, ἡμεροδουλευτής; Ἀλλοίμονο, πολὺ ἀργά!» (557.29-30). Ἡ μοναξιά, ἡ ἀνεργία καὶ ἡ συστολή ποὺ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους¹⁹ συνδέονται

¹⁷ Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ λειτουργία τοῦ χώρου στὸ διήγημα «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας»· βλ. Ν. Παρίσης, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Τρία διηγήματα, ἐκδ. Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2001, σ. 48.

¹⁸ Ἡ φύση ὥστόσο δὲν ἐμφανίζεται πάντα φιλική· γιὰ παράδειγμα, στὸ πάνω μέρος τῆς ἀμμουδιάς ὑπάρχουν «δίοδοι ὄχι ἀναίμακτοι ἐν μέσῳ τῶν ἀκανθῶν» (556.19).

¹⁹ Ὁ Κ. Παπαγιώργης παραθέτει τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἀποψή του ὅτι ὁ παπαδιαμαντικὸς ἀφηγητῆς δὲν ἀνήκει στὸν κλειστὸ κόσμῳ τῆς μικρῆς κοινότητας (Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 1997, σ. 180).

βέβαια με την ιδιότητά του ως συγγραφέα. Ἡ παραδοσιακή εικόνα τοῦ συγγραφέα ως «ἀεργου περιπατητῆ» βαραίνει ἐδῶ τὸν ἀφηγητῆ (ὅπως καὶ τὸν ἀφηγητῆ στὰ «Ρόδιν' ἀκρογιαλία»). Ἡ κοινωνική καὶ μορφωτική ἀπόσταση τοῦ ἀφηγητῆ ἀπὸ τοὺς χωρικούς διαγράφεται καθαρὰ στὸ διάλογο με τὴ γρια-Φλώρα: ὅταν ἡ γριά ἀναφέρει τὸ καινούργιο τῆς ὄνομα (Λάβρα), ὁ ἀφηγητῆς τὸ πλαγιογραφεῖ καὶ ἀλλάζει τὴν ὀρθογραφία του, θέτοντας συγχρόνως καὶ τὴν ἐρώτηση («Λαύρα,») καὶ ἀπαντώντας ὁ ἴδιος στὴ συνέχεια: «ἔλεγε τάχα τὸ ὄνομα τῆς Δάφνης τὸ λατινικόν, τὸ ὄνομα σεμνοῦ ἐνδαιτητήματος μοναχοῦ, ἢ τὸ ὄνομα τῆς ἐρωμένης τοῦ Πετράρχα; Πλὴν ἐκεῖνη ἔλεγε Λάβρα, κ' ἐννοεῖ βέβαια τὴν φλόγα τῆς καρδίας τῆς» (558.25-27). Ἡ διάσταση ἀφηγητῆ-γριάς δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτη: ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βαθύτερη ἀναλογία ἀνάμεσα στὰ δύο πρόσωπα πού θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ ἀφηγητῆς πλησιάζει τὴ Φλώρα ὡς μέλος τῆς κοινότητος («Βρίσκεσαι ἀκόμη, γρια-Φλώρα;», 558.23) καὶ αὐτὴ τοῦ ἀπαντᾷ ἀναλόγως, ἀποκαλώντας τὸν «παιδάκι μου» καὶ «παιδί μου». Ὁ ἀφηγητῆς ἐρμηνεύει σωστὰ τὸ ὄνομα Λάβρα σὲ σχέση με τὸ πρόσωπο πού βλέπει καὶ ἡ γριά τοῦ μιλάει «ὡς νὰ ἐμάντευσε τὴν ἀπορίαν» του (558.32-33). Ἐξάλλου, στὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἀφηγητῆς πλένει «ἐπτάκις» τὸ χέρι του, μοιάζει νὰ ἐντάσσεται στιγμιαῖα στὴν κοινότητα τὴν ὁποία περιγράφει ἀπὸ μακριά.

Ἐνας βασικός θεματικός ἄξονας τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ἀλλαγὴ, ἡ ἀλλοίωση πού φέρνει ὁ χρόνος στὰ πρόσωπα ἀλλὰ καὶ στὸ φυσικὸ τοπίο²⁰, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «ἄλλοτε» καὶ τὸ «τώρα». Οἱ σχέσεις, οἱ ἀντιθέσεις καὶ ἀντιστροφές ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν βρίσκονται στὸ ἐπίκεντρο τοῦ διηγήματος. Ἡ ἴδια ἡ δομὴ τοῦ διηγήματος τονίζει ἐξάλλου τὸ θέμα αὐτό, ἀφοῦ στὴν οὐσία τὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἓνα δίπτυχο: ὑπάρχει μιὰ βαθύτερη ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κειμένου καὶ τὸ δεύτερο: ἐνῶ στὸ πρῶτο καὶ ἡ περιγραφόμενη φύση καὶ ὁ ἀφηγητῆς παρουσιάζονται νὰ ἔχουν χάσει τοὺς χυμούς τους, νὰ ἔχουν «ἀποξηρανθεῖ», στὸ δεύτερο παρουσιάζεται μιὰ γριούλα πού ἀπὸ Φλώρα (ὄνομα πού σχετίζεται με τὰ σημασιολογικὰ πεδία τῆς ἀνθισσης, τῆς ζωῆς, τῆς ὁμορφιάς) μετονομάζεται σὲ Λάβρα (ὄνομα πού σχετίζεται με τὰ σημασιολογικὰ πεδία τῆς ἀποξήρανσης, τῆς φωτιάς, τῆς καταστροφῆς). Ἄν καὶ τὸ φυσικὸ τοπίο παραμένει μεγαλειῶδες, ἡ ἀμμουδιά, ὁ ἀφηγητῆς καὶ ἡ γριά συνδέονται μεταξὺ τους καὶ προσδιορίζονται με

²⁰ Δὲς ἐπίσης P. Ζαμάρου, *δ.π.*, σσ. 124-125.

βάση τὸ χρόνο πὸ ἔχει περάσει ἀμετάκλητα καὶ πὸ τοὺς ἄλλαξε²¹. Ἡ τελευταία φράση τοῦ κειμένου («Καὶ δὲν ἐκαλεῖτο πλέον Φλώρα, ἀλλὰ Λάβρα», 559.21-22) φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ στὴν ἔμμεση ἐρώτηση τοῦ τίτλου, καὶ μὲ τὸν ὀριστικὸ τῆς τόνου ἀποσυνδέει οὐσιαστικὰ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸ παρὸν, ἔτσι ὥστε αὐτοὶ οἱ δύο ὄροι ἐμφανίζονται σὰν νὰ μὴν ἔχουν πλέον καμιὰ ἐπικοινωνία μεταξύ τους.

Ὅμως τὸ κείμενο μᾶς πηγαίνει ἀκόμα πιὸ πέρα. Ἡ ριζικὴ διάσταση ἀνάμεσα στὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθὸν ὑπάρχει καὶ στὸ διήγημα «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη»· ἐκεῖ ὅμως ὁ ἀφηγητὴς καταφέρει, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀνάμνησης καὶ τῆς φαντασίας, νὰ ἐπανασυγκροτήσει τὸ παρελθόν²². Ἀντίθετα, στὴ «Φλώρα ἢ Λάβρα» ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν παραμένει, καὶ τὸ χάσμα ἀνάμεσά τους εἶναι ἀνοιχτὸ στὸ τέλος τοῦ κειμένου. Στὸ πρῶτο μέρος, στὸ ἀπόσπασμα τῆς σύγκρισης ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ του καὶ τὴν ἀμμουδιά, ὁ ἀφηγητὴς ταυτίζει τὴν τωρινὴ ζωὴ του μὲ τὴν εἰκόνα μιᾶς ἀμετάκλητης ἀλλαγῆς, μιᾶς ρήξης μὲ τὸ παρελθόν. Ἔτσι, δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασυγκροτήσει τὰ παιδικὰ του χρόνια, τὸ ἀπώτερο παρελθόν, παρὰ σὲ μιὰ σύντομη παράγραφο. Στὴ «Φλώρα ἢ Λάβρα», σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα αὐτοδιηγητικὰ διηγήματα τοῦ συγγραφέα, δὲν ὑπάρχει μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ Ἐγὼ τῆς ἀφήγησης καὶ τὸ Ἐγὼ τῆς ἱστορίας²³. Ἀκόμα καὶ στὴν ἱστορία τῶν σχολικῶν περιπάτων (558-559), ἡ προοπτικὴ παραμένει αὐτὴ τοῦ ἡλικιωμένου ἀφηγητῆ. Ἡ ἱστορία πὸ ξετυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομα «τοῦ Βασιλιᾶ τὸ σπίτι» παρέχει τὴν τελευταία καὶ πιὸ ἐπώδυνη ἐκδοχὴ τῆς ἀλλαγῆς πὸ ἔχει ἐπιβάλλει ὁ χρόνος καὶ ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ,

²¹ Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῆς γριᾶς Φλώρας, ἡ ὁποία, ὅπως λέει ὁ ἀφηγητὴς πὸ ἔχει νὰ τὴ δεῖ τριάντα χρόνια, «ἦτο καὶ τότε γραιᾶ καὶ τώρα γραιᾶ» (558.21-22). Ἡ Φλώρα δηλαδὴ εἶναι ἀπαράλλακτη, ὅπως τὸ φυσικὸ τοπίο.

²² Ἔστω κι ἂν, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Μ. Χρυσανθόπουλος, ἡ λεπτομερὴς, ρεαλιστικὴ περιγραφή στὸ «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δείξει ὅτι «ὁ τρόπος πὸ διαφοροποιεῖται ἡ ἀφήγηση μεταξύ παρελθόντος καὶ παρόντος χρόνου ὑποδεικνύει ὅτι τὸ παρελθόν ἔχει ἐξαφανισθεῖ καὶ ὅτι τὸ κείμενο λειτουργεῖ μόνον ὡς κατασκευὴ» (στὸ πολὺ καλὸ ἄρθρο του, «Ἡ νεοτερικότητα τοῦ ἐρειπίου: λογοτεχνικὲς κατασκευὲς τοῦ παρελθόντος σὲ κείμενα τοῦ Καβάφη, τοῦ Μητσάκη καὶ τοῦ Παπαδιαμάντη», *Μολυβδοκονδύλοπελεκητής*, τεύχος 7, 2000, σ. 114). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ἂν καὶ τὰ δύο διηγήματα («Ὀλόγυρα στὴ λίμνη», «Φλώρα ἢ Λάβρα») τελειώνουν μὲ ἀρνητικὲς φράσεις, στὸ πρῶτο ὑπάρχει μιὰ δυναμικὴ σύζευξης (ἁ.π., σ. 112), ἐνῶ στὸ δεῦτερο, τόσο στὸν τίτλο ὅσο καὶ στὴν καταληκτικὴ φράση, κυριαρχεῖ ἡ διάζευξη, ἡ διάσταση.

²³ Γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο, βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὁ.π., σ. 245.

ούτε και μέσω της μνήμης. Το αγνάντεμα του αφηγητή όταν ήταν παιδί, ή λαχτάρα να φτάσει από την πρώτη μεγάλη άμμουδιά στη δεύτερη άγκάλη και να πλησιάσει το λευκό όνειρο, να αγγίξει το άπρόσιτο, να απολαύσει από κοντά το μικρό παράδεισο, επιθυμία που μοιραζόταν με τα άλλα παιδιά, ματαιωνόταν από την άρνητική φιγούρα του δασκάλου («ἀλλ' ὁ δάσκαλος δὲν ἐπέτρεπε», 559.11-12). Αυτό το ὄριο της δεύτερης άμμουδιάς δὲν παραμένει τώρα άπροσπέλαστο· ὁ ἠλικιωμένος αφηγητής τὸ προσπερνάει, νιώθει τὴ γοητεία αὐτοῦ τοῦ χώρου, ὅμως «τώρα ἐξέλιπε πλέον τὸ λευκόν, τὸ περιπόθητον ὄνειρον, τὸ ὁποῖον ἐσάλεινε ποτὲ μεταξύ φάσματος καὶ ὑπαρκτοῦ, μεταξύ ἄμμου καὶ θαλάσσης»²⁴ (559.14-15).

Ὁ αφηγητής μπορεί, ὡς ἐνήλικας, νὰ κινηθεῖ ἐλεύθερα στὸ χῶρο καὶ νὰ καταργήσει τὰ ὅρια ποὺ ὑπῆρχαν στὸ παρελθόν, ὅμως δὲν μπορεί νὰ καταργήσει τὸ χρόνο ὁ ὁποῖος ματαιώνει ὀριστικά τὴν πραγματοποίηση τοῦ ὄνειρου. Ὁ χῶρος τῆς άμμουδιάς γίνεται ὁ χῶρος τῆς ἀνεκπλήρωτης ἐπιθυμίας²⁵. Ἡ παιδικὴ λαχτάρα ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος «τοῦ Βασιλιᾶ τὸ σπίτι» παραμένει καὶ τὸ «πλέον» τοῦ αφηγητῆ ὀριστικοποιεῖ τὴ μὴ ἐκπλήρωσή της.

Ἡ ἀγεφύρωτη διάσταση ἀνάμεσα στὸ παρελθόν καὶ τὸ παρὸν γίνεται αἰσθητὴ ἀπὸ τὸν αφηγητῆ, ὄχι μόνο μέσω τῆς ὀρατῆς πραγματικότητας (ἡ γραιία, τὸ σπίτι), ἀλλὰ καὶ μέσω τῆς διάστασης λέξεων καὶ πραγμάτων. Ἡ ἀφήγηση στὸ δεύτερο μέρος τοῦ κειμένου κινεῖται ἀφενὸς γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα καὶ τὸν περιβάλλοντα χῶρο, ἀφετέρου γύρω ἀπὸ δύο λέξεις, δύο ὀνόματα· φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἓνα ἀνακαλεῖ τὸ ἄλλο: τὸ ὄνομα Φλώρα ἀνακαλεῖ τὴ φράση «τοῦ Βασιλιᾶ τὸ σπίτι». Τὸ πρῶτο ἀντικαταθίσταται ἀπὸ ἓνα ἄλλο, τὴ Λάβρα· ἡ δὲ λέξη Λάβρα, ὅταν γράφεται διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν αφηγητῆ (Λαύρα), γίνεται ἓνα μικροκείμενο ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἔχει πολλὲς σημασίες²⁶. Μία μόνο σημασία ταιριάζει ὅμως μὲ τὸ πρόσωπο τῆς γραιίας κι αὐτὴ ἡ σημασία γίνεται καὶ τὸ κύριο

²⁴ Τὸ μοτίβο τοῦ μετέωρου ἀνάμεσα σὲ στεριά καὶ θάλασσα σπιτιοῦ ἀπαντᾶ ἤδη στὸ πρῶτο κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴ *Μετανάστιδα*, 135.

²⁵ Ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ λίμνη στὸ «Ὁλόγυρα στὴ λίμνη» βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ὁ.π.*, σ. 143.

²⁶ Παρόμοια φαινόμενα ὑπάρχουν καὶ στὰ διηγήματα «Τὸ Καμῖνι» καὶ «Τ' Ἀστεράκι», γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποτελοῦν κείμενα ποὺ στὴν πραγματικότητα παίζουν μὲ τίς δυνατότητες τῆς γλώσσας νὰ συνδυάζει ποικίλα ἀντικείμενα ἀναφορᾶς μὲ βάση τὴ φωνητικὴ τους ἢ τὴ σημασιολογικὴ τους ὁμοιότητα· *ὁ.π.*, σ. 138.

ὄνομά της. Ἡ «πραγματικότητα» πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἀφηγητής δὲν δέχεται τὴ διάσταση ἀνάμεσα στὸ σημαῖνον καὶ τὸ σημαϊνόμενο: ἡ χαροκαμένη γριὰ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἀποκαλεῖται Φλώρα, ἀλλὰ Λάβρα, ἓνα ὄνομα πού ἀνταποκρίνεται περισσότερο στὴν τωρινή της κατάσταση. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ φράση «τοῦ Βασιλιᾶ τὸ σπίτι» ἢ ὁποῖα δὲν μπορεῖ πλέον νὰ προσδιορίζει τὸ χτίσμα πού βλέπει ὁ ἀφηγητής: ὁ τελευταῖος δυσκολεύεται ὄχι μόνο νὰ θυμηθεῖ τὸ ὄνομα ἀλλὰ καὶ νὰ ταυτίσει τὸ παλαιό, περιπόθητο, λευκὸ ὄνειρο μὲ «τὸ μαυρισμένον ἐρείπιον, τὸ χάλασμα, τὸ κατάλυμα τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνέμων» (559.16-17).

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο διαρθρώνει περίπλοκες καὶ ἀμφίσημες σχέσεις μεταξύ τῆς φύσης καὶ τῶν προσώπων, ἀνάμεσα στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, στὸ μέσα καὶ τὸ ἔξω, στὸ συνεχές καὶ τὸ ἀσυνεχές, στὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο, ἢ πραγματικότητα πού ἀντικρίζει ὁ ἀφηγητής δὲν ἀνέχεται τὴν ἀμφισημία ἢ τὴν πολυσημία: θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι μονοδιάστατη καὶ σκληρή. Οἱ λέξεις λοιπὸν πού δὲν ἔχουν πιά θέση στὴν «πραγματικότητα», γιατί δὲν μποροῦν πλέον νὰ τὴν ἀναπαραστήσουν, εἰσβάλλουν στὴ λογοτεχνία. Ὁ ἀφηγητής τις περιθάλλει, τις φροντίζει γιατί εἶναι αὐτὲς πού δῆλωναν τὰ ἄλλοτινά του ὄνειρα. Καὶ γιατί εἶναι αὐτὲς πού θὰ δημιουργήσουν μιὰν ἄλλη πραγματικότητα, αὐτὴ τοῦ κειμένου.

Δὲν παύουν ὅμως νὰ εἶναι μόνο λέξεις, σημαίνοντα χωρὶς σημαϊνόμενα «πλέον», γεγονὸς πού ἀναδεικνύει τὴ δραματικὴ διάσταση καταρχὰς τῶν φορέων τῶν λέξεων, τοῦ ἀφηγητῆ καὶ τῆς γριᾶς Φλώρας, πού συνειδητοποιοῦν τὸν ἀμετάκλητα περασμένο χρόνο: καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, τὴ δραματικὴ διάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου, ἀφοῦ τονίζεται ἡ ἀδυναμία του νὰ λειτουργήσει ὡς κατασκευή τοῦ παρελθόντος. Ἡ «Φλώρα ἢ Λάβρα», ἓνα κατεξοχὴν αὐτοαναφορικὸ κείμενο, ἐκφράζει τὴν ἀπαισιοδοξία τῆς ὕστερης συγγραφικῆς περιόδου τοῦ συγγραφέα²⁷.

²⁷ Ἐναφερόμαστε στὴ διαίρεση τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸν Κ. Στεργιόπουλο, «Ὁ Παπαδιαμάντης σήμερα. Διαίρεση καὶ χαρακτηριστικά τῆς πεζογραφίας του», *Διαβάζω*, τεύχος 9, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977. Ἡ Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη τοποθετεῖ τὴ «Φλώρα ἢ Λάβρα» σὲ μιὰ σειρά «ἐλεγειακῶν» διηγημάτων («Ὁνειρο στὸ κῦμα», «Ἄνθος τοῦ γιालοῦ», «Τ' Ἀστεράκι», «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας») ὅπου «προβάλλεται ἡ πραγματικότητα τῆς ποίησης ὡς ἀντίδοτο στὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου: οἱ ἄπειρες δυνατότητες τῆς γλώσσας — μέσῳ τῆς ὁμωνυμίας, τῆς συνωνυμίας, τῆς ὁμοσχίας, τῆς "μετάφρασης", τῆς εἰρωνείας καὶ ἄλλων σχημάτων καὶ τρόπων— ἀποδίδουν τὸν θραυσματικὸ κόσμον ὡς ἐνιαῖο, καὶ τὸν

*Αν «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας» εἶναι ἓνα σκοτεινὸ διήγημα²⁸, ἡ «Φλώ-
ρα ἢ Λάβρα» εἶναι ἓνα διήγημα ποῦ ἀφήνει μιὰ ὀριστικὰ πικρὴ γεύση,
παρόλο τὸ λυρισμὸ καὶ τὴν ποιητικότητά του. Εἶναι ἓνα κείμενο ποῦ δεί-
χνει ὅτι ὁ χρόνος ποῦ ἀναζητεῖται, ὁ χρόνος τῆς λογοτεχνίας ἀλλὰ καὶ
τῆς ζωῆς, δὲν εἶναι πάντα ὁ ξανακερδισμένος χρόνος, ἀλλὰ ὁ χρόνος τῆς
ρήξης· δὲν εἶναι ὁ χρόνος τῆς κυκλικότητος ἀλλὰ ὁ χρόνος τῆς ἀδύνατης
ἐπιστροφῆς, τῶν «θαμμένων ὀνείρων», ὁ χρόνος τοῦ «ἐξέλιπε πλέον».

Εἶναι ἐπίσης ἓνα διήγημα ποῦ δείχνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ λογο-
τεχνία μπορεῖ νὰ ἐκφράζει καὶ νὰ συνδυάζει τὸ μέγιστο καὶ τὸ ἐλάχιστο·
ὄχι μόνον γιατί συμβαίνει νὰ συνυπάρχουν σὲ ἓνα κείμενο ἡ ἀπέραντη
ἀχρογιαλιὰ καὶ τὸ μεγαλειῶδες τοπίο μὲ τὰ ἴχνη τῶν παλαιῶν ρευ-
μάτων καὶ τὰ ράκη τῶν διχτύων· ἀλλὰ καὶ γιατί δείχνει πῶς ἡ ἀναζήτη-
ση τοῦ χαμένου χρόνου, ὁ ἀπολογισμὸς μιᾶς ζωῆς, μποροῦν νὰ συμ-
κνωθοῦν σὲ μιὰ ἢ δυὸ χαμένες, ξεχασμένες λέξεις· πῶς ὁ λόγος γιὰ τὴ
διάρκεια (γιὰ τὸ χρόνο ποῦ πέρασε) μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ λόγος γιὰ μιὰ
στιγμὴ, γι' αὐτὴν τῆς ἀνάδυσης μιᾶς ξεχασμένης λέξης, ἐνὸς χαμένου
ὀνείρου. Ὁ μὴ ξανακερδισμένος χρόνος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο γιὰ τὸν
ἀφηγητὴ παρὰ οἱ χαμένες, θαμμένες λέξεις, αὐτὲς ποῦ δὲν μποροῦν νὰ
ζήσουν «πλέον» παρὰ μόνον στὰ ὄνειρα τῶν ἀναγνωστῶν.

Καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀφηγητῆ, αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία ἤθελε νὰ μᾶς μιλήσει,
αὐτὴ ποῦ τελικὰ μᾶς ἐνδιαφέρει, δὲν εἶναι ἴσως τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνας
ὄχι καὶ τόσο ἀμέριμνος περίπατος στὸ χῶρο τῆς μνήμης, ἐκεῖ ὅπου, ἀντὶ
γιὰ μαγεμένα ἀντικείμενα, συλλέγει λέξεις. Ὅπως ὁ θαυματοποιὸς τοῦ
διηγῆματος ποῦ παρουσιάζει «κυττῖα μικρὰ καὶ κυττῖα μικρότερα συνεχι-
ζόμενα ἐπ' ἀπειρον», ἔτσι καὶ ὁ συγγραφέας δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ
νὰ περιγράφει τὴν ἀναζήτηση τοῦ πρωταρχικοῦ ὕλικου τῆς τέχνης του,
τῆς ἐλάχιστης ὕλης του, τίς λέξεις ποῦ ἀνακαλοῦν ἄλλες λέξεις, τὸ «ἐν
ὄνειρον, ἢ ἐν ὄνομα» (558.30-31).

ἄσχημο ὡς εὐ-σχημο». «“Ἀχειροποίητο ποίημα”: Σχόλια στὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας»,
Ἄντι, τεῦχος 753, 28 Δεκεμβρίου 2001, σ. 55. Ὁ Ν. Γ. Πεντζίκης, ἀπὸ τὴ μεριά του,
διακρίνει μιὰ αἰσιοδοξία καὶ μιὰ χαρούμενη διάθεση στὴ «Φλώρα ἢ Λάβρα» — ἀν δια-
βάσουμε σωστὰ τὸ κείμενό του, ὅ.π.

²⁸ Ν. Δ. Τριανταφυλόπουλος, *Νεοελληνικὰ διδακτικὰ δοκίμια γιὰ τὸ Λύκειο* (μαζί μὲ
Λ. Κούσουλα, Χ. Μηλιώνη, Γ. Παγανό), ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1981, σ. 328.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀθωότητας στὰ παπαδιαμαντικά διηγήματα

Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ποὺ διαποτίζει τὸ σύνολο τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου εἶναι ταυτόσημο τόσο μὲ τὸν Παπαδιαμάντη-ἄνθρωπο ὅσο καὶ μὲ τὸν Παπαδιαμάντη-συγγραφέα. Ἡ διπλὴ αὐτὴ συνεκτικὴ σχέση ἀνάγει τὸ θρησκευτικὸ σὲ κυρίαρχο χαρακτηριστικὸ τῆς διηγηματογραφίας τοῦ Σκιαθίτη λογοτέχνη καί, ἀκόμα περισσότερο, συντελεῖ στὴν ἀνάδειξη ἑνὸς ἀκόμα στοιχείου, αὐτοῦ τῆς πρωταρχικῆς ἀθωότητας, ὅπως διαφαίνεται σὲ ὀρισμένα θεματικὰ μοτίβα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναλύσουμε στὴ συνέχεια, καὶ τὸ ὁποῖο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν ὑποβλητικὸ ἀφηγηματικὸ λόγο ποὺ τὰ μετουσιώνει λογοτεχνικά.

Ἡ παπαδιαμαντικὴ νοσταλγία¹, δηλ. ἡ μέσῳ τῆς ἀφήγησης ἐπιστροφή στὸ ἰδανικὸ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τοῦ Σκιαθίτη διηγηματογράφου, εἶναι γνωστὸ πὼς ἀποτέλεσε κινήτῆρια συγγραφικὴ πηγὴ ποὺ δημιούργησε μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπιμέρους θεματικὰ μοτίβα καὶ προσέδωσε ἰδιαίτερες σημασιολογικὲς προεκτάσεις στὸ σύνολο τοῦ ἔργου του.

Ἡ νοσταλγία ἐκφράζεται κυρίως μὲ τὴν ἀντίθεση καὶ ἐξύμνηση τῆς ἀγροτικῆς-ποιμενικῆς ζωῆς στὴ Σκιάθο καὶ ὄλων ὅσα τὴ συνθέτουν (λαϊκὸς πολιτισμὸς, τοπικὴ νοοτροπία καὶ γλώσσα, φυσικὸ περιβάλλον) πρὸς τὰ δεινὰ τῆς ἠθικὰ ἐξαχρειωμένης καὶ ἀπομακρυσμένης ἀπὸ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ ἀστικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκσυγχρονισμένη ἀλλὰ καὶ ἠθικὰ διαβρωμένη ζωὴ τῆς Ἀθήνας ἀποτυπώνεται μὲ κάθε τρόπο. Μὲ συμβολικὲς προσωποποιήσεις ἀφηρημένων ἐνοιῶν ποὺ ἀνάγονται σὲ ἀφηγηματικὲς ὀντότητες, ὅταν «ὁ καλὸς ἄγγελος τῆς πόλεως» κατέρχεται στὴ γῆ γιὰ νὰ φέρει τὰ τρία «πτερόντα» δῶρα του στοὺς ἀνθρώπους («τὸ ἄστρον τὸ προορισμένον νὰ λάμπῃ εἰς τὰς συνειδήσεις, τὴν αὔραν, τὴν ἰκανὴν διὰ νὰ δροσίζῃ τὰς ψυχάς, καὶ τὴν ζωὴν, τὴν πλασμένην διὰ νὰ πάλλῃ εἰς τὰς καρδίας» 4.192)², ἀλλὰ ἀντικρίζοντας τὴν ἀνηθικότητα, τὴν ἀ-

¹ Ν. Δ. Τωμαδάκης, «Ὁ ἀμαρτωλὸς Παπαδιαμάντης: Ἡ ἀγωνία - Ἡ μετάνοια - Ἡ λύτρωσις», *Νεοελληνικαὶ δοκιμιακαὶ μελέται*, τόμος Β', Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία, Ἐν Ἀθήναις 1983, σσ. 350-351.

² Ὅλα τὰ παπαδιαμαντικά παραθέματα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης,

γνωμοσύνη και τή μεμψιμοιρία τῶν ἀνθρώπων ἐγκαταλείπει ἀπογοητευμένος τὸ σχέδιό του καὶ ἀπέρχεται στὸν οὐρανό. Ἐδῶ, ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξαθλίωση ἀντιπαράθεται μὲ ἕναν ἄγγελο, κατεξοχὴν φορέα ἀθωότητας, ἀπ' ὅπου προκύπτει ἕνα σχηματικὸ δίπολο κακοῦ-καλοῦ. Σὲ ἄλλο διήγημα, μὲ μία μᾶλλον γκροτέσκα νεκρικὴ εἰκόνα πρόβας θανάτου, παραλληλίζει τὸ «χαμόγειο» δωμάτιό του μὲ «ζωντανὸ κιβούρι» καὶ ἀποδίδει τὴ μοναξιά καὶ συναισθηματικὴ ἀπομόνωση τοῦ ἀνθρώπου τῶν ἀστικῶν κέντρων (4.617-618). Στὰ «Ἱατρεῖα τῆς Βαβυλῶνος» οἱ «τολμηρὲς ἐφευρέσεις» τοῦ ὑποκριτῆ κοινωνιολόγου καὶ ἠθικολόγου δὲν εἶναι παρὰ συμβολοποιημένες ἀναφορὲς στὸν ἐκφυλισμό, στὸν «πλέον ἀκάθαρτον καὶ κτηνώδη» (4.608) ὕλισμό, τὴ μωρία καὶ τὴν ἀγυρτεία ποὺ μαστίζουσι τὴν ἀστικὴ κοινωνία τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι στὰ ἐκφυλιστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀστικοποίησης καὶ τῆς «προόδου» ὑποδηλώνεται ἐπίσης μέσα ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ «φυσικοῦ» χώρου καὶ χρόνου. Ἡ ἔννοια τοῦ «φυσικοῦ» ἀσφαλῶς παραπέμπει στὸ κλασικὸ «ποιητικὸ ἰδεόγραμμα» τῆς βουκολικῆς Ἀρκαδίας καὶ τοῦ Χρυσοῦ Αἰῶνα, τὰ ὁποῖα συνθέτουν μία ἰδανικὴ εἰκόνα ζωῆς ποὺ τοποθετεῖται σὲ ἕναν προγενέστερο προπολιτισμικὸ χρόνο καὶ τόπο, μακριὰ ἀπὸ τις δυστυχίες τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. «Ἀρκαδικές» ἀναζητήσεις ἐκφράζονται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, ἰδιαιτέρως στὶς πρωτοπρόσωπες ἀφηγήσεις, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν τὴ μορφή τῆς αὐτοβιογραφίας³. Σὲ κάθε περίπτωσιν οἱ ἀναζητήσεις αὐτὲς τοποθετοῦνται γεωγραφικὰ στὸ περιβάλλον τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴ Σικιάθω⁴, καὶ συνδέονται μὲ τὸν διακαῆ πόθο ἐπιστροφῆς στὸ νησί του καὶ συνειρμικὰ

³ Ἀπαντα, τόμοι 1-5, Κριτικὴ ἔκδοσις: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος, Ἀθήνα, 1981-1988. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸν τόμο καὶ ὁ δεῦτερος στὴ σελίδα.

³ Βλ. Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ἡ εἰδυλλιακὴ διάστασις στὸν Παπαδιαμάντη», *Ἡ ἀδιάπτωτη μαγεία - Παπαδιαμάντης, 1991 - Ἕνα ἀφιέρωμα*. Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα 1992, σσ. 39-90. Ἐπίσης, Ἰ. Κ. Κολυβάς, «Ἀρκαδικὰ θέματα καὶ ποιητικὴ σὲ δύο διηγήματα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη», περ. *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, 1 (Πρωτοχρονιά 1992), σσ. 14-31.

⁴ Τὸ γεγονός ὅτι ἀποτύπωσε τὸ νησί του μὲ ἀναπαραστατικὴ πιστότητα «μὲ πραγματικὲς λεπτομέρειες», «σχεδὸν μαθηματικὲς τοπογραφίες», «διαυγέστατα πανοράματα, σὰν ἰδωμένα πάνω σὲ χάρτη ἀνάγλυφο» (Τ. Ἀγρας, «Πῶς βλέπομε σήμερα τὸν Παπαδιαμάντη», *Κριτικά*, τόμ. Τρίτος: *Μορφές καὶ Κείμενα τῆς πεζογραφίας*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια: Κ. Στεργιόπουλος, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1984, σ. 42) δὲν ἀποτελεῖ παρὰ τμῆμα τῆς προσπάθειάς του νὰ ἀνασυστήσει τὸ περιβάλλον τῆς γενέθλιας γῆς, ἐκφρασῆς τῆς «νοσταλγίας» του.

μέ την αναπόληση τῆς ἐποχῆς τῆς νιότης του, ὅταν ἡ ζωὴ του ἦταν συνυφασμένη μέ τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς φύσης. Τὸ μοτίβο μιᾶς προπολιτισμικῆς κατάστασης, ὅπου ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀφέλεια εἶναι φορεῖς εὐτυχίας καὶ ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον εἶναι ὀργανικὰ δεμένος μέ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον, ἀλλὰ καὶ κυριαρχεῖ πάνω σ' αὐτό, ἀπαντοῦν στο ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Ὀνειρο στοῦ κύμα»: «Ἦμην πτωχὸν βοσκόπουλον εἰς τὰ ὄρη. Δεκαοκτῶ ἐτῶν, καὶ δὲν ἤξευρα ἀκόμα ἄλφα. Χωρὶς νὰ τὸ ἤξεύρω, ἤμην εὐτυχῆς. [...] Ἦμην ὠραῖος ἔφηβος, κ' ἔβλεπα τὸ πρῶίμως στρυφνόν, ἠλιοκαῆς πρόσωπόν μου νὰ γυαλίζεται εἰς τὰ ρυάκια καὶ τὰς βρύσεις, κ' ἐγύμναζα τὸ εὐλύγιστον, ὑψηλὸν ἀνάστημά μου ἀνὰ τοὺς βράχους καὶ τὰ βουνά. [...] Ἦμην ὠραῖος ἔφηβος, καστανόμαλλος βοσκός, κ' ἔβροσκα τὰς αἴγας τῆς Μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰς τὰ ὄρη τὰ παραθαλάσσια, τ' ἀνερχόμενα ἀποτόμως διὰ κρημνῶδους ἀκτῆς, ὑπερθεν τοῦ κράτους τοῦ Βορρᾶ καὶ τοῦ πελάγους. Ὅλον τὸ κατήμερον ἐκεῖνο, τὸ καλούμενον Ξάρμενο, ἀπὸ τὰ πλοῖα τὰ ὁποῖα κατέπλεον ξάρμενα ἢ ξυλάρμενα, ἐξωθούμενα ἀπὸ τὰς τρικυμίας, ἦτον ἰδικὸν μου» (3.261-262).

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ «φυσικοῦ» χρόνου καὶ τόπου ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ἀγωνιώδη ἀναζήτηση τοῦ «φυσικοῦ» ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν ἔχει διαβρωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκσυγχρονισμένο τρόπο ζωῆς, τὴν λατρεία τοῦ χρήματος καὶ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ κέρδους⁵. Στὸν ἀντίποδα τοῦ ἰδεατοῦ «φυσικοῦ» ἀνθρώπου τοποθετοῦνται δύο τύποι χαρακτήρων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀπολέσει τὴν ἐπαφὴ μέ τὸν ἑαυτὸ τους κι ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸν «φυσικὸ» τρόπο ζωῆς. Ὁ ἓνας εἶναι ὁ τύπος τοῦ «ἀλλοτριωμένου» χαρακτήρα ποὺ καταφεύγει σὲ ἀνηλεεῖς πρακτικὲς κερδοσκοπίας (τοκογλύφοι, φιλάργυροι ἐπιχειρηματίες, δολοπλόκοι κάπηλοι ποὺ ὑποθάλπουν τὸ χαρτοπαίγνιο καὶ τὴν οἰνοποσία καὶ ἐκμεταλλεύονται ἐν γένει τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους). Ἀφετέρου, διαγράφεται ἓνας τύπος ἀνθρώπου «νατουραλιστικῆς» σύλληψης⁶ ποὺ, ταλανισμένος ἀπὸ τὶς κακουχίες μιᾶς

⁵ Γιὰ μιὰ προσέγγιση τῶν ἀλλοτριωμένων παπαδιαμαντικῶν χαρακτήρων βλ. Ἀγγελικὴ Παπαγεωργοπούλου, *Ἡ Διηγηματογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Charles Dickens - Συγκριτικὴ προσέγγιση*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2000, σσ. 121-136.

⁶ Γιὰ τὰ νατουραλιστικὰ στοιχεῖα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου βλ. Ἑλένη Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, «Παπαδιαμάντης, Maupassant καὶ Τσέχοφ: Ἀπὸ τῆ Σκιάθο στὴν Ευρώπη», *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη* (Σκιάθος, 20-24 Σεπτεμβρίου 1991), Δόμος, Ἀθήνα 1996, σσ. 423-456, καὶ «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Ἡ Παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τόμ. Σ', Σοκόλης, Ἀθήνα 1997, σσ. 114-162.

ταραγμένης ζωής, αντιμετωπίζει με καρτερία τὸν ψυχικὸ ἢ καὶ φυσικὸ θάνατο («Ὁ Ἑρωτας στὰ χιόνια», «Ὁ Ξεπεσμένος δερβίστης», «Ἄψαλτος», «Ὁ Κακόμης», «Μικρὰ ψυχολογία», «Ὁ Πεντάρφανος», «Ὁ Αὐτοκτόνος»). Οἱ δύο περιπτώσεις ἔχουν κοινὸ τὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἔχουν ἤδη διανύσει ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς γραμμικῆς πορείας τοῦ χρόνου τῆς ζωῆς κι ἔχουν ἀποκομίσει ὠριμότητα, ἐμπειρία, γνώση, εἶναι, ἐπομένως, μακριὰ ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς πρωταρχικῆς ἀθωότητας πού συνεπάγεται ταυτόχρονα ἄγνοια καὶ ἀπειρία. Ὡστόσο, διαφέρουν σὲ τοῦτο, ὅτι ἐνῶ οἱ «ἀλλοτριωμένοι» χαρακτῆρες παραμένουν ἀμετανόητοι καὶ προσκολλημένοι στὸ «πάθος» τους, χωρὶς νὰ ἐπιζητοῦν τὴ λύτρωση ἔστω καὶ μετὰ θάνατον, οἱ «νατουραλιστικοὶ» χαρακτῆρες εἶναι λογοτεχνικὰ ἐνδεδυμένοι μὲ ἓναν μανδύα ἐξαγνισμού καὶ ἀθωότητας πού σφραγίζει τὸ τραγικὸ τους τέλος. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, τὸ ἄψυχο πολυταλανισμένο σῶμα τοῦ μπαρμπα-Γιαννιοῦ τοῦ Ἑρωντα πού «ἐκοιμήθη ὑπὸ τὴν χιόνα» (3.110) ἢ τὸ νάι τοῦ μουσουλμάνου δερβίση μὲ τὸ «ἄσμα τὸ μυστηριῶδες καὶ μελιχρόν», τὸ ὁποῖο «κατὰ δύο κοκκίδας, διαφέρει διὰ νὰ εἶναι τὸ Ναί, ὅπου εἶπεν ὁ Χριστός» (3.115).

Ἀκόμα καὶ ὅταν τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀθωότητας ἔχει χαθεῖ, ὁ Παπαδιαμάντης μετατρέπει σὲ λογοτεχνικὸ μοτίβο τὴν ἀναζήτησή του ἀπὸ τοὺς διηγηματικούς ἥρωες. Ὁ πάντοθεν πολεμούμενος γερο-Φραγκούλας, ἀπὸ οἰκογενειακοὺς χωρισμοὺς, θανάτους προσφιλῶν προσώπων, ἀδιστακτοὺς τοκογλύφους καὶ κυρίως ἀπὸ ἀλγεινὲς τύψεις, κυκλωμένος ἀπὸ «τίς ζάλες τοῦ βίου», ἐπιζητεῖ μὲ τὴν προσευχὴ καὶ τὴ μετάνοια τὴν ὑπέρβαση τῆς ἀμαρτίας καὶ τὴ λύτρωση. Ὁ ἐρωτευμένος Γιωργῆς ἐγκαταλείπει τὰ ἐγκληματικά του προσχέδια κατὰ τῶν συγγενῶν καὶ τοῦ ὑποψηφίου συζύγου τῆς ἀγαπημένης του, συνειδητοποιεῖ μὲ ὀδύνη καὶ συντριβὴ τὸ μέγεθος τῆς ἀμαρτίας καὶ παραιτεῖται ὀριστικὰ ἀπὸ τὸν ἔρωτά του, «ἐφάνη ἥρωας εἰς τὸν ἔρωτά του — ἔρωτα χριστιανικόν, ἄγνόν, ἀνοχῆς καὶ φιλανθρωπίας» (3.182). Σὲ ἄλλα παπαδιαμαντικά διηγήματα συναντοῦμε ἓνα ἄλλο μοτίβο ἀθωότητας, τὴν πίστη ὅτι ὁ θάνατος μιᾶς πραγματικὰ ἀθώας ψυχῆς προκαλεῖ θαυματουργικὰ φαινόμενα, ὅπως ὁ εὐωδιασμός τῶν ὄστων ἢ τοῦ χώρου ταφῆς ἢ θανάτου τοῦ ἐνάρετου ἀνθρώπου: «Ἡ Τελευταία βαπτιστικὴ» (2.94), «Ἡ Χήρα τοῦ Νεομάρτυρος» (3.40.43), «Ὁ Γάμος τοῦ Καραχμέτη» (4.507), «Τὸ Νησί τῆς Οὐρανίτσας» (3.387).

Σὲ ἄρκετὰ παπαδιαμαντικά διηγήματα ὁ ὑπότιτλος ὑποδηλώνει τὴν αὐτοβιογραφικὴ τους προέλευση: «Ὁ Σημαδιακός» (Ἀναμνήσεις τῆς ἐορτῆς τῶν Φώτων), «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» (Παιδικαὶ ἀναμνήσεις), «Παι-

δική Πασχαλιά» (Ἀναμνήσεις), «Ὁλόγυρα στὴ λίμνη» (Ἀναμνήσεις πρὸς φίλον), «Τὰ Καλαμπούρια ἑνὸς δασκάλου» (Ἀναμνήσεις φοιτητικοῦ βίου), «Ὁ Τυφλοσύρτης» (Μαθητικά χρονικά), «Ἡ Δασκαλομάννα» (Παλαιαὶ σημειώσεις) καὶ ἀνάγονται στὴν παιδικὴ ἡλικία καὶ τὶς ἐντυπώσεις τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴ Σκιάθου, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἐποχὴ τῆς ἀθωότητος. Ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση παρελθόντος καὶ παρόντος ἢ, ἂν τοποθετήσουμε τὴν ἀντίθεση σὲ γεωγραφικὸ-πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, τοῦ παραδοσιακοῦ ἀγνοῦ περιβάλλοντος τῆς Σκιάθου ἀφενός, καὶ τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἠθικῆς ἐξαχρείωσης τῆς Ἀθήνας ἀφετέρου, προκύπτει ἕνα εὐρύτερο ἀντιθετικὸ δίπολο ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ. Ὁ συγγραφέας προβαίνει σὲ ἕναν διπλὸ ἀπολογισμό. Κατὰ πρῶτον, σὲ ἀπολογισμό τῶν συνεπειῶν ποὺ ἡ τεχνολογικὴ ἐξέλιξη ἐπέφερε στὸν παραδοσιακὸ καὶ ἀγνότερο τρόπο ζωῆς. Ἀφετέρου, σὲ ἀπολογισμό τῶν ἰδίων πράξεων, ὥστε νὰ αὐτοκαθαρθεῖ ἀπὸ τὰ λάθη τῶν ἐπιλογῶν του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, θὰ λέγαμε ὅτι οἱ πρωτοπρόσωπες ἀφηγήσεις τοῦ Παπαδιαμάντη λειτουργοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐξαγνιστικά, σὰν τὸ μυστήριον τῆς ἐξομολόγησης, μὲ ἀκροατὲς αὐτὴ τὴ φορὰ ὅλους τοὺς ἀναγνώστες, γεγονὸς ποὺ ἐκφράζει, ἴσως, τὴν πιὸ ἀγωνιώδη ἀναζήτησιν μιᾶς χαμένης ἀθωότητος.

Ἔτσι, σὲ ὀρισμένα διηγήματα παρατηρεῖται ἔντονη ἀπογοήτευση κυρίως ἐξαιτίας τοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ ἀπὸ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς. Στὸ διήγημα «Ὁ Σημαδιακὸς» διαφαίνεται ἡ πικρία τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὴ χαμένη του —λόγῳ πενιχρῶν οἰκονομικῶν μέσων— δυνατότητα νὰ γίνῃ πιὸ ἀξιόλογος, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς παιδικούς του συμμαθητὲς, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν «μὲ ὑψηλοῦς πῖλους καὶ μὲ ξένα ἔξοδα, doctores philosophiae et omnium rerum», ἐνῶ ἐκεῖνος «ἐμελλε νὰ μείνῃ ξεσκουφωτὸς καὶ ἄσημος... συρράπτης ἐπιφυλλίδων!» (2.105-106). Οἱ καταπιεστικοὶ ρυθμοὶ ζωῆς καὶ οἱ ἀδύρητες ἀνάγκες ἐπιβίωσης στὴν πόλιν παρασέρνουν τὸν Παπαδιαμάντη στὴ δίνη τους, ἀπομακρύνοντάς τον ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ σκοπὸ του, ὅπως ὁμολογεῖ στὸ διήγημα «Τὰ Δαιμόνια στὸ ρέμα» ἀφηγούμενος ἕνα συμβάν τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει «ἀλληγορία τῆς ζωῆς του ὅλης»: «Ἀνέβαινα καὶ ανέβαινα τὸ ρεῦμα, καὶ ὀλονὲν ἔχανόμην. Δὲν ἐπανεῦρισκα, ὄχι, τὸν ἑαυτόν μου, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν ἔχανα. ὦ, ναί, εἶχε χαθῆ δι' ἐμὲ ἡ εὐθεῖα ὁδός» (3.243).

Ἰδιαιτέρα στὶς αὐτοδιηγητικὲς ἀφηγήσεις τοῦ Παπαδιαμάντη παρατηροῦμε πὼς τὸ πρῶτο πρόσωπο λαμβάνει διαστάσεις εὐρύτερες ἀπὸ αὐτὲς τοῦ συγκεκριμένου προσώπου ποὺ συμμετέχει στὴν ἀφηγούμενη

ιστορία και αποκτᾶ καθολικές διαστάσεις τείνοντας πρὸς τὴν ἀλληγορία. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀφηγητῆ γιὰ ἓναν «φυσικὸν» τρόπο ζωῆς θὰ μπορούσε νὰ ἐκκληθῆ ἀπὸ θρησκευτικῆς σκοπιᾶς καὶ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς χαμένου παραδείσου. Τὸ πρωτογενὲς φυσικὸ περιβάλλον ἀποκτᾶ συμβολικὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὸ πρότυπο τῆς ἑδεμικῆς κατάστασης⁷, ἡ ὁποία προσλαμβάνεται εἴτε ὡς τὸ ἀρχέτυπο τοῦ παραδείσου, δηλαδὴ τῶν ἐξιδανικευμένων συνθηκῶν ζωῆς τοῦ προπρωτογενικοῦ ἀνθρώπου, εἴτε ὡς τὸ ἀρχέτυπο τοῦ βουκολικοῦ-ἐξωαστικοῦ χώρου, προβάλλοντας τὴν ἁρμονία στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση καὶ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς τῆς συνύπαρξης⁸. Ἐπομένως, ἡ ἔννοια τῆς φύσης ἀποτελεῖ ἓνα ὄραμα πραγματοποίησης τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ φυγῆς ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας, ὅπως τούτη διαμορφώθηκε μὲ τὴν ἔλευση τῶν καινούριων ἐπιστημονικῶν-οἰκονομικῶν παραγόντων, ἡ συγκεκριμένη δὲ λογοτεχνικὴ μορφή τῆς περιγραφῆς αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς καταστάσεις στίς ὁποῖες ἐναντιώνεται ὁ συγγραφέας.

Ἡ προαιωνία ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν ἑδεμικὴ κατάσταση ἐκφράζεται, ἐπίσης, στὰ παπαδιαμαντικά διηγήματα μὲ τὴν προσπάθεια τῶν ἡρώων νὰ ἐπανακτήσουν τὴ χαμένη τους παιδικότητα. Ταυτόχρονα, ἡ ἀφηγηματικὴ ἀνασύσταση τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ περιβάλλοντος τῆς νεότητος τοῦ πρωτοπρόσωπου ἀφηγητῆ ἐνδύει καὶ ἐνισχύει σημασιολογικὰ τὸ παραπάνω μοτίβο μὲ τρόπο ἐκπληκτικό, ὅπως ἀναδύεται σὲ μία εἰκόνα ἀντιπροσωπευτικῆς παιδικῆς ἀθωότητας ἀπὸ τὸ διήγημα «Φλώρα ἢ Λάβρα». Τὰ παιχνιδίσματα τοῦ πρωτοπρόσωπου ἀφηγητῆ στὴν ἀμμουδιὰ τοῦ νησιοῦ του συνδέονται συνειρμικὰ μὲ τὰ παιχνιδίσματα ἑνὸς μικροῦ παιδιοῦ στὴν ἀκροθαλασ-

⁷ Ἡ Γ. Φαρίνου διαβλέπει ἓναν ἐξ ὀλοκλήρου πρωτοποριακὸ ρόλο τῶν αὐτοδιηγητικῶν ἀφηγήσεων, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποτελοῦσαν ρεαλιστικὴ ἀποτύπωση βιωματικῶν ἐμπειριῶν, στὸν Παπαδιαμάντη παράλληλα μὲ τὴ ρεαλιστικὴ τους λειτουργία χρησιμοποιοῦνται καὶ γιὰ νὰ ἐκφράσουν σὲ λυρικό καὶ συμβολικό ἐπίπεδο τὸ Ἔγω τοῦ ἀνθρώπου γενικὰ πού, ἔχοντας χάσει τὸν παράδεισο, ἀγωνίζεται στὸ χάος τῆς μεταπρωτογενικοῦ του ψυχοσύνθεσης καὶ κοινωνίας καὶ ἀναζητεῖ τὴ «χρυσή» ἐποχὴ τῆς παιδικῆς ἀθωότητας πού συμβολίζει τὴ χαμένη εὐτυχία. Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Ἀφηγηματικὲς Τεχνικὲς στὸν Παπαδιαμάντη (1887-1910)*, Κέδρος, Ἀθήνα 1987, σ. 288.

⁸ Γιὰ τὴ σημασία τῆς περιγραφῆς τῆς φύσης καὶ ἰδιαίτερα τοῦ κήπου στὸ πλαίσιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα, βλ. σχετικὰ, G. Finney, «The Counterfeit Idyll: The Garden Ideal and Social Reality in 19th Century Fiction», *Studien zur Deutschen Literatur Tubingen* 81 (1984) I-IX, σσ. 1-161.

σιά, σὲ μιὰ τόσο σφιχτοδεμένη εικόνα, ἔτσι ὥστε, ὕστερα ἀπὸ τὴν αὐτόνομη περιγραφή τοῦ καθενός, στὸ τέλος παρουσιάζονται σὰν νὰ παίζουν ὁ ἕνας, ὁ παρῶν ἀφηγητής, μὲ τὸ ἄλλο, τὸ παιδί τῆς συνειρμικῆς ὄνειροπόλησης: «Ἐβουτοῦσα μὲ τοὺς πόδας, ἀργοποροῦσα, ἐσκόνταφα εἰς τὴν ἄμμον τὴν μαλακὴν. Πότε εἰς τὴν ὑγρὰν, λεπτὴν ἄμμον — ὦ, τί δροσιά, ὦ τί γλύκα! ἐκεῖ ὅπου παίζει μὲ τὰς συχνὰς ἐφόδους τὸ κῦμα, παιδίον τοῦ γαλανοῦ πόντου νήπιον, χαϊδευμένον τῆς θαλάσσης μαρὸν — παίζει τὸ τόμολο ἢ τὸ σκλαβάκι. Νά, τώρα θὰ σὲ πιάσω! Νά, σ' ἐπιάσα! Ἐβρεχε μόλις τοὺς πόδας σου κ' ἔφευγε. Δὲν ἦτο ἰκανὸν νὰ σὲ πιάσῃ, νὰ σὲ σύρῃ εἰς τὰ ἄντρα τῆς Γοργόνας, νὰ σὲ λικνίσῃ καὶ σὲ ἀποκομίσῃ μαλακά, νὰ σὲ παραπέμψῃ μαγευμένον εἰς τὰ αἰῶνια βασιλεία τῆς Ἀμφιτρίτης» (4.555). Μία δεύτερη εἰδυλλιακὴ σκηνή, ἐνδεικτικὴ παιδικῆς ἀθωότητος καὶ ἀγνότητος, ἐκτυλίσσεται στὸ διήγημα «Ὠχ! Βασανάκια». Ἡ πρόσχαρη συνάθροιση τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν στὴν ταρατσα τοῦ σπιτιοῦ, ἡ ἀπόλαυση τοῦ φυσικοῦ στοιχείου καὶ ὁ παραλληλισμὸς τῶν κοριτσιστικῶν φωνῶν μὲ τιτίβίσματα χελιδονῶν παραπέμπουν σὲ ἕνα πρωτογενὲς ἐπίπεδο ἀθωότητος: «Τὸ θέρος, ὅταν ἔπεφτεν ὁ ἥλιος, ἢ τὸν χειμῶνα, ὅταν ἦτο αἰθρία ἡλιοφεγγῆς ἡμέρα, ὡς ἡ ἡμέρα ἐκεῖνη τοῦ Δεκεμβρίου, τὰ κοράσια ἀνέβαιναν ἐκεῖ [στὴν ταρατσα] καταβιβάζοντα τὰ λευκὰ τουλουπάνια των ἕως τοὺς ὀφθαλμούς, στρέφοντα τὰ νῶτα πρὸς τὸν ἥλιον, διὰ νὰ μὴ μαυρίσουν. Καὶ ἤκούετο ἐκεῖ ἐπάνω φαιδρὸν λάλημα καὶ εὐθυμος μινυρισμὸς παρθένων, καὶ κελαδήματα ἀνθρωπίνων χελιδόνων μόλις ἔναρθρα» (3.13).

Κι ἐνῶ ἡ λογικὴ τῆς ἀφήγησης καὶ τῶν ἐξιστορούμενων γεγονότων εἶναι γραμμικὴ μέσα στὸ χρόνο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὅλα τοποθετοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος καὶ ἀκολουθοῦν μιὰ ἀπαρέγκλιτη πορεία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, δηλ. ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὸν θάνατο, στὸ παραπάνω θεματικὸ μοτίβο ὁ ὀρισμὸς τῆς ἀθωότητος μᾶς ὠθεῖ νὰ ἀντικρίσουμε τὴ ζωὴ κατὰ τρόπο διαφορετικὸ: ὡς μιὰ κυκλικὴ διαδρομὴ, μὲ ἐκκίνηση τὴν ἀθωότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἡ ὁποία — παραδόξως — ἀποτελεῖ καὶ τὸν στόχο τοῦ βίου τῆς ὠριμότητος (νὰ ἐπιστρέψῃ στὰ πατρογονικὰ ἐδάφη, νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ξεγνοιασιά καὶ ἀθωότητα ἐνὸς μικροῦ παιδιοῦ). Τὸ νὰ εἶσαι παιδί σημαίνει κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ νὰ θέλεις νὰ ξαναγίνεις παιδί, εἶναι ὡστόσο καὶ τὰ δύο σύμβολα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀέναης ἀναζήτησης τῆς ἀθωότητος. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια, τὸ μοτίβο τῆς ἀθωότητος ἀποκτᾷ μεταφυσικὲς διαστάσεις, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ χαθεῖ ποτέ, ἡ ἀθωότητα παραμένει ἀμετάβλητη κάτω ἀπὸ τὰ νέφη τῆς ἐμπειρίας. Ἐδῶ ἐγκνεται

και ἡ αἰσθαντικότητά του παπαδιαμαντικού λόγου και ἔργου, στό γεγονός ὅτι «μας μεταφέρει στό ἀνεξήγητο ἐκεῖνο καθεστῶς τῶν πατέρων ἢ στό ἐπίκεντρο τῆς πνευματικότητάς μας, στό μεταφυσική ρίζα τῆς ζωῆς»⁹.

Ἐπιπλέον, ὀρισμένες φορές ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ σύμβολα ἀθωότητος, ὅπως τὰ ἀνεξιχνίαστα φαινόμενα στό διηγήματα «Ἄνθος τοῦ γιालοῦ» («τὸ παράδοξον ἐκεῖνο μεμακρυσμένον φῶς» πού φέγγει στό πέλαγος, ἀπομεινάρι τῆς ἥρωικῆς ψυχῆς τοῦ Βασιλόπουλου σύμφωνα μέ τὸν λαϊκὸ μῦθο), «Τ' Ἀστεράκι» (τὸ μυστηριώδες ἄστρο πού φεγγοβολᾷ στήν ὄροφή τοῦ φτωχικοῦ σπιτιοῦ τῆς πανέμορφης ἀγνῆς κοπέλας), «Μιά ψυχὴ» (οἱ μυστηριώδεις ἐμφανίσεις τῆς πεταλούδας-ψυχῆς τοῦ νεκροῦ κοριτσιοῦ), ὅπου σύμφωνα μέ τὸν Ἐλύτη, «ἡ μυστικὸπαθη ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη καταδοκεῖ»¹⁰. Δημιουργεῖ τὴν ἰδέα τοῦ «ἄφταστου», τοῦ ὑπεράνω τῆς ἀνθρώπινης ἐκλογίκευσης, πού παραμένει στή σφαῖρα τοῦ ἀγνώστου και τοῦ ἰδανικοῦ, ἓνα «μυστήριον ξένον» (3.647). Αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ «ἄφταστου» «εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ σύμβολα τοῦ ἄπραγου, τοῦ ἀθῶου, τοῦ ἀνίκανου νὰ βουτηχθεῖ στή λάσπη τῆς πρακτικῆς ζωῆς, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τις ἐπιθυμίες του»¹¹.

Ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἰδανικοῦ τῆς πρωταρχικῆς ἀθωότητος στό παπαδιαμαντικά διηγήματα συντελεῖται, ἐπομένως, μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση (ἀστικῆς - ἀγροτικῆς ζωῆς) και τὴ συμβολοποίηση. Ἰδιαιτέρα ὡς πρὸς τὴν τελευταία, ἀπαντοῦν τόσο ἀπτές συμβολικῆς-ποιητικῆς ἀναπαραστάσεις ὅσο και μυστικιστικῆς ἀναφορῆς σὲ ἀνεξιχνίαστα σύμβολα ἀθωότητος. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἡ ἀπαράμιλλη γοητεία τοῦ ἔργου τοῦ Σκιαθίτη διηγηματογράφου ἀναβλύζει ἀπὸ τὴν ποιητικὴ δεξιότητά του και τὴ «λυρικὴ και μυστικὴ δόνηση ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ του ὑπόβαθρο»¹².

⁹ Ζήσιμος Λορεντζάτος, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Εἵκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο του*. Πρόλογος-ἐπιλογή: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1979, σ. 225.

¹⁰ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ἡ Μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἑρμείας, Ἀθήνα 1976, σ. 33.

¹¹ Ἐλύτης, ὅπου και στήν προηγ. σημ., σ. 36. Γιὰ μιὰ πιὸ ὀλοκληρωμένη ἀνάλυση τῆς διάθεσης μυστικοπάθειας τοῦ Παπαδιαμάντη, βλ. ἐπίσης στὸν ἴδιο, σσ. 33-39.

¹² Κώστας Στεργιόπουλος, *Περιδιαβάζοντας*, τόμ. Β', Κέδρος, Ἀθήνα 1986, σ. 67.

Μιά ἐπιστολή τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα στὸν ἐκδότη Α. Καραβία*

Ο

ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ

ΣΚΙΑΘΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΡΗΓΑΣ

Ἐν Σκιάθῳ τῇ 14 Ὀκτωβρίου 1950

Κύριε Α. Καραβία,

Πρὸ μῆνός καὶ πλέον πῆρα ἀπὸ τὸ Γιάννη Παρίση τὰ «Θαλασσινὰ εἰδύλλια», ποὺ εἶχατε τὴν εὐγενῆ καλωσύνη νὰ μοῦ χαρίσετε. Μὲ συγχορεῖτε, παρακαλῶ πολὺ, ποὺ ἄργησα ἕως τῶρα νὰ σᾶς εὐχαριστήσω γι' αὐτό. Οἱ ἀπασχολήσεις μου οἱ διαρκεῖς στὰ ἱερατικά μου καθήκοντα ἀπ' τὸ ἓνα μέρος, καὶ ἡ ἐπίσκεψι τοῦ Δεσπότη μας, ποὺ τὸν φιλοξενοῦσα στὸ σπίτι μου, ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος, ἦταν ἡ αἰτία νὰ φανῶ ἀμελής καὶ νὰ μὴ σᾶς γράψω πολλὰ πολλὰ εὐχαριστῶ γιὰ τὸ εὐγενικό σας δῶρο καὶ τόσο γιὰ μένα πολῦτιμο.

Ἡ ἐκδόσί σας εἶναι παρὰ πολὺ καλλιτεχνικὴ καὶ μὲ μεγάλη φροντίδα γινομένη. Παρ' ὄλην ὅμως τὴν φροντίδα τοῦ τυπογράφου παρετήρησα πὼς εἰσχώρησαν μερικὰ μικρὰ λαθάκια. Π.χ. Γράφετε σ. 79 ξεσκαλώση, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ γραφῆ: ξεσκολώση. Ξεσκολώνω εἶναι τὸ ρῆμα στὸ Σκιαθίτικο γλωσσικὸ ἴδιωμα καὶ ὄχι ξεσκαλώνω, καὶ σημαίνει ἐκχερσώνω. — Σελ. 159: τὸ ὑποκάμισόν της τὸ ὀλοβραχίονον, ἔπρεπε νὰ γραφῆ: τ.ύ.τ.τ. ὀλοβρόχινον. Ὀλοβρόχινον εἶναι τὸ Σκιαθίτικο γυναικεῖο ὑποκάμισο ποὺ εἶναι ὑφασμένο μὲ μετάξι, ἀλλὰ οἱ οὔγιες του νὰ εἶναι μὲ βροχό, δηλ. μὲ μετάξι βρασμένο καὶ ὄχι μὲ τριπλίκι (δηλ. νῆμα βαμβακερό). Ὀλοβραχίονον ὑποκάμισον εἶναι κάτι τι ἀνύπαρκτο καὶ ἀκατανόητο γιὰ τὸ Σκιαθίτη ἀναγνώστη. Καὶ μερικὰ τέτοια μικρὰ ἄλλα λαθάκια.

Παρακαλῶ, μὴ μὲ παρεξηγήσετε γιὰ τίς εἰλικρινεῖς μου αὐτὲς παρατηρήσεις, ποὺ πῆρα τὸ θάρρος νὰ σᾶς γράψω ἀπὸ ἐνδιαφέρον.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, Κύριε Καραβία, νὰ σᾶς ἐρωτήσω καὶ γιὰ

* Ἀνακοίνωση καὶ σχόλιο Ν. Δ. Τ.

κάτι άλλο: Δεν θά ήταν τάχα δυνατό νά εύρεθῆ κανένας τρόπος γιά νά έκδοθῆ καί ἡ δική μου Λαογραφία Σκιαίου. Εἶναι μιὰ ἔργασία μου πού γι' αὐτήν δαπάνησα κόπους καί μόχθους πολλούς πολλά χρόνια στή σειρά. Τά χειρόγρατά μου ξαπλώνονται σέ 2 χιλιάδες σελίδες χειρόγραφες καί πλέον. "Όλο τὸ ἔργο εἶναι μοιρασμένο σέ δύο μεγάλα μέρη, 1) τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου (τραγούδια —τονισμένα—, ἐπῳδές, εὐχές, κατάρες, βλασφημίες, προπόσεις, παροιμίες, εὐτράπελες διηγήσεις, μῦθοι, παραμύθια, αἰνίγματα, λογοπαίγνια κλπ.) — 2) αἱ κατὰ παράδοσιν πράξεις καί ἐνέργειαι (οἶκος, τροφαί, τὸ παιδί, παιγνίδια παιδικά, γάμος, θάνατος, λατρεία, μαντεία, μαγικαί καί δεισιδαίμονες συνήθειαι, ὑφαντική, ἐνδυμασία, ἀστρολογία, δημώδης ἰατρική κλπ.). Μοῦ τὴν ἐπήνεσαν τὴν ἔργασίαν μου αὐτὴν πολλοί, ὅπως ὁ κ. Βαλέτας, ἡ κ. Μερλιέ, ὁ κ. Σ. Κυριακίδης, ὁ κ. Μέγας κ.ἄ. Ὁ κ. Μέγας μάλιστα μοῦ εἶπεν ὅτι, ἂν έκδοθῆ, θά χύσῃ φῶς καί σέ πολλά σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, γιὰτί κάθε διήγημά του περιέχει στενογραφημένα καί πολλά λαογραφικά στοιχεῖα, καί αὐτὰ θά κατανοοῦνται καλύτερα μὲ ὅσα θά περιέχῃ ἡ δική μου λαογραφία. "Όλος ὁ ψυχικὸς κόσμος καί ἡ νοοτροπία τοῦ Σκιαίτη καί τῆς Σκιαθίτισσας θά φωτίζεται καί θά κατανοῆται μὲ ὅσα θά περιέχῃ ἡ λαογραφία τῆς Σκιαίου. — Ἄν χρειασθῆ, μπορῶ νά σᾶς στείλω ἓνα λεπτομερές διάγραμμα τοῦ ὅλου ἔργου.

Θά περιμένο σχετικὴ ἀπάντησί σας, ὅταν εὐκαιρέσετε.

Μὲ μεγάλη ἐκτίμησι
Οἶκον(όμος) Γ. Α. Ρήγας

Σχόλιο

Ἡ δημοσιευόμενη ἐπιστολὴ τοῦ μακαριστοῦ Οἰκονόμου καί Ἀρχιερατικοῦ Ἐπιτρόπου Σκιαίου Γεωργίου Α. Ρήγα, βρέθηκε σέ ἓναν φάκελο τοῦ Ἀρχείου τῶν Ἐκδόσεων Καραβία, πού ἀγόρασε τὸ Ε.Λ.Ι.Α. κατὰ τὸ τελευταῖο τρίμηνο τοῦ 1992¹.

Οἱ δύο διορθώσεις τοῦ Ρήγα στὴν ἔκδοση τῶν Θαλασσινῶν Εἰδουλ-

¹ Εὐχαριστῶ καί ἀπὸ ἐδῶ τὸ Ε.Λ.Ι.Α., πού μοῦ παραχώρησε πρόθυμα τὴν ἄδεια νά δημοσιεύσω τὴν ἐπιστολή.

λίων από τον Καραβία επιβεβαιώνουν όσα είχαν γραφτεί το 1981 στον Πρόλογο τής κριτικής έκδοσης τών *Ἀπάντων Παπαδιαμάντη* («Δόμος»). Τά ἀντιγράφω: «Ἐπιπορευτική εἶναι γιά τόν ἐκδότη καί ἡ ἐπίμονη μελέτη τοῦ ἔργου *Σκιαθίου λαϊκός πολιτισμός* πού μᾶς κληροδότησε ὁ μακαριστός Γεώργιος Α. Ρήγας. Στούς τέσσερις τόμους του ὁ συγγραφέας ἔχει καταγράψει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πνευματικοῦ καί ὕλικου βίου τοῦ νησιοῦ. Προβλήματα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κεμένου, πού κατὰ πάσα πιθανότητα θά ἔμεναν σκοτεινὰ γιά πάντα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ρήγα βρίσκουν τώρα ὀριστική λύση. Ἐδῶ πρέπει νὰ πῶ ὅτι πιὸ ιδανικὸ ἀπὸ τὸν Ρήγα ἐκδότη τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ θά μπορούσα νὰ φανταστῶ. Ἐκεῖνος μόνο θά ἦταν σὲ θέση νὰ πεί τὸν τελικὸ λόγο γιά ἀρκετὰ παπαδιαμαντικά χωρία πού τώρα, παρὰ τὴ βοήθεια τῶν 1300 σελίδων τοῦ ἔργου του, ἴσως ποτὲ δὲν πρόκειται νὰ ἀποκατασταθοῦν ὀριστικά» (1ιζ'-ιθ').

Σημειῶνω πὼς οἱ δύο διορθώσεις πού ὑποδεικνύει ὁ Ρήγας —ξεσκολῶνω καί ὀλοβρόχινον— ἔχουν εἰσαχθεῖ στὸ κείμενο τῆς κριτικῆς ἐκδοσης χάρις στὸν δικὸ του *Σκιαθίου λαϊκόν πολιτισμόν*. Ὁ Ρήγας μετριάζει —μᾶλλον ἀπὸ ἀβροφροσύνη— τὴ σημασία τῶν λαθῶν στὴν ἐκδοση Καραβία: «μερικά μικρὰ λαθάκια» καί «μερικά τέτοια μικρὰ ἄλλα λαθάκια». Ἐντούτοις, καί ὅσα ἐπισημαίνει κι ἐκεῖνα πού δὲ μνημονεύει εἶναι σημαντικά. Ἐξήγησα παλαιότερα, γιά ποιὸ λόγο τὰ θεωρῶ σοβαρά². Καί ἐξακολοθῶ νὰ πιστεύω πὼς ὁ Ρήγας ἔχει σημειώσει καί ἄλλες διορθώσεις στὴν ὡα τῶν προσωπικῶν του ἀντιτύπων τῆς ἐκδοσης Βαλέτα. Δὲν κατόρθωσα ὡς τώρα νὰ πληροφορηθῶ ἂν σώζονται καί σὲ ποιὰ χέρια βρίσκονται αὐτοὶ οἱ ἔξι τόμοι.

Μεταξὺ τῶν λογίων πού ἐπαίνεσαν τὴν, ἀνέκδοτη τότε, «Λαογραφία Σκιαθίου», δηλαδὴ τὸν μετέπειτα *Σκιαθίου λαϊκόν πολιτισμόν*, ὁ Ρήγας ὀνομάζει καί τὸν Βαλέτα. Ἐγὼ ἐπισημάνει ἄλλοῦ πὼς ὁ Βαλέτας, ὅταν ἐπιχειροῦσε τὴν ἐκδοση τοῦ Παπαδιαμάντη, ὄφειλε νὰ ἐπιστρατεύσει τὸν Ρήγα ἐκόντα ἄκοντα. Θά εἶχαμε τότε ἓνα κατὰ πολὺ ἀσφαλέστερο κεί-

² Βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «*Σκιαθίου λαϊκός πολιτισμός καί Παπαδιαμάντης*», περ. *Σκιαθός*, τεῦχ. 18, Ἰούλης-Αὐγουστος-Σεπτέμβρης 1980. [Προσθήκη Μαΐου 2002: Βλέπε τώρα περισσότερα στὸ μελέτημά μου «Γεωργίου Α. Ρήγα, *Σκιαθίου λαϊκός πολιτισμός* - "Ἐνα ἔξοχο βοήθημα γιά τὴν ἀποκατάσταση καί τὴν ἐρμηνεία τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κεμένου», πού θά δημοσιευτεῖ στὸν τόμο τὸν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τῆς Ἀντωνίας Κατσιαντώνης-Πίστα. Ἀπὸ τὸ ζεῦγος Παναγιώτη καί Ἀντωνίας Πίστα ἔμαθα τὸ 1970 τὴν ὑπαρξὴ τοῦ *Σκιαθίου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ*, τὸν ὁποῖο λίγο ἀργότερα ἔλαβα ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὡς δῶρο — ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τῆς ζωῆς μου.]

μενο (τουλάχιστον ως προς τις φθορές που σχετίζονται με το σκιαθίτικο ιδίωμα) και ένα άπειρος πλουσιότερο και ακριβέστερο γλωσσάριο. Η βαρύτατη, το λιγότερο, αμέλεια του Βαλέτα να στηριχτεί στον Ρήγα, δεν έχει καν το αμφίβολο έλαφρυντικό της άγνοιας του έργου του, όπως αποκαλύπτει η επιστολή.

Αντίθετα, ο Γεώργιος Μέγας άγνοεί μόν, δικαιολογημένα, ότι το παπδιαμαντικό κείμενο δέ σώζεται αλώβητο, αντιλαμβάνεται όμως όξυδερκώς ότι το έργο του Ρήγα, αν έκδοθει, θα έπέχει, σόν τοίς άλλοις, και θέση έρμηνευτικού ύπομνήματος στον Παπαδιαμάντη. Ο Σκιαθου λαϊκός πολιτισμός έπαληθεύει απόλύτως τή γνώμη του Μέγα: άρκετές και σοβαρές παρερμηνείες —όχι μόνο του Βαλέτα αλλά και σημερινών έκδοτών και έρμηνευτών του Παπαδιαμάντη— όφείλονται στο γεγονός ότι παραθεωρείται ό Ρήγας.

Δέν γνωρίζω αν οι λόγιοι που αναφέρει ό Ρήγας είχαν διατυπώσει με έπιστολές, όπως είναι τό πιθανότερο, τή γνώμη τους για τήν άνέκδοτη τότε «Λαογραφία τής Σκιαθου». Κάποιες προσπάθειές μου να πληροφορηθώ τήν τύχη του Άρχείου του Ρήγα δέν τελεσφόρησαν. Θα μ' ένδιέφερε, έκτός από πάρα πολλά άλλα, να μάθω πόσοι ακόμη και ποιοι είχαν άντιληφθεί τί άξιζε αυτό τό έργο και θα ήθελα πολύ να συνδημοσιεύονταν εδώ οι έπιστολές του Μέγα, του Στίλπωνος Κυριακίδου και τής Μέλπως Μερλιέ, αν γράφτηκαν.

Δεκέμβριος 1992

Τό μεγάλο του έργο «Σκιαθου λαϊκός πολιτισμός» μάς παρουσιάζει τή ζωή τής πατρίδας του στο σύνολό της και άποτελεί ένα λαμπρό παράδειγμα για τό τί άπαιτεί ή σύγχρονη λαογραφική έρμηνεία από τή λαογραφική παρατήρηση.

(Από τόν Πρόλογο τής Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος στον Γ' τόμο του έργου του Γεωργίου Α. Ρήγα Σκιαθου λαϊκός πολιτισμός.)

ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Ὁ σαλὸς ἐρημίτης τῆς Παναγίας Φυλάκτρας*

Εἰς τοὺς ἀγρότας τῆς εὐλογημένης ἐκείνης λωρίδος γῆς τῆς βορείου Κορινθίας δὲν ἦσαν γνωσταὶ αἱ περιστάσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ περιέργος ξένος εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν. Ἄλλωστε, εἰς πολλὴν συνάφειαν δὲν ἤρχετο μὲ τὸν κόσμον. Παρέμενε μόνος, ἐπὶ μακρὰ χρονικὰ διαστήματα, εἰς τὸν ἡμιορεινὸν ἐλαιῶνα του, ὅπου εἶχεν ἀνεγείρει πτωχὸν οἰκίσκον. Καὶ μήπως ἦσαν γνωστὰ περισσότερα διὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν ταυτότητά του; Πλούσιος δὲν ἐφαίνετο νὰ εἶναι, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐντελῶς ἐνδεής. Παιδευμένος δὲν ὠμοιάζε, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀγράμματος ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ. Πάντως, οἱ χωρικοὶ πού τὸν ἐκουτσομπόλευαν κατὰ τὰς ἐσπερινὰς συνάξεις τῶν καφενείων, συνεφώνουν ὅτι ἐπρόκειτο διὰ πρόσωπον ὅλως ἀσύνηθες ἢ καὶ ἀλλοπαρμένον.

Οἱ πολλοὶ τὸν ἔλεγαν «ὁ κύρ-Μιχάλης» καὶ μερικοὶ προσέθετον τὸ «ὁ Κυπριώτης». Εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν περιοχὴν ὀλίγον μετὰ τὴν τραγωδίαν τῆς Κύπρου, τῷ 1974. Ἡ «ἐπικρατεία» του ἔκειτο εἰς ἀπόστασιν χιλιόμετρων μετὰξὺ τῆς παραθαλασσίου πολίχνης τοῦ Κιάτου καὶ τοῦ ὄρειοῦ χωρίου Στιμάγκα. Τὴν ὠριοθέτουν βαθεῖαι παράλληλοι χαράδραι, διήκουσαι ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ φθάνουσαι μέχρι τῶν ἀκτῶν, ἐλαιῶνες, ἀμπελῶνες καὶ χέρσαι ἐκτάσεις, ἰδανικαὶ διὰ τὴν βοσκὴν τῶν προβάτων τῆς περιοχῆς. Αἱ κρημνώδεις καὶ ἀπροσπέλαστοι χαράδραι τοῦ παρεῖχον φυσικὴν ὀχύρωσιν καὶ ἀπέτρεπον τὰς συχνὰς πρὸς αὐτὸν ἐπισκέψεις. Ἄραιότατα ἐφθανε μέχρις ἐκεῖ κάποιος κυνηγὸς ἢ κάποιος γειτινάζων ἀγρότης, διὰ νὰ ζητήσῃ ὀλίγον νερὸ ἢ κάποιον ἐργαλεῖον — ἓνα ξινάρι ἢ ἓνα λοστόν — πού αἰφνιδίως ἐχρειάσθη. Συχνότερον ὁ Μιχάλης ἔβλεπε τοὺς ὑψιβάμονας ἀετοὺς νὰ ὑπερίπτανται, πότε ἔχοντες εἰς τοὺς ὄνυχάς των κάποιαν χελώνην ἢ εἰς τὰ ράμφη των κάποιον ἀσπαίροντα ἀκόμη ὄφιν!

Ἡ περιοχὴ ἐλέγετο «Φυλάκτρα», προφανῶς διότι, λόγῳ τοῦ ὑψομέτρου καὶ τῆς ἀναπεπταμένης ἐκτάσεως, πού ἠπλοῦτο μέχρι τῶν χωρίων

* Βλ. Πλοηγὸ αὐτοῦ τοῦ τεύχους.

Βέλο και Κρήνες, ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς παρατηρητήριον. Αὐτός, ὅμως, συνέδεσε τὴν ὀνομασίαν πρὸς τὴν Θεοτόκον. «Παναγία Φυλάκτρα», εἶχεν ὀνομάσει τὸ μικρὸν προσκυνητᾶρι πού ἀνήγειρεν εἰς τὴν ἄκρην τοῦ κτήματός του, χρησιμοποιοῦν τοὺς κροκαλωτοὺς ἐρυθροὺς λίθους πού ἐξῆγγε κατὰ τοὺς δυσχερεῖς καὶ πολυετεῖς ἐκβραχισμοὺς τοῦ ἐλαιῶνος του. Ἔσκαπτε βαθέως, μὲ κασμάν καὶ λαστόν, καὶ τοὺς εὔρισκε. Οὐσιαστικῶς ἔκαμε «βαθειᾶν ἄροσιν» διὰ τῶν χειρῶν του, ἐξαγαγὼν τόνους πολλοὺς λίθων. Διὰ τὸ μὴ ἀναρπάζεται ὁ νοῦς του οὔτε ἀπὸ τὰς ὑπαρκτὰς ὁδύνας οὔτε ἀπὸ τὰς ὑποτιθεμένας ἡδονάς, κατὰ τὴν συλλογὴν τῶν λίθων καὶ τὴν ρῆσιν των εἰς τὴν παρακειμένην χαράδραν, τί ἐσκέφθη ὁ εὐλογημένος; Συνεδύασε τὴν μακροτάτην καὶ σκληρὰν αὐτὴν ἐργασίαν μὲ τὴν προσευχὴν. Εἰς κάθε ἐπίκυψιν ἔλεγε τὴν νοερὰν προσευχὴν τὴν ἀπολήγουσαν εἰς τὸ παρακλητικὸν «...ἐλέησόν με». Μυριάδες ἐπικύψεις, μυριάδες προσευχαί! Ὅσους ἀπὸ τοὺς αἰσθητικῶς προσφερομένους λίθους εὔρισκε καταλλήλους, τοὺς ἔκτιζε, ξερολιθιά, εἰς τὸ εἰκονοστάσι του. Ἐνετοιχισεν ἐκεῖ παλαιοῦ τύπου συμπαγῆ τοῦβλα καὶ εἰς τὸ κέντρον ἔβαλε πῖθον, ὑπερθεν τοῦ ὁποίου ἔθεσεν ὑπερμεγέθη πλάκα, ἐν εἶδει γείσου διὰ προφύλαξιν ἀπὸ τὰς βροχάς. Καὶ ἐκεῖ, μέσα εἰς τὴν σπηλαιώδη ἐσοχὴν, εἶχε τοποθετήσει τὰς εἰκόνας καὶ τὰς κανδήλας του.

Ζῶν εἰς διαρκὲς πένθος δι' ὅσα δεινὰ εἶχον συμβῆ εἰς τὴν οἰκογένειάν του καὶ εἰς τὸν ἴδιον, ἀλλὰ καὶ ἔχων διηνεκῆ ἐσωτερικὴν πανήγυριν, ὡς ἐκ τῆς αἰσθήσεως τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ, εἰργάζετο σκληρῶς. Ὅχι μόνον ἐκβραχίζω, ἀλλὰ καὶ ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν «νεοφύτων ἐλαιῶν». Ὡς ἐπίγειον παράδεισον ἐθεώρει τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ κτήματος ὅπου τὰ δένδρα εἶχον ἀναπτυχθῆ καὶ ἤδη ἔδιδον καρπὸν. Ἐπερνοῦσε μεταξὺ τῶν ἐλαιοδένδρων καὶ τὰ ἀπεκάλει στοργικῶς — ἐνίστε ἀπλώνων τὰς χεῖρας καὶ χαϊδεύων τὰ φυλλώματά των — μὲ τὰ «ὀνόματά» των: «Κορθινιά μου», «Πατρινιά μου», «Μεγαρίτισσά μου», «Κρητικιά μου», «Κυπραϊσά μου»...

Αἱ ἐργασίαι τοῦ ἐλαιῶνος εἶναι κυρίως χειμεριναί, ἤτοι συλλογὴ τοῦ ἐλαιοκάρπου, κλάδευμα, λίπανσις κ.λπ. Μόλις ἐφευγεν ὁ ἥλιος, «ἐμαζεύετο». Εἰς τὸν κάτω χῶρον τοῦ οἰκίσκου του εἶχε σιδηρᾶν «στόφαν», εἰς τὴν ὁποίαν ἤναπτε φωτιά. Ἐκεῖ ἐζεσταίνεται ἐπ' ὀλίγον, ἠτόιμαζε τὸ πρόχειρον δεῖπνον του καὶ ὕστερα ἀπεσύρετο κατάκοπος εἰς τὸ ἄνωθι μικρὸν δωμάτιον δι' ὕπνον. Εἶχεν ἐντοιχίσει καὶ ἐκεῖ διαγώνιον πλάκα ὅπου ἐτοποθέτησε τὴν Παναγίαν του καὶ ἤναπτε τὴν κανδήλαν της.

Ρεῦμα ἠλεκτρικόν δὲν διέθετεν, ὅπως τοῦ ἔλειπον καὶ ἄλλαι ἀνέσεις, ἀλλὰ τὸ τρεμοπαίξιμο τῆς φλογίτσας τῆς κανδήλας, μέσα εἰς τὸ ἡμίφως, τοῦ ἔδιδε μεγάλην χαράν, καθὼς ἐφώτιζεν ὀλίγον ἢ περισσότερον τὴν θεϊαν μορφήν τῆς Θεοτόκου.

Ἦγάπα, παρ' ὄλην τὴν βαθυτάτην συναίσθησιν τῆς ἀμαρτωλότητός του, ὅλους τοὺς ἀγίους καὶ ἐφρόντιζεν ὅσας εἰκόνας εἶχεν. Ἀλλὰ θεῖον ἔρωτα ἠσθάνετο κυρίως πρὸς τὴν Παναγίαν. "Ὅταν ἔκαμνε τὸν σταυρόν του, ἐνώπιον τῆς σεπτῆς μορφῆς της, θερμὰ δάκρυα κατήρχοντο εἰς τὰς παρειάς του. Καὶ τὰ δάκρυά του ἐγίνοντο κλάμα καὶ σπαραγμός, ὅταν ἐσκέπτετο τὸ μεγαλεῖον Ἐκείνης καὶ τὴν ἰδικήν του μικρότητα. "Ὅταν ὁ Μιχάλης ἠγείρετο ἐκ τοῦ ὕπνου —συνήθως περὶ τὸ μεσονύκτιον— ἀνελάμβανεν ἰδιοτύπους νυκτερινὰς «ἐπιχειρήσεις». Ἐξήρχετο μέσα εἰς τὸ σκότος, ἔπαιρνε τὸ ραβδί του καὶ δερμάτινον σακκίδιον καὶ κατήρχετο τὰς κλιτύς καὶ τοὺς κρημνοὺς τῶν χαραδρῶν. Οὔτε οἱ ἐντόπιοι ἐγνώριζον τόσον τὰς ἀτραπούς ὅσον ὁ ἴδιος. Καὶ ποῦ ἐπήγαινε μέσα εἰς τὴν ἐρημίαν καὶ τὸ ψῦχος, ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός; Ἐφθανεν, ὕστερα ἀπὸ κοπιώδη καὶ ἐπικίνδυνον πορείαν, ὅπως ἀθέατος, πότε εἰς τὴν Ἁγίαν Μαρίναν, πότε εἰς τὴν «Παναγίτσα τῶν γκρεμῶν», πότε εἰς τὸν Προφήτην Ἠλίαν, ὅλα ἐξωκκλήσια μέσα εἰς τὴν ὀργιώδη βλάστησιν τῶν σχοίνων καὶ τῶν πουρναριῶν. Ὁ Προφήτης Ἠλίας ἦτο πάντοτε κλειδωμένος καὶ ὁ Μιχάλης ἀπλῶς προσήχετο ἐξωτερικῶς, παρὰ τὸν τοῖχον τοῦ ἱεροῦ. Ἡ Ἁγία Μαρίνα ἦτο κλειδωμένη, ἐπίσης, ἀλλ' ὁ νυκτερινὸς ἐπισκέπτης ἐγνώριζε τὴν κρύπτην τοῦ κλειδίου. Τὸ ἔπαιρνε, ἤνοιγεν, ἤναπτε τὴν κανδήλαν, ἐθυμιάτιζε μὲ τὰ ὑλικά ποῦ ἔφερε μαζί του, προσήχετο καὶ ἔφευγεν, ἀφοῦ ἐτοποθέτει τὸ κλειδίον εἰς τὴν θέσιν του. Τὸ ἐξωκκλήσιον τῆς «Παναγίτσας τῶν γκρεμῶν» ἦτο πάντοτε ἀνοικτόν, οὔτω δὲ ἢ νυκτερινῇ «ἐπιχειρήσει» ἦτο εὐχερῆς.

Τὸ ἀπώτερον νυκτερινὸν προσκύνημα τοῦ Μιχάλη ἐπραγματοποιεῖτο εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Γερούτσι, θελκτικὸν μέρος μακρᾶς ἱστορίας καὶ συγκινητικοῦ χρονικοῦ, κείμενον ὑπερθεν τοῦ χωρίου Βέλου. Ὁ ναῖσκος εὐρίσκετο εἰς τὸ τέρμα χαράδρας, ποῦ ἔβριθεν ἀπὸ πλατάνους, ἀγιοκλήματα, κισσοὺς καὶ φτέρας. Πρὸ τῆς εἰσόδου διέθετε φρέαρ καὶ κρῦο νερό, ἐνῷ ὀπισθεν τοῦ ναῖσκου ἔρρεε μικρὸς ρυάξ, ποῦ ἔκαμνε τὴν ἐκεῖ βλάστησιν νὰ ὀργιάζη, ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας. Ἐγνώριζεν ὁ μεσονύκτιος ἐπισκέπτης τὸ παράθυρον, ποῦ ἦτο προχείρως ἠσφαλισμένον καὶ ἐκεῖθεν εἰσήρχετο διὰ τὰ κεκανοσιμμένα. Ἀλλά, εἰς ἀπόστα-

στιν ἑκατὸν περίπου μέτρων ἀπὸ τὸν χώρον αὐτόν, πὺ ὠμοιάζε μὲ πειρατικὸν καταφύγιον, εἰς τὸ ὑπεράνω τοῦ ναΐσκου κείμενον πλάτωμα, ὑπῆρχον τὰ ἐρείπια παλαιοῦ μοναστηρίου. Λίθιναι βαθμίδες, ἐφαπτόμεναι τῶν καθέτων βράχων, ὠδήγουν εἰς τὰ ὑπερκείμενα χαλάσματα. Ἀπὸ τοῦ χείλους τοῦ κρημνοῦ μέχρι τοῦ μοναστηρίου εὐρίσκετο ἀκόμη ἡ πένθιμος συστοιχία αἰωνοβίων καὶ πανυψήλων κυπαρίσσω, οἶονεῖ παραστατῶν τῶν μοναχῶν πὺ ἐγκατεβίου κάποτε ἐκεῖ καὶ πὺ ἀνεβοκατέβαινον ἐν πομπῇ διὰ τὰς ἀκολουθίας των. Τὰ ἐρείπια τῶν λιθοδομῶν ἐδείκνυον ὅτι, ἐν μέσῳ τῶν μοναχικῶν κελλίων, ὑπῆρχε μικρότατος ναῖσκος, ἀφιερωμένος καὶ αὐτὸς εἰς τὴν χάριν Της.

Ἐκεῖ κυρίως, εἰς τὸ ρημαγμένον μοναστήρι, προσηύχето ὁ Μιχάλης. Εἶχε καθαρῖσει μικρὸν χώρον τοῦ ἐσωτερικοῦ ναυδρίου καὶ ἐδημιούργησε μικρὰν κόγχην, ὅπου ἤναπτε κανδήλαν ἐνώπιον εἰκονίσματος τῆς Παναγίας, πὺ ὁ ἴδιος ἔκρυφεν ἐκεῖ. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖ ἦτο ἰδιαιτέρως ἀσφαλῆς, ἀφοῦ οὔτε ποιμένες οὔτε ἀγρόται διήρχοντο, ἐγονυπέτει καὶ προσηύχето ἐπὶ πολλὴν ὥραν. Ἐψαλλε χαμηλοφώνως ὅτι ἐνεθυμεῖτο, συνᾶδον πάντως πρὸς τὴν ἐόρτιον τάξιν καὶ ὅπου τὸν ἀπέλειπεν ἡ μνήμη, προσέθετε καὶ τὰ ἰδικά του. Συνέβη νὰ παρατείνωνται αὐταὶ αἱ ἐξοδοὶ μέχρι τῶν πρώτων ἐωθινῶν ὥρῶν καὶ ὁ Μιχάλης νὰ ἐπανερχεται, εἰς τὸ «γιατάκι» του τῆς Φυλάκτρας, ὀλίγον προτοῦ ροδίση ὁ ὀρίζων, ὑπεράνω τοῦ ἔναντι Ἐλικῶνος καὶ τῶν Γερανείων.

Κάποτε ἤρχισαν νὰ γίνωνται ἀντιληπτὰ τὰ ἔργα τοῦ περιέργου προσκυνητοῦ. Περίσκεψιν καὶ ἀνησυχίαν προεκάλεσεν εἰς τοὺς χωρικοὺς τὸ πῶς τὰ κανδήλια ἤναπτον «ἀφ' ἑαυτῶν», ἢ ὑπὸ ἀγνώστου χειρός. Μήπως ἦτο θαῦμα; Μήπως ἤρχετο φάντασμα κάποιου ἐκπεσόντος, πὺ ἐζήτει ἐξιλέωσιν; Ἀπεφασίσθη «ἐν συμβουλίῳ» ὑπὸ τῶν χωρικῶν, ὅπως ἡ κατάσταση παρακολουθηθῇ. Ἐμίσθωσαν κρυφίως τὰς ὑπηρεσίας Ἀλβανοῦ ἐργάτου διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν ἐξωκκλησιῶν. Τοῦ ἔδωσαν νὰ τοποθετήσῃ καὶ φορητὰ μαγνητόφωνα, ὥστε νὰ ἐξιχνιασθῇ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς τὸ «μυστήριον». Παρῆλθον μῆνες καὶ ὁ Ἀλβανὸς ἔδωσεν, «ἐν συμβουλίῳ» πάλιν, τὴν ἀναφορὰν του μὲ τὰ συλλεγέντα τεκμήρια. Εἶπεν ὅτι ἔβλεπεν ἐξ ἀποστάσεως σκιὰν ἀνδρὸς νὰ προσεγγίξῃ τὰ ἐξωκκλησία καὶ ὕστερα νὰ φεύγῃ, ἐνῶ τὰ κανδήλια ἔμενον ἀνημμένα! Καὶ τὰ τεκμήρια του ποῖα ἦσαν; Ταινίαι, μὲ τὴν φωνήν, προφανῶς, αὐτοῦ πὺ ἐθεώρουν ὡς «φάντασμα». Ἐβαλαν καὶ ἤκουσαν:

*Πρὸς πάντας λαθῶν, ἐτέχθης
ἐν σπηλαίῳ κτήνη σταβλίζοντι,*

ἄφραστον ταπείνωσιν ὁ Μέγας δεχθείς.
 Ἐν τούτῳ, Οὐρανὸς πολυφθόγγως
 Σὲ πᾶσιν ἐκήρυξε προβαλὼν ἀστέρας
 οὐρανοδρόμους ὡσπερ στόμα λαλίστατον.
 Κύριε, ὁ σήμερον σάρκα λαμβάνων,
 ὁ χάριν σωτηρίας τῶν πεπτωκότων
 ἐρχόμενος, ἐκ γενετῆς δὲ σταυρώσιμος,
 ἐπὶ τὸν Κόσμον ἐπίβλεψον φιλοστόργως.
 Ἐπ' αὐτὸν δ' ἐπιβλέπων μὴ παρίδης
 νῆσον Κύπρον τὴν ὑπ' ἐναντίων δορυάλωτον,
 ἐμὲ δ' ἔσχατον, τὸν αἰεὶ ὑπερόριον
 κατὰ μικρὸν ἔγειρε ἐκ βεβαίας κολάσεως.

Μετὰ τὴν ἀκρόασιν τῶν ἀνωτέρω, ἡ ὁμήγουρις παρέμεινε ἐπὶ βραχὺ διάστημα σιωπηλή. «Εἶναι τρελλός», ἀπεφάνθη ἐν βεβαιότητι παριστάμενος ποιμὴν. «Σάρκωση διαβόλου εἶναι», εἶπεν ἄλλος. Ἄλλοι εἶπον ἄλλα. Μόνον ὁ παριστάμενος παρῆλιξ διδάσκαλος ἐτήρει σιωπὴν, μετὰ τὴν ὁποίαν ὑπέδειξε: «Βάλτε παρακάτω». Ἔβαλαν:

Πῶς τὴν σὴν ἰσχύν, τὴν αἰεὶ ἀμάχητον,
 περιέστειλας, Κύριε τῶν δυνάμεων;
 Πῶς κατεδέξω χλεύην δυσσεβῶν ὄχλων,
 ραβδισμούς, ἐμπτυσμούς καὶ κολάφους;
 Πῶς δέ, Ἄθάνατε, θάνατον ἐγεύσω φρικώδη
 καὶ πῶς, Ἀχώρητε, ἐν μνήματι στενῷ ἐχώρησας;
 Ὅπαθὼν ὡς ἄνθρωπος καὶ ὡς Θεὸς ἀναστάς,
 ἰλεως φανοῦ ἐπὶ πάντα ἐπὶ Γῆς κακουχούμενον,
 ἐμὲ δέ, τὸν γόνυ κλίνοντα, ἐλέησον Κύριε.

Ὁ προλαλήσας ποιμὴν, ἐκλαβὼν τὰ ἀνωτέρω ὡς παράφρον παραλήρημα, ἐπανέλαβε: «Σίγουρα εἶναι τρελλός!» Παριστάμενος ψάλλτης εἶχεν ἄλλην ἐκδοχὴν: «Πρόκειται γιὰ αἰρετικόν». Ἀνέκφραστος παρέμεινε πάλιν ὁ παλαιὸς διδάσκαλος. Κληθεὶς νὰ ἐκφέρῃ γνώμη, διηυθέτησε τὰ ὁμματογυᾶλια του, προσέβλεψε κύκλω πρὸς τοὺς παρισταμένους, καὶ εἶπε: «Δὲν πρόκειται οὔτε διὰ παράφρονα, οὔτε δι' αἰρετικόν, οὔτε διὰ φάντασμα. Ἔχω μίαν ὑποψίαν, θὰ ἐρευνήσω καὶ σύντομα θὰ σᾶς πῶ θετικώτερα πράγματα...»

Ἐπέρασεν ὀλίγος καιρὸς καὶ αἱ ὑποψίαι ἤρχισαν νὰ συγχλίνουν πρὸς τὸν «κύρ-Μιχάλην τὸν Κυπριώτην». Τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1998, με-

γάλη πυρκαϊά ἐκκινήσασα ἀπὸ τὴν «χωματερὴν» τῆς περιοχῆς, ἐξηπλώθη ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἀπὸ τοῦ Βέλου μέχρι σχεδὸν τῆς Στιμάγκας, ἀποτεφρώσασα ἐλαιῶνας καὶ πευκοφύτους περιοχάς. Μεταξὺ ἄλλων κατέκαυσε καὶ μέρος τοῦ ἐλαιῶνος τοῦ Μιχάλη. Εἰς τὰ αὐτιά του ἔφθασεν ἢ ὄλως ἀδικος διάδοσις ὅτι ἡ φωτιὰ εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τὴν κανδήλα τῆς Παναγίας τοῦ Γερούτσι!... Ἐδημιουργεῖτο, προφανέστατα, ὁ πυρὴν μεγάλου σκανδάλου. Παρ' ὅτι ἀθῶος ὁ περιεργος ξένος, ἐπῆρεν εἰς μικρὸν μπόγον τὰς εἰκόνας του καὶ ὀλίγα ἀναγκαῖα πράγματα, καὶ ἔφυγε πεζῆ πρὸς τὸν Ἴσθμόν. Διὰ παντός. Ὁ πάππος του, καταγόμενος ἐκ Καππαδοκίας, ἔγινε πρόσφυξ τῷ 1922. Ὁ πατὴρ του ἔγινε πρόσφυξ, τῷ 1958, ἐκ Λεύκας τῆς Κύπρου. Ὁ ἴδιος ἔγινε πρόσφυξ, τῷ 1974, ἐκ Λευκωσίας. Καὶ τώρα ἐκ δευτέρου ἔφευγε πρὸς τὸ ἄγνωστον. Τὰ χεῖλη του, ὅμως, ἐκινουῦντο εἰς αἶνον Κυρίου!...

Ἄλέξανδρος Παπαδιαμάντης*

Αἱ ἐφημερίδες ἀναγράφουν τὰς ἡμέρας ταύτας τὴν εἶδησιν, ὅτι κατ' αὐτὰς πρόκειται νὰ ἑορτασθῇ ἡ εἰκοσιπενταετηρίς τοῦ δημοσιογράφου Α. Παπαδιαμάντη πρωτοβουλία πολλῶν παλαιῶν καὶ νέων λογίων, καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Πριγκηπίσσης Μαρίας.

Ἐκ τῆς ἡλικίας τῆς νεανικῆς μὲ ἔθελγον τοῦ Παπαδιαμάντη τὰ ἱστορήματα, καὶ μάλιστα τὰ εὐφάνταστα καὶ ὠραῖα ἐκεῖνα χριστουγεννιάτικα διηγήματα, ἢ αἱ ἄλλαι κατασκευατικαὶ θρησκευτικαὶ διηγήσεις του. Καὶ ἀνεγίνωσκον ἀπλήστως τὰ πεζογραφήματα ταῦτα, χωρὶς νὰ γνωρίζω τὸν συγγραφέα οὔτε κατ' ὄψιν, ἐνῶ τὸ ὄνομά του μοι παρεῖχε πάντοτε εὐφρόσυνον ἀναπόλησιν τῶν ψυχολογικῶν του διηγήσεων. Μετὰ παρέλευσιν ἐτῶν ἔμαθον ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι μόνον ὁ αἰσθηματικὸς ἀριστοτέχνης τῆς γραφίδος, ἀλλ' εἶναι καὶ εἰς εὐσεβῆς χριστιανός, ζηλωτὴς τῶν παλαιῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων, ἀλλὰ καὶ γλυκὺς ψάλτης, περιπαθῶς ὑμολογῶν τὸν Θεὸν εἰς συχνὰς ὀλονυκτίας, ἐν τῷ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν ἀρχαίῳ ναύσκῳ τοῦ Προφήτου Ἐλισσαίου.

Ἐπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις τινὲς ζηλωταί, οἵτινες τὴν παραμονὴν ἐπιστήμων ἑορτῶν τελοῦσιν ἐν τῷ εἰρημένῳ ναύσκῳ ἔκπαλαι ὀλονυκτίους ἀγρυπνίας κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἁγίου Ὅρους. Μεταξὺ δὲ τούτων πρωτοστατεῖ ὁ Παπαδιαμάντης μετὰ θαυμασίας ἀντοχῆς διανυκτερεύων καὶ ψάλλων ἀπὸ τῆς 7ης ἐσπερινῆς ὥρας μέχρι τοῦ πρωϊνοῦ ὄρθρου. Εἶχον τὰς πληροφορίας ταύτας καὶ ἀληθῶς ἠσθάνθην ἀνέκφραστον εὐχαρίστησιν, ὅτε ἡμέραν τινὰ ἐκλήθην ἵνα ἐκτελέσω ἱερατικὰ καθήκοντα εἰς τὴν ἀγρυπνίαν ἐπὶ τῇ παραμονῇ τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγίας Βαρβάρας.

Τὰ καθημερινὰ καθήκοντά μου δὲν μοι ἐπιτρέπουσι νὰ ἀποδέχωμαι τοιαύτας προσκλήσεις δι' ὀλονυκτίους προσευχάς, αἵτινες ἀληθῶς κατα-

* Δημοσιεύτηκε στὸ περ. Ἀνάπλασις, τεύχ. 62, 1908. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ ἀπὸ τὸ βιβλίον: Μητροπολίτου Θεσσαλωτίδος καὶ Φαναριοφερσάλων, Ἰεζεκιήλ, τοῦ ἀπὸ Βελανιδιάς, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, Γ', Ἐκδίδεται ἐπιμελείᾳ Ἡλίας Α. Μίσσα, Φοιτητοῦ τῆς Θεολογίας - Γραμματέως Ἱ. Μητροπόλεως, 1949, ἐκδοτικὸς οἶκος Σωτ. Ν. Σχοινᾶ, ἐν Βόλῳ. Ὁ ἐπιμελητὴς τῶν Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων εὐχαριστεῖ τὸν φίλον Γ. Δ. Κούβελα ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσίν του φωτοτυπία τοῦ ἀρθριδίου.

νύγουςι τὴν ψυχὴν τοῦ προσευχομένου, τελούμεναι ἐν παλαιοτάτῳ μά-
λιστα ναΐσκῳ. Καὶ τὴν γενομένην μοι ἐκείνων πρόσκλησιν ἐδέχθην ὁμο-
λογῶ, ἵνα ἱκανοποιήσω τῆς ψυχῆς μου παλαιὰν ἐφῆσιν, ἵνα γνωρίσω τὸν
Παπαδιαμάντην καὶ ἀκούσω τοῦτον ψάλλοντα μὲ τὸ νησιώτικον ἰδίωμα
τῆς πατρίδος του Σκιαθοῦ, καὶ συμπροσευχηθῶ τέλος μετ' αὐτοῦ. Καὶ
ὅταν μετέβην ἀφ' ἐσπέρας εἰς τὸν ναΐσκον καὶ ἔβαλον «εὐλογητὸς» καὶ
ἤρχισαν τὰ ψάσματα τῶν χορῶν, ἡ πρώτη ἐρώτησις ἦτο ποῖος ἦτο ὁ Πα-
παδιαμάντης. Καὶ ἠσθανόμην ἀπογοήτευσιν ἀληθῶς εἰς συχνὰς ἐρωτή-
σεις λαμβάνων ἀπάντησιν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἀκόμη δὲν εἶχεν ἔλθει.
Ἐφρανταζόμεν μήπως ἀπρόοπτόν τι παρεκώλυσε τὸν λόγιον καὶ εὐσεβῆ
ὑμνωδὸν εἰς τὴν ἀγρυπνίαν ἐκείνην, καὶ μὲ κατέλαβεν ἀθυμία ἐπὶ τῇ
στερήσει μιᾶς τόσοσ ἐπιδιωχθείσης γνωριμίας.

Ἄλλὰ τέλος ὁ Παπαδιαμάντης ἦλθε. Μία σεβαστὴ μορφή μεσήλικος
σοβαρὰ καὶ πένθιμος, μορφή φιλοσόφου, βαθέως ψυχολόγου καὶ ἀδια-
φόρου πρὸς τὸν θόρυβον καὶ τὴν ἐπίδειξιν τοῦ κόσμου, κατέλαβε τὸ δεξιὸν
μέρος καὶ ἀληθῶς ἔφαλλε περιπαθῶς. Ἡ περιέργειά μου ἱκανοποιήθη,
καὶ ἐγὼ ἐν ἐνθουσιασμῷ ἀπήγγελλον ἐμφαντικῶς καὶ ἀργῶς πᾶσαν
εὐχὴν ἐν τῷ ἱερῷ ἀπαντῶν εἰς τὰ τροπάρια τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐψάλλ-
λετο τὰς μεταμεσονυκτίους ὥρας ὁ ὄρθρος, ὅτε ἐγὼ εἶπον εἰς τὴν γραϊὰν
μοναχὴν Συγκλητικὴν τὴν ἐπιστατοῦσαν εἰς τὴν τάξιν, ὅτι θὰ ὀμιλήσω
μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον. Ἐνόμιζον ὅτι ἡ πρόθεσίς μου αὕτη θὰ συνεπέφε-
ρεν εὐχάριστον περιέργειαν, εἰς τὸ νὰ ἀκούσῃ τὸ ἐκκλησίασμα διὰ πρώτην
φορὰν ἕναν ἱεροκῆρυκα. Ἄλλ' ἀτυχῶς ἐξεπλάγην, ὅτε ἐνόησα, ὅτι τὸ εὐ-
σεβὲς ἐκκλησίασμα μετὰ ἀπαρσκευίας ἤκουσεν ἀπὸ τὴν γερόντισσαν
Συγκλητικὴν τὴν εἶδησιν. Οἱ ζηλωταὶ ἀγρυπνοῦντες εἶναι πάντοτε οἱ
ἴδιοι. Εἰθισμένοι δὲ ἦσαν πάντες καθ' ὅλην τὴν νύκτα νὰ ψάλλωσιν οἱ
μὲν, νὰ ἀναγινώσκωσιν οἱ ἄλλοι, ἐνῶ κήρυγμα οὐδέποτε ἐν τῷ μέσῳ
αὐτῶν ἠκούσθη, καὶ ἐπομένως ἡ εἶδησις ἐφάνη ὡς βέβηλος καινοτομία.

Ἄλλ' ἦτο ἀνυπολόγιστος ἡ λύπη μου, ὅταν ἤκουσα τὸν Παπαδια-
μάντην πρωτοστατοῦντα εἰς τοὺς ἀποδοκιμαστικὸς ψιθυρισμοὺς κατὰ
τῆς ἀγγελίας τοῦ κηρύγματος. Ὁ καλὸς λογογράφος ὑπελόγισε τὴν κα-
τὰ τὴν ὥραν τοῦ κηρύγματος ἀπώλειαν τοῦ ψάλλματος, καὶ ἡ ἀπώλεια
αὕτη παρὰ πάντων ἐνομίσθη θλιβερά. Ὅτε ἐπροχώρησεν ἡ θεία λειτουρ-
γία, ἀντελήφθη ὅτι εἷς ἀκρατῆς εἶπεν εἰς τὸν Παπαδιαμάντην νὰ ψάλ-
λῃ ἀργὰ τοὺς μακαρισμοὺς. Ἐκεῖνος δὲ τοῦ ἀπήντησεν «εἰπέ τοῦ παπᾶ
νὰ μὴν ὀμιλήσῃ, νὰ τοὺς ψάλλω». Τὰ ἤκουσα ταῦτα, καὶ ἀληθῶς ἤρχισα
νὰ σκέπτομαι ἂν πρέπη νὰ ὀμιλήσω, ἀφοῦ τοῦτο προεκάλει τόσην
δυσθυμίαν εἰς τὸν λογογράφον, ὃν ἐγὼ διὰ νὰ γνωρίσω μόνον καὶ συμ-

προσευχηθῶ ἡγρύπνου. Ἄλλ' ὑπερίσχυσε ἡ ἰδέα τοῦ καθήκοντος, εἰς τὸ νὰ τονίσω πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς ἀκροατάς μου, οἵτινες τρεῖς καὶ τετράκις τοῦ μηνὸς ἡγρύπνου προσευχόμενοι, ὅτι σὺν τῇ προσευχῇ πρέπει νὰ ἐπιτελῶσι καὶ ἔργα ἀγαθὰ, ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ προσευχὴ δὲν εἶναι παρὰ τῷ Θεῷ εὐπρόσδεκτος. Καὶ ὄντως, παρ' ὄλους τοὺς ἀποδοκιμαστικούς ψιθυρισμοὺς τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐγὼ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἐποησάμην τὴν δέουσαν ὁμιλίαν, τὴν ὁποίαν κατόπι ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 10 φύλλον τοῦ ἐν Βόλῳ ἀρίστου θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ «Ἱερομνήμων».

Δὲν γνωρίζω τὴν ἐκ τῆς ὁμιλίας μου ἐντύπωσιν τοῦ δυσθύμου ἀκροατηρίου μου καὶ ἰδίᾳ τοῦ Παπαδιαμάντη. Εἰς τὸ τέλος ὅμως τῆς ἀγρυπνίας, κατὰ τὴν ἀπόλυσιν, ὁ σοβαρὸς καὶ κατηφὴς λόγιος εὐχαρὶς μοῦ ἔψαλεν ἡδέως τὴν φήμην «Τὸν εὐλογοῦντα καὶ ἀγιάζοντα ἡμᾶς, Κύριε φύλαττε εἰς πολλὰ ἔτη». Καὶ ἀληθῶς εἰς ἐμὲ ἐφάνη τοῦτο ὡς μεγάλη ἱκανοποίησις, διότι ἐνόμισα ὅτι τὸ εὐδιάθετον τοῦτο ψάσμα τοῦ Παπαδιαμάντη ἦτο μία ἐνδειξις μεταμελείας διὰ τὴν ἀληθῆ λύπην, ἣν μοῦ ἐπροξένησεν ἡ ἐκδηλωθεῖσα δυσθυμία εἰς τὸ νὰ ἀκούσωσι πρῶτην φορὰν κήρυγμα ἀγνώστου αὐτοῖς ἱερέως. Ἐνόμισα ἀληθῶς, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης μοῦ ἔψαλε τὴν φήμην ἐξωτερικῶν τὴν ἐντύπωσιν ἐκ τῆς ὁμιλίας μου. Πιθανὸν εἰς τοῦτο νὰ ἠπατήθην· ἐγὼ ὅμως ἀπῆλθον τὰ μέγιστα περιχαρὴς διότι ἐγνώρισα τὸν λογογράφον, ὃν ἀπλήστως πάντοτε ἀνεγίνωσκον καὶ ἤκουσα τὴν κατανυκτικὴν ψαλμωδίαν τὴν συγκινούσαν ἀληθῶς τὴν ψυχὴν, καὶ ἔφυγον ἐκεῖθεν εὐχαρὶς μὲ τὸ λυκόφως τῆς χειμερινῆς πρωΐας, τέλεον λησμονήσας τοὺς κόπους τῆς νυκτός.

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΛΟΥΚΑΣ ΧΥΤΗΡΗΣ

Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης

Στὴν *Εἰκονογραφημένη Ἔστια*, τεῦχος Ἰανουαρίου-Ἰουνίου 1890, δημοσιεύθηκε τὸ κείμενο μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Τάφος τοῦ Νικοτσάρα», τὸ ὁποῖο ἔγραψε ὁ Γ. Δημητριάδης¹.

Πρὶν τὸ μελετήσουμε, καλὸ θὰ ἦταν νὰ δώσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Γ. Δημητριάδη, γιὰ νὰ δοῦμε τὴν σχέση πού εἶχε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ἀπὸ τὴν νεκρολογία, μὲ τὴν ὁποία τὸν ἀποχαιρέτησε γιὰ τελευταία φορὰ ὁ Παπαδιαμάντης, μαθαίνουμε ὅτι «...ἐσβέσθη ἐν Σκιάθῳ, τὴν 26 τοῦ λήξαντος Ὀκτωβρίου (1897), εἰς ἡλικίαν 41 ἐτῶν...». Ἐπομένως γεννήθηκε τὸ 1856.

Ἦταν καθηγητὴς μαθηματικῶν, ἀρθρογράφησε στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἄλλα ἔντυπα, ὅπως «... εἰς τὴν φιλολογικὴν ἜστIAN εἶχε δημοσιεύσει πρὸ χρόνων ὠραῖα τινὰ ἄρθρα...». Ἀκόμα ἀναφέρεται ὁ Γ. Δημητριάδης σὲ μερικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Παπαδιαμάντη, μὲ τὸν ὁποῖο, ὅπως φαίνεται, ἦταν πολὺ καλοὶ φίλοι.

Ἄν ἐξετάσουμε προσεκτικὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Δημητριάδη, οδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ γεγονὸς πὺ περιγράφει εἶναι ὄντως ἀληθινὸ καὶ πρέπει νὰ ἔχει συμβεῖ ἀρκετὰ χρόνια

πρὶν ἀπὸ τὴν συγγραφὴ τοῦ ἀρθρου. Τὸ ὅτι δὲν ἔχει ἐπίκαιρο, δημοσιογραφικὸ χαρακτῆρα, φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀρκετῶν πληροφοριῶν σχετικῶν μὲ τὸν χρόνο τοῦ συμβάντος, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἐταίρων στὴν ἐπιχείρηση «θησαυρὸς» καὶ μὲ τὸν ἀριθμὸ τους. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἄλλωστε ἡ διάθεση ἀναπόλησης πὺ διαπνέει τὸ κείμενο.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει γράψει δύο διηγήματα, τὰ «Βενέτικα» (1908) καὶ τὸ «Στὴν Ἁγί-Ἀναστασά» (1893), πὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Δημητριάδη.

Ἐπάρχει φανερὴ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴν ὑπόθεση τῶν «Βενέτικων» καὶ τοῦ «Τάφου τοῦ Νικοτσάρα», ὄχι μόνον στὴν ἰδέα τῆς ἀναζήτησης θησαυρῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπιμέρους λεπτομέρειες: ὁ θησαυρὸς, λ.χ., ἀναζητεῖται ἀπὸ νέους, «... ἀέργους τινὰς καὶ ὄνειροπόλους» κατὰ τὸν Δημητριάδη, «ὡς δεκαεννέα ἐτῶν...» κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, οἱ ὁποῖο γίνονται ἀντιληπτοὶ ἀπὸ ἓνα ἡλικιωμένο πρόσωπο, μυλωθρὸ στὸν Δημητριάδη, ἀγροφύλακα στὸν Παπαδιαμάντη. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ οἱ δύο λέγον περιπίου τὰ ἴδια πράγματα σχε-

¹ Στὸ τέλος τῆς μελέτης ἀναδημοσιεύω τὸ κείμενο τοῦ Δημητριάδη ἀπὸ τὴ *Βιβλιοφιλία*, τεῦχ. 18-19, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1982.

τικά με την ματαιότητα της αναζήτησης ανύπαρκτων θησαυρών. Στο τέλος, οί εταίροι μαζεύουν τὰ σύνεργά τους και τρέπονται εἰς φυγήν, σύμφωνα και με τοὺς δύο συγγραφείς.

Στὴν «Ἁγι-Ἀναστασά», ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης περιγράφει παραστατικά τὸν θάνατο τοῦ Νικοτσάρα, παραθέτει και τὸ τραγούδι του, ὅπως ἄλλωστε και ὁ Γ. Δημητριάδης στὸ ἄρθρο του. Ὑπάρχουν ὅμως σημαντικές διαφορές. Ὁ Παπαδιαμάντης στὰ «Βενέτικα» παριστάνει τοὺς ἥρωές του νὰ ψάχνουν στὴν περιοχή τῆς Παναγίας Ντομάν, ἐνῶ ὁ Δημητριάδης τοποθετεῖ τὸν τάφο τοῦ Νικοτσάρα στὴν κορυφή τοῦ λόφου, δίπλα στὸ ρέμα τοῦ Λεχουνοῦ. Στὴν «Ἁγι-Ἀναστασά» ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι κατηγορηματικός γιὰ τὴν περιοχή πού ἔθαψαν τὸν Νικοτσάρα: «...ἤρθαν και τὸν ἔθαψαν κάτω στὸ Λεχούνι κοντὰ στὴν ἄμμο, στὸ γιαλό...».

Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ «Βενέτικα» ἀφιερώνεται σὲ διάφορες ἀναζητήσεις θησαυρῶν στὴ Σικιάθιο, ἐπιτυχημένες ἢ ὄχι, με ἀρκετές λεπτομέρειες. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ἀριστη μνήμη, μιὰ ἀστείρευτη πηγὴ ιδεῶν, εἰκόνων, γεγονότων ἀπαίτητων γιὰ τὴν συγγραφή τῶν διηγημάτων του. Παρ' ὅλα τούτα τίποτα δὲν ἀναφέρει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνακάλυψης τοῦ τάφου τοῦ Νικοτσάρα οὔτε στὰ «Βενέτικα» οὔτε ἄλλοῦ.

Μήπως ὁ Παπαδιαμάντης ἀγνοοῦσε τὴν ἱστορία πού παραθέτει ὁ Δημητριάδης;

Ἐδῶ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Δημητριάδης γράφει ἓνα ἄρθρο ἔχοντας κατὰ νοῦ πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ περι-

γράφει ἓνα πραγματικὸ γεγονός, ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης διηγηματογραφεῖ, συνεπῶς γράφει κατὰ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομίας τοῦ διηγήματος. Θεωρῶ ἀπίθανο νὰ μὴν πληροφορήθηκε τὴν ἀνασκαφὴ και τὴ μεταφορὰ τῶν ὄστων τοῦ Νικοτσάρα στὴν μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὅπου φυλάσσονται ἕως σήμερα, ἢ νὰ μὴ διάβασε τὸ ἄρθρο τοῦ Δημητριάδη στὴν *Εἰκονογραφημένη Ἑστία τοῦ 1890*. Ἐπομένως, δὲν μένει παρὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης συμμετεῖχε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου τοῦ Νικοτσάρα, ἀλλὰ ἀπέφυγε ἐπιμελῶς νὰ ἀναφέρει τὸ πράγμα στὸ διήγημά του, γιὰ προσωπικούς λόγους. Ἐνας ἀπὸ αὐτούς, ὅπως εἰκάζω, εἶναι ὅτι, βρίσκοντας κόκκαλα ἀντὶ γιὰ θησαυρούς, ἐνοχλήθηκε, γιατί συνειδητοποίησε ὅτι τέλεσε, ἔστω και ἀκούσια, μιὰ τυμβωρυχία. Διέπραξε δηλαδὴ μεγάλη, γιὰ ἓναν πιστὸ χριστιανό, ἁμαρτία.

Ἴσως ὅμως νὰ μὴν ἐνοχλήθηκε καθόλου, ἀφοῦ ὅταν κάποιος ψάχνει γιὰ θησαυρούς περιμένει νὰ βρεῖ και κόκκαλα, ἀλλὰ νὰ θεώρησε ἀπλῶς ὅτι τὰ ὄστα δὲν ἀνῆκαν στὸν Νικοτσάρα. Ἐξάλλου, στὸ ἄρθρο τοῦ Δημητριάδη, ὁ μυλωθρὸς πού τὰ ἐπῆρε, τὰ ἀπέδωσε στὸν Νικοτσάρα μᾶλλον αὐθαίρετα.

Ἐτσι ὁ Παπαδιαμάντης ἐνσωμάτωσε τὸν πυρήνα τῆς ἀνασκαφικῆς του περιπέτειας στὰ «Βενέτικα», δίχως νὰ τοῦ περάσει ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἀνασκαμμένος τάφος ἦταν τοῦ Νικοτσάρα, γι' αὐτὸ και δὲν μνημόνευσε τὸ ὄνομά του. Πολλοὶ Σικιαθίτες, ἀκόμα και σήμερα, τὸ ἴδιο πιστεύουν.

Πράγματι, στο Περιοδικό *Εικόνες* τῆς 7-4-61, σὲ ἓνα ἐκτενὲς ἄρθρο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται ὅτι: «... Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα, στὰ ἀνατολικά, ἔχει ἐξαφανιστῆ... καὶ ἀναζητεῖται, γιὰτὶ ὁ θρύλος λέει ὅτι στὸν τάφο ὑπάρχουν φλουριά».

Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Δημητριάδης συμμετεῖχαν στὴν ἀνασκαφή, ἡ ἀνασκαφή αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 1878 ποὺ ἀνα-

φέρει ὁ Παπαδιαμάντης στὰ «Βενέτικα», διότι τὸν χρόνο αὐτὸ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Δημητριάδης ἐθελοντῆς στὴν ἐπανάσταση τοῦ Πηλίου. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε πρὶν τὸ 1878, ἀπὸ τὸ 1873, ὅταν ὁ Δημητριάδης ἦταν 17 χρονῶν, ἕως τὸ 1875, ὁπότε σίγουρα ὁ Παπαδιαμάντης, ἔστω καὶ γιὰ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα, βρισκόταν στὴ Σκιάθου — καὶ οἱ δύο τοὺς «...ἄεργοι καὶ ὄνειροπόλοι».

Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ

Ὁ τάφος τοῦ Νικοτσάρα

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικροῦ καταφύτου ἐξ ἀγρίων θάμνων λόφου, σχηματίζοντος τὴν δεξιὰν τῶ ἀνερχομένου πλευρὰν ὁμίσκου ἀνοιγομένου μεταξὺ τῶν ἀποτόμων ἀκτῶν τῆς βραχώδους βορειανατολικῆς πλευρᾶς τῆς νήσου Σκιάθου, σωρὸς λευκῶν λίθων ἐκ τῆς θαλάσσης συλλεχθέντων καὶ συσσωρευθέντων ἐκεῖ, ὑπεδείκνυεν εἰς τοὺς περιπατητὰς τοὺς ἐπισκεπτομένους τὴν ἤσυχον ἐκείνην καὶ ἔρημον πλευρὰν τῆς νήσου τὴν ἀπόκρυψιν ὑπ' αὐτοὺς κειμηλίου τινός.

Οἱ γηραιότεροι κάτοικοι τῆς νήσου δὲν ἠδύναντο νὰ ἐνθυμηθῶσι τίνος ἔνεκα τὰ λευκὰ ἐκεῖνα στρογγύλα λιθάρια ἐρρίφθησαν ἐκεῖ. Καὶ αὐτὸς ὁ γέρων μιλωθρὸς, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὑρισκομένου μύλου Μπάρ-

μπα Θωμᾶς, τὸ φόβητρον τῶν ἐκ τῶν χρυσοζάνθων πορτοκαλίων, ὑφ' ὧν ἦσαν πάντοτε κατάφορτοι αἱ πέριξ τοῦ μύλου του πεφυτευμένοι πορτοκαλεῖ, γαργαλιζομένων παιδίων, ἐρωτώμενος περὶ τούτου ἠρκεῖτο ἀντ' ἄλλης ἀπαντήσεως ν' ἀνυψοῖ τοὺς ὤμους. Ἐφρόντιζε περισσότερο περὶ τῶν γεροντικῶν ὡς αὐτὸς λίθων τοῦ μύλου του ἢ διὰ τὰς κροκάλας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι οὐδὲ διὰ τὸν αὐλακα, δι' οὗ ἔρρεεν τὸ ἀπὸ τῶν ὑπερκειμένων βράχων κατερχόμενον καὶ κινοῦν τὸν μῦλον ὕδωρ, ἐχρησίμευον.

Ἄλλὰ φῆμαι ἄλλαι ἀδέσποτοι, δι' αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ εὐκολώτερον πιστευθεῖσαι, ὅτι τάχα οἱ ἀρματωλοὶ οἵτινες κατὰ τὰς δυσκόλους περιστάσεις τοῦ περιπετειώδους βίου αὐτῶν καὶ ἰδία ὁ Νικοτσάρας, ὁ Σταθᾶς καὶ

ὁ Βλαχάβας, τοὺς θησαυροὺς, τοὺς ὁποίους ἀπὸ τῶν πλουσίων βέηδων ἤρπαζον, ἀπέκρυπτον ἐπὶ τῆς νήσου καταχώνοντες αὐτοὺς εἰς τὰς βάσεις τῶν βράχων, τὰς ρίζας γηραιῶν δρυῶν καὶ τὰς κορυφὰς λόφων, παρεκίνησαν ἀέργους τινὰς καὶ ἄλλους ὄνειροπόλους συνεταιρισθέντας ν' ἀνασκάψωσι τὸ ἔδαφος τῆς νήσου εἰς διάφορα σημεῖα ἀναζητοῦντες κεκρυμμένους θησαυροὺς.

Τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἐκίνησε καὶ ὁ σωρὸς ἐκεῖνος τῶν λίθων τῶν ὁποίων ἡ λευκότης καθίστατο καταφανεστέρα ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ χρωματισμοῦ αὐτῶν πρὸς τὸ πράσινον χρῶμα τῆς πέριξ φυομένης χλόης· οἱ ἑταῖροι τῆς θησαυροθηρευτικῆς ταύτης ἐταιρίας ταχέως συνεφώνησαν περὶ τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ τῆς διανομῆς τοῦ ἀνευρεθησομένου πλοῦτου. Περὶ τὸ λυκαυγὲς δὲ ἀστροφεγγυὸς τινος νυκτὸς ἤρξαντο ἀνασκάπτοντες τὸ ἔδαφος κατὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο. Ἀλλὰ τὰ ἀνευρεθέντα δὲν ἦσαν ἄνθρακες, ὡς πολλὰκις συνέβη εἰς αὐτούς. Δὲν ἀνεῦρον μὲν σωρὸν χρυσῶν πορπῶν καὶ ἄλλων κοσμημάτων, ὡς ὠνειρεύοντο, ἀλλὰ κάτωθεν μεγάλης ὀρθογωνίου σχῆμα ἐχούσης πλακῶς τὸν σκελετὸν ἀνθρώπου.

Τὸ εὐρὸ μέτωπον τοῦ κρανίου καὶ τὸ μέγεθος τῶν βραχιόνων καὶ μηρικῶν ὀστέων ἐμαρτύρουν περὶ τῆς σωματικῆς καὶ διανοητικῆς ἀναπτύξεως, ἡ δὲ λευκότης αὐτῶν περὶ τῆς ἀγαθότητος τῆς ψυχῆς, ὡς ὑπὸ τῶν νησιωτῶν πιστεῖται, τοῦ εἰς χοῦν μετατραπέντος ἀνθρώπου.

Οἱ θησαυροθῆραι ὀργισθέντες ἐκ τῆς διαφεύσεως τῶν ἐλπίδων των φοβούμενοι δὲ ἀφ' ἑτέρου καὶ τὴν τιμωρίαν διὰ τὴν ἱερόσυλον αὐτῶν πράξιν ἔσπευδον νὰ καλύψωσι τὸν σκελετὸν διὰ τῆς αὐτῆς πλακῶς δι' ἧς πρὸ τόσου χρόνου ἐσκεπάζετο, ὅτε ἐνεφανίσθη πρὸ αὐτῶν ὁ γέρων μυλωθρὸς.

Ἐχλεύασεν αὐτοὺς δαπανῶντας τὰς δυνάμεις των εἰς ἀνασκαφὴν τῶν βάσεων βράχων καὶ τῶν θεμελιῶν ἐρειπωμένων ἐκκλησιδίων, ἀφίνοντας δὲ τοὺς ἀγροὺς αὐτῶν πλήρεις ἀκανθῶν καὶ τριβόλων, ἀπεκαλύφθη, ἔκαμε τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, καὶ ὡς νὰ ἀφυπνίσθη ὑπὸ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου, αἵτινες ἐφώτισαν τὴν στιγμὴν ἐκείνην τὴν πολὺν αὐτοῦ κεφαλὴν, ἀπήγγειλε πρὸ τοῦ ἀνεωγμένου τάφου τοὺς ἐξῆς στίχους:

*Ἵ τὸ Σχιάθο καὶ ἴς τὸ Σκόπελο ποτὲ
κατῆς δὲν κραίνει,*

*Γιατὶ εἶν' λημέρι τοῦ Σταθαῖ, βίγλα
τοῦ Νικοτσάρα.*

*Ἐκεῖνον ποῦ φοβέριζε καὶ ὄλοι τὸν
ἐτρέμα,*

*Πήγανε καὶ τὸν θάψανε ἴς τοῦ Λε-
χωνιοῦ τὸ ρέμμα.*

Οἱ ἑταῖροι ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, ὁ δὲ γέρων πρὸς τὸν μῦλόν του πρὸς ἀναζητήσιν λευκοῦ πανίου δι' οὗ νὰ περιτυλίξῃ τὰ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα ἐσκεφθῆ νὰ φέρῃ εἰς τὴν ἡμίσειαν ὥραν ἀπέχουσαν ἐκείθεν μονὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

(Βιβλιοφιλία, τεύχ. 18-19, Ἰανουάριος-
Φεβρουάριος '82)

Ὁ Παπαδιαμάντης κι ὁ Κόντογλου

Τῶν δύο δημιουργῶν τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ κι οἱ διαφορὲς φαίνονται ἔκτυπα στὰ «Πτερόεντα δῶρα»¹ καὶ στὸ «Βλογημένο τὸ μαντρί»². Στὸ γραπτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ὁ ἄγγελος τὴν παραμονὴ τῆς πρωτοχρονιάς κατέρχεται στὴν «πρωτεύουσα» φέρνοντας τρία δῶρα. Ἐπισκέπτεται διαδοχικὰ τὶς κατοικίες καὶ τὶς αἰθούσες ἀναψυχῆς ὄλων τῶν τάξεων τοῦ λαοῦ, ὅπου βρίσκει μέθη, βαρβαρότητα κι ἀπιστία. Μπαίνει καὶ στὴν ἐκκλησία, ὅπου βλέπει τὴν ψυχρότητα καὶ τὴ φιλαργυρία νὰ κατέχουν τὸν ἐπίσκοπο, τοὺς ψάλτες καὶ τοὺς ἐπιτρόπους. Ὁ ἄγγελος δὲν ἤρε ἀνθρώπο ἄξιο τῶν χαρισμάτων καὶ θλιμμένος ἐπανῆλθε στοὺς οὐρανοὺς. Ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸν οὐράνιο ἐπισκέπτη λέγει ὅτι «ἦτον ὁ καλὸς ἄγγελος τῆς πόλεως» (σ. 191.4). Ἔχει ἄρα ὑπ' ὄψην τὰ βιβλικὰ: Δαν. 10,13 καὶ 20, ὅπου γίνεται λόγος γι' ἀγγέλους φύλακες τῶν λαῶν. Ὅμοια καὶ στὴν τελευταία φράση του

γιὰ ἐπάνοδο τοῦ ἀγγέλου «εἰς τὰς οὐρανίας ἀψίδας» (σ. 192.17-18) δανείζεται τὶς λέξεις ἀπὸ τὸ πρῶτο στιχερὸ τῶν Αἰῶν τῆς 25ης Μαρτίου.

Τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο, τοῦ ὁποίου ὁ μῦθος εἶναι καθαρὰ ἐπινόηση τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν «ἀθηναϊκῶν» κι ἀποπνέει τὴ γνωστὴ μελαγχολία γιὰ τὴν κατάσταση τῆς Ἀθήνας.

Στὸ «Βλογημένο τὸ μαντρί» ὅμως ὁ Κόντογλου στηρίζεται σὲ μιὰ παράδοση λαογραφικὴ, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Ἀἶβαλι καὶ μὲ παραλλαγές καὶ σ' ἄλλους τόπους τῆς Τουρκίας³. Ὁ Κόντογλου μένει πιστότατος στὴν παράδοση αὐτή, ποὺ ἤθελε τὸν Ἅγιο Βασίλη νὰ τελεῖ καὶ τὴ λειτουργία, ὅπου θὰ βρισκόταν τὴν πρωτοχρονιά. Φυσικὰ γινώριζε ὅτι τουλάχιστον τὸ ἀντιμίσιο, τὰ ἱερά σκεύη, ἢ προσφορά, τὸ νᾶμα καὶ τὸ ζέον ἦταν ἀπαραίτητα· ἔκρινε ὅμως ὅτι ὅποιαδήποτε παρέμβαση τοῦ εἰδήμονα θὰ ἔβλαφε τὴ λακωνικότη-

¹ Ἄλ. Παπαδιαμάντη, Ἔπαντα, ἔκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, τ. 4, Ἀθήνα 1985, σσ. 191-194.

² Στὸν τόμο «Τὸ Ἀἶβαλι ἢ πατρίδα μου» [Φ. Κόντογλου, ἔργα Α'], Ἀθήνα 1962, σσ. 135-139. Σ' αὐτὸν τὸν τόμο γίνονται κι οἱ ὑπόλοιπες παραπομπές.

³ Ἀπὸ τὴν ἀἰβαλιώτισσα γιὰγιά μου εἶχ' ἀκούσει κι ἐγὼ μικρὸς ὅτι ὁ ἅγιος Βασίλης ἐπισκέπτεται καθαρὸς ἀνθρώπους τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης του. Γιὰ τὸ Χριστὸ, τὴν Παναγία καὶ τοὺς ἁγίους πίστευαν καὶ στὸ Ἀἶβαλι καὶ σ' ἄλλους τόπους ὅτι ἐμφανίζονται μὲ τὴ μορφή φτωχῶν ὀδοιπόρων. Πρβ. Ε. Κ. Ἀκογλου, *Λαογραφικὰ Κοτυῶρων*, Ἀθήνα 1939, σ. 120· Ι. Ι. Κεσίσογλου, *Τὸ γλωσσικὸ ἴδιωμα τοῦ Οὐλαγάτς*, [Collection de l'Institut français d'Athènes. Καππαδοκία, 4], Athènes 1951, σ. 154 ἐξ. Παροιμιώδης ἦταν καὶ τῶν Τούρκων ἡ φιλοξενία, τὴν ὁποία θ' ἀπέλαυσε κατὰ τὰ ταξίδια του ὁ Καισάριος Δαπόντες κι ἐξύμνησε στὸν «Κανὸνα περιεκτικὸν πολλῶν ἐξαίρετων πραγμάτων...», ὤδ. θ', τροπ. α', ἔκδ. Legrand-Petit-Pernot, *Bibliographie hellénique*, αἰ. XVIII, τ. 2, Paris 1928, σ. 277. (Δὲν ἔχω τώρα στὴ διάθεσή μου τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σαββίδη.)

τα και την αρτιότητα του μύθου. 'Ο Κόντογλου περιορίστηκε μόνον στο να δηλώσει όσα έφαλε ό "Άγιος Βασίλης —τά ύμνολογικά μέρη, που αναφέρονταν στην Περιτομή του Χριστού— και σ' όσα παρέλειψε, που ήταν τα ύμνολογικά προς εκείνον. 'Ο Κόντογλου άρα έντυσε τον πυρήνα, που παρέλαβε από τη Λαογραφία, μ' όλα αυτά τα στοιχειά τόσο άριστοτεχνικά, ώστε να μήν ύπάρχει καμμιά δυσαρμονία μεταξύ τους. 'Ο Κόντογλου περιγράφει την άρετή του Γιάννη του Βλογημένου και της γυναίκας του και συμπεραίνει «γι' αυτό κι ό "Άγιος Βασίλης κόνεψε στο καλύβι τους ξημερώνοντας Πρωτοχρονιά παραμονή της χάρης του, κ' έδωσε την εύλογία του. Κείνη τη νύχτα τον περιμένανε όλες οι πολιτείες και τα χωριά της οικουμένης, άρχόντοι δεσποτάδες κ' επίσημοι άνθρωποι, πλην εκείνος δεν πήγε σέ κανέναν τέτοιο άνθρωπο, παρά πήγε στο μαντρί του Γιάννη του Βλογημένου» (σ. 137).

'Ιδίως αυτό τό σημείο δείχνει πως ό Κόντογλου είχε διαβάσει τον Παπαδιαμάντη και ειδικά τα «Πτερόντα δώρα». 'Ανάμεσα στα δύο κείμενα ύπάρχει μία ουσιώδης διαφορά: στο «Μαντρί» βρίσκεται μία δίκαια οικογένεια, άξια να δεχτεί τον άγιο. 'Ο

Κόντογλου κι εδώ και στ' άλλα του κείμενα δεν κατέχεται από τη συγκρατημένη ή πιό εκδηλη θλίψη του Παπαδιαμάντη.

Πιό φανερή πάντως είναι ή συγγένεια του Παπαδιαμαντικού «Στό Χριστό στο Κάστρο» (τ. 2, σ. 275 έξ.) με τα «Χριστούγεννα στη σπηλιά» του Κόντογλου (σ. 107 έξ.).

'Ο Παπαδιαμάντης χάρη στη βαθιά του πίστη δεν φοβήθηκε να παρουσιάσει την «άγιότητα» της Ουρανίτσας, ή οποία από τό βάρος της αδικίας και της συκοφαντίας αυτοκτόνησε («Τό νησί της Ουρανίτσας» τ. 2, σσ. 383-387), και την άπέραντη όδύνη τόλμησε να ψηλαφήσει στο διήγημα «'Ο Αυτόκτόνος» (τ. 4, σσ. 629-634), τό όποιο άφησε άτέλειωτο.

'Ο Κόντογλου έγραψε μερικά διηγήματα για τό ληστή, του όποίου ή μεταμέλεια δεν έγινε ποτέ μετάνοια, αλλά οι τύψεις τον όδήγησαν στην αυτοκτονία⁴. Για «παραστρατημένους άμαρτωλούς, που άθελά τους πιάνονται στα δίχτυα του σατανά...», στους όποιους «ό Χριστός έδειχνε μεγάλη συμπόνια», και γι' «άμαρτωλή άθωότητα» μιλάει ό Κόντογλου («'Αθώοι φονιάδες και κακοϋργοι άναίσθητοι», σ. 164) βαδίζοντας με την ίδια τόλμη τό μονοπάτι του Παπαδιαμάντη.

⁴ «Παραμονή Χριστούγεννα» (σ. 106): «'Ο Στριγκάρος» (σσ. 157-163): «'Αθώοι φονιάδες και κακοϋργοι άναίσθητοι» (σσ. 164-169): «Ξέγνοιαστα νιάτα και κακά γεράματα» (σσ. 170-177). Πολύ διεισδυτικό είναι τό βιβλίο του 'Ηλ. Βουλγαράκη, *Αυτόκτονια και έκκλησιαστική ταφή*, 'Αθήνα 1992. Είναι πάντως γνωστό ότι ό Κόντογλου έβλεπε με πολλή εύλάβεια τό έργο του Παπαδιαμάντη και γι' αυτό θεωρούσε κάθε προσπάθεια να μεταγλωττιστεί έξ όρισμού άποτυχημένη, χωρίς να έξαιρεί ούτε τη δική του απόπειρα, που ανέλαβε λόγω των φορτικών παραινέσεων του Βλαχογιάννη. Βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου], «Μιά άφαντη μεταγλώττιση του Παπαδιαμάντη από τον Φώτη Κόντογλου», *Παπαδιαμαντικά τετράδια* 1, 1992, σσ. 119-120. 'Απ' αυτά όλα συνάγεται πόσο βαθιά και γόνιμη ήταν ή σχέση του Κόντογλου με τον Παπαδιαμάντη.

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ

«Όχι καλλίτερα»

Στὸ ἀφήγημα τοῦ Ἑρρ. Στάνλεϋ «Ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τοὺς Μαύρους», μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, διαβάζουμε: «Ἡ Χάνα, ἀφοῦ ἔφαγε ἀπ' τὸ κρέας τὸ βρασμένο, γλήγορα ἔβαλε δύναμι καὶ τὰ παιδιὰ ἐδυνάμωσαν κ' ἐμεγάλωσαν ὄχι καλλίτερα»¹. Ἡ μετάφραση αὐτὴ ἔχει περιληφθεῖ στὸ βιβλίο Ἐνὸς ἑκατομμυρίου λιρῶν χαρτονόμισμα², ὅπου γιὰ τὸ ὄχι καλλίτερα ὑποσημειώνεται: «Στὸ πρωτότυπο: and grew marvellously. Στὴ μετάφραση ἔχουμε προφανῶς παραδρομὴ τοῦ μεταφραστῆ ἢ παρανόηση τοῦ τυπογράφου (Σ.π.έ.)».

Οὔτε παραδρομὴ τοῦ ἐνὸς οὔτε παρανόηση τοῦ ἄλλου, μόνο ἀδυναμία τοῦ φιλολογικοῦ ἐπιμελητῆ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ φράση, πού δὲ σημαίνει «χειρότερα», ὅπως εἶχε πιθανολογήσει, ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἀπὸ τὴν πλάνη τὸν ἔβγαλε ἡ Λαμπρινή

Τριανταφυλλοπούλου πού ἐντόπισε καὶ τὰ ἐξῆς παράλληλα χωρία:

«—Τὸ γλυκὸ μου τὸ κορίτσι! Ἦτον καθαρὴ; Τὴν περιποιοῦνται;

»—Ὅχι καλλίτερα».

Ἡ στιχομυθία εἶναι ἀπὸ τὸν Μαξιῶτη τοῦ Χῶλλ Κεῖν³. Τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο ἔχει ἀντίστοιχα:

«“My sweet darling! She was clean too? They take care of her, don't they?”

»“More care they could not take”»⁴.

Στὶς «Κουκλοπαντρεῖες»:

«—Πῶς λές; Καλὰ τὰ καταφέρνω;

»—Ὅχι καλύτερα· μπράβο σου! ἀπήντησε μετὰ θαυμασμοῦ ἢ γειτόνισσα»⁵.

Καὶ στὰ *Ρόδιν' ἀκρογιάλια*:

«—[...] Καὶ τὰ πράματα πῶς πᾶνε, κουμπάρα;

»—Ὅχι καλύτερα. Βοσκὴ ἔχουν πολλή, ὁ Θεὸς ἔβρεξε. Γάλατα καὶ τυριά, ἄλλο τίποτα. Ὅλα τὰ καλὰ τοῦ Θεοῦ τὰ ἔχουμε, κουμπάρα [...]»⁶.

¹ Βλ. Ἑρρίκου Στάνλεϋ, «Οἱ μαῦροι σύντροφοί μου καὶ αἱ ἀλλόκοτοι ἱστορίες των», περ. *Τὸ Νέον Πνεῦμα*, τόμ. Γ' 1893, σσ. 489-504.

² Ὁ Παπαδιαμάντης μεταφράζει. Ἐνὸς ἑκατομμυρίου λιρῶν χαρτονόμισμα ὑπὸ Μάρκου Τουαῖν καὶ ἄλλα ἀφηγήματα τῶν Ἑρ. Στάνλεϋ - Οὐίλ. Στεδ - Π. Ριζάλ - Κ. Ντάτον - Κάρ. Ὁλλανδ, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἐκδόσεις Λήθη, Ἀθήνα 1993. Τὸ παράθεμα στὴ σ. 54.

³ Χῶλλ Κεῖν, *Ὁ Μαξιῶτης*, Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ. Ἐν Ἀθήναις, Καταστήματα «Ἀκροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου 1895, σ. 667.

⁴ Hall Caine, *The Manxman*, London, William Heinemann 1894, σ. 328.

⁵ Βλ. Ἄπαντα, κριτικὴ ἔκδοσις («Δόμου») 3.572.30-31

⁶ Ἄπαντα 4.257.5-7.

Τὰ τρία χωρία, ιδιαίτερα τὸ τελευταῖο, δὲν ἀφήνουν τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι τὸ ὄχι καλλίτερα σημαίνει

«μιά χαρά, σπουδαία, θαυμάσια, καλύτερα δὲ γίνεται».

N. Δ. T.

Μιά καλὴ διόρθωση

Ὁ κ. Γιάννης Σπανόπουλος, ὅπως ἔγραψα καὶ στὸ προηγούμενο τεύχος, εἶναι φανατικὸς καὶ συνάμα συστηματικότερος μελετητὴς τοῦ Παπαδιαμάντη. Τοῦ ὀφείλουμε μερικὲς καλύτερες ἀναγνώσεις τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου. Τώρα, στὸ περιοδικὸ *Πνευματικὴ Ζωή*, τεύχ. 134, 9.10.2000 προτείνει ἀκόμη μιὰ διόρθωση στὸ διήγημα «Τὰ χέλια».

Ὁ Παπαδιαμάντης γράφει: «Ὁλοι ἐσήκωσαν τὰ σπαθιά καὶ ἤρχισαν νὰ κτυποῦν τὰ χέλια. Ἡ ἀμβλεῖα αἰχμὴ ἔθραυε τὸ ραχοκόκκαλον τοῦ μακρυλοῦ ἐρπετοειδοῦς ψαριοῦ, καὶ τὸ παρέλυε, κ' ἔμενον σχεδὸν ἀκίνητα, χωρὶς νὰ εἶναι ἐντελῶς ψόφια. Ἄφου ἔκοψαν σχεδὸν μίαν χιλιάδα [...]» (4.538.9-12).

Ὁ κ. Σπανόπουλος διορθώνει τὸ αἰχμὴ σὲ ἀκμὴ, πολὺ ὀρθά. Ἡ διόρθωση εἶναι ἀναμφισβήτητη καὶ παλαιογραφικὰ ἀπολύτως δικαιολογημένη. Τὸ σύμπλεγμα ἀκ- εὐκολότατα μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς αἰχ- ἀπὸ τὸν στοιχειοθέτη, ἀφοῦ μάλιστα τὸ ἀκμὴ εἶναι, ἐλαφρῶς ἔστω, γραφὴ *difficilior*.

Στὸ φωτοαντίγραφο τῆς σελίδας ἀπὸ τὴν *Πνευματικὴ Ζωή* ὁ κ. Σπανόπουλος προσθέτει ἰδιοχειρῶς: «Ἐπίσης στὸ 4.538.12: “ἔκοψαν σχεδὸν μίαν χιλιάδα” καὶ ὄχι τρύπησαν». Καλὴ παρατήρηση ποῦ ἐνισχύει τὴν, ἔτσι κι ἀλλιῶς, στέρερη διόρθωση τοῦ αἰχμὴ σὲ ἀκμὴ.

N. Δ. T.

Τῶν τάφων

Ἡ Καίτη Χιωτέλλη παρατηρεῖ ὅτι στὸ χωρίο τῆς «Χήρας τοῦ νεομάρτυρος» 4.37.6-7 «καὶ παρεπορεύετο τὸν χαμηλὸν λιθόκτιστον περίβολον, τὸν ὁποῖον εἶχε κτίσει πρὸ ὀλίγου πέραξ τοῦ τάφου ἢ δημοτικὴ ἀρχή», ὁ ἐνικός τοῦ τάφου εἶναι παράλογος

καὶ πρέπει νὰ γράψουμε τῶν τάφων. Ἡ παρατήρηση εἶναι ὀρθὴ καὶ ἡ διόρθωση ἀναγκαία. Ἄρκετὰ συχνὰ ἡ γενικὴ ἐνικού σὲ -ου δύσκολα διακρίνεται ἀπὸ τὴν πληθυντικὴ σὲ -ων στὰ παπαδιαμαντικὰ χειρόγραφα.

N. Δ. T.

«Εἶχον τὰ συνήθιά των»

Στὴν ταβέρνα τοῦ Μήτσελου, ἐκεῖ στὴν Εὐριπίδου, συνεχίσαμε μὲ διακοπὲς τὴν καλὴ κουβέρτα πού εἶχαμε ἀρχίσει μὲ τὸν Σταῦρο Ζουμπουλάκη γιὰ τὸ γλωσσάριο μιᾶς νέας ἔκδοσης τῶν Ἐμπόρων τῶν Ἑθνῶν ἀπὸ τὴν «Ἐστία». Συντρώγαμε μὲ τὸν Ζήσιμο Λορεντζάτο, πού ξαφνικὰ εἶπε πὼς τὸ γλωσσάριο τοῦ Ἀπανθίσματος Διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη εἶχε ἑλλείψει. Ὑστερα πρόσθεσε ὅτι χρειάζεται νὰ γίνεῖ ἓνα λεξικὸ μὲ ὅλο τὸν ἀμύθητο πλοῦτο τῶν δημοτικῶν λέξεων τοῦ Παπαδιαμάντη. Πολὺ ὥραια ἰδέα καὶ μακάρι νὰ βρεθοῦν ἐκεῖνοι πού θὰ τὸ συντάξουν, εὐχήθηκα.

Καθὼς λεξιλογοῦσαμε —καὶ λεξικολογοῦσαμε— ὁ Σταῦρος Ζουμπουλάκης, πού ἐτοίμαζε τοὺς Ἐμπόρους τῶν Ἑθνῶν γιὰ τὴ σειρά τῆς «Ἐστίας», θυμήθηκε τὴ φράση εἶχον τὰ συνήθιά των, πού ὑπάρχει στὸ Α' κεφάλαιο τοῦ Β' μέρους, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐξομολόγηση τῆς ἀδελφῆς Ἀγάπης, δηλ. τῆς Αὐγούστας Μούχρα, στὸν ἐκπληκτο ἀββᾶ Ἄμμου. Μὲ ρώτησε τί μπορεῖ νὰ σημαίνει, ἀφοῦ τὰ συμφραζόμενα ἀποκλείουν τὴ σημασία «κακὲς ἔξεις». Δὲν τὴν εἶχα προσέξει ἰδιαίτερα καὶ αἰφνιδιάστηκα. Ὁ Λορεντζάτος εἶχε ἄλλοῦ τὸ νοῦ του, δὲν ἄκουσε τὴν ἐρώτηση καὶ δὲν τόλμησα νὰ ζητήσω τὴ γνώμη του. Ἀποκρίθηκα λοιπὸν στὸν Σταῦρο πὼς θὰ ψάξω τὰ λεξικά μου.

Κάποιο ἀόριστο παλιὸ ἄκουσμα γυρόφερνε στὸ νοῦ μου, ἀλλὰ τὰ λεξικά δὲν τὸ ἐπιβεβαίωσαν. Κατέφυγα στὰ Συνώνυμα καὶ συγγενικά (Α') τοῦ Βλαστοῦ. Γιὰ τὸ συνήθιο παρέπεμπε καὶ στὸ μηνιάτικα, καὶ τότε τὸ συγκεχυμένο ἄκουσμα ξεκαθάρισε: τὰ συνήθια ἦταν ἡ «ἔμμηρος ρύσις» καὶ στὸ λῆμμα μηνιάτικα (σ. 390) ὁ Βλαστός ἀράδιαζε ὅλα τὰ λαϊκὰ συνώνυμα.

Παραθέτω τώρα ἓνα μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν μονόλογο τοῦ ἀββᾶ Ἄμμου:

«Οὐδέποτε ὁμολογοῦσι τοὺς πονηροὺς λογισμοὺς τῆς μοιχείας καὶ τὴν πρᾶξιν αὐτὴν ἀναφέρουσιν ὅτι ἔπιον ὕδωρ πρὸ τοῦ ἀντιδώρου, ὅτι συνωμίλησαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὅτι εἶχον τὰ συνήθιά των, καὶ τὰ λοιπά. Ταῦτα τὰ ὁμολογοῦσιν. Ἀλλὰ τίς ἐξ αὐτῶν ἔκαμῆ ποτε τὰς φοβεράς καὶ ἀπιστεύτους ὁμολογίας τῆς γυναικὸς ταύτης;» (1.229.25-29).

Γιὰ ποῖο λόγο ὅμως ὁμολογοῦν οἱ γυναῖκες ὡς ἀμάρτημα τὸ ὅτι ἔχουν ἔμμηνα; Ὁ Στ. Ζουμπουλάκης ρώτησε ἀρμοδιότερους γιὰ τέτοια θέματα, δηλ. ἐξομολόγους ἱερεῖς. Τοῦ ἐξήγησαν ὅτι ἡ παπαδιαμαντικὴ φράση σημαίνει ὅτι οἱ ἐκκλησιαζόμενες ρωτοῦν τὸν ἱερέα ἂν ἐπιτρέπεται νὰ πιοῦν ἀγιασμὸ ἢ νὰ πάρουν ἀντίδωρο κλπ., ὅταν ἔχουν τὰ ἔμμηνά τους.

Ν. Δ. Τ.

«Αὐτείδωλον»

Ἡ διορθωτικὴ ἐπικουρία τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων

Στὰ *Ρόδιν' ἀκρογιάλια* διαβάζουμε (4.242.6-8):

«Δι' αὐτὸ λέγει κ' ἓνα τροπάρι, τὴν Μεγάλην Σαρακοστὴν — ἐσὺ ξεύρεις ἀπ' αὐτά— πῶς λέγει;... *Αὐτοείδωλον*,...¹

»— «*Αὐτοείδωλον ἐγενόμην, τοῖς πάθεσι...*»

Ὅταν ἐντοπίστηκε ἡ πηγὴ τοῦ στίχου «*Αὐτοείδωλον ἐγενόμην, τοῖς πάθεσι...*» στὸ *Τριώδιον* (Ἀπόδειπνον Πέμπτης Α' ἔβδου. Νηστειῶν, ὠδὴ δ', τροπ. ζ'), παρατήρησα ὅτι τὸ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον παρεῖχε τὸν τύπο *αὐτείδωλον*, δίχως δηλαδὴ τὸ χασμωδικὸ ο, πράγμα ποῦ μὲ ἔκανε νὰ σκεφτῶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἰσαχθεῖ καὶ στὸ κείμενο τῶν *Ροδίνων ἀκρογιαλιῶν*. Ἐντούτοις δίστασα νὰ τὸν εἰσαγάγω, γιατί εἴκασα ὅτι ἐνδέχεται νὰ ἦταν παραδρομὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ μάλιστα διπλή.

Ὁ Δ' τόμος τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη κυκλοφόρησε τὸ 1985. Δεκαεφτά χρόνια

ἀργότερα, τὸν Αὐγουστο τοῦ 2002, διαβάζοντας τὸ μυθιστόρημα *Ζητήσατε τὴν γυναῖκα τοῦ Ἄρ. Ἄρνούλ*, δημοσιευμένο στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ Κορομηλά (28.8.-8.10.1889) καὶ μεταφρασμένο ἀναμφίβολα ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη², συνάντησα ξανά τὴ λέξη τοῦ *Τριωδίου*:

«Εἶχε [ἡ μικρὰ ἀνοπώλις ἀθοδέσμας] διὰ τὸν ποιητὴν, ὅστις δὲν ἀγαπᾷ εἰμὴ ἐν στίχοις· δι' ὃν ὁ ἔρωσ εἶνε σονέττον, ἡ γυνὴ ὠδὴ, καὶ ὅστις *αὐτείδωλον* ὁ ἴδιος εἰς μόνην τὴν κενοδοξίαν του θύει» (Ἐπιφυλλίς 14).

Ἡ γραφὴ *αὐτείδωλον* τῆς *Ἐφημερίδος* δείχνει ὅτι ὁ χασμωδικὸς τύπος *αὐτοείδωλον* στὰ *Ρόδιν' ἀκρογιάλια* πιθανότατα δὲν ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ τῆς μνήμης τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ σὲ ἐσφαλμένη ἀνάγνωσις — ἡ παραδιόρθωσις — τοῦ στοιχειοθέτη. Συνεπῶς, σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἐκδόσι τῆς παπαδιαμαντικῆς νοβέλας πρέπει νὰ εἰσαχθεῖ στὸ δεύτερο χωρίο³ ὁ τύπος τοῦ *Τριωδίου*.

¹ Ἡ ὑπογράμμισις τοῦ Παπαδιαμάντη.

² Τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παρότητα τοῦ *Ζητήσατε τὴν γυναῖκα* καὶ ἄλλων μεταφράσεων θὰ παρατεθοῦν σὲ μελέτημα ποῦ θὰ δημοσιευτεῖ στὸ ἐπόμενο τεῦχος τῶν *Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων*.

³ Στὸ πρῶτο χωρίο μιλάει ὁ συνομιλητὴς τοῦ ἀφηγητῆ ποῦ, ὅπως δείχνει ὁ πλαγιασμὸς τῆς λέξης, μάλλον παριστάνεται νὰ ἀγνοεῖ τὸν ὀρθὸν τύπον καὶ ἄρα προφέρει *αὐτοείδωλον*. Ὁ ἀφηγητὴς στὸ δεύτερο χωρίο τὸν διορθώνει καὶ ἡ λέξις δὲν ὑπογραμμίζεται. Παρόμοια περίπτωσις, π.χ., βλ. στὴ μετάφρασι τῆς *Ἐρήμου οἰκίας* τοῦ Κλαρετῆ (*Ἐφημερίς*, 17.12-26.3.1890): «Δὲν φαίνεται σὰν κανένα καμῖνι ἀρχημιστοῦ ἢ μάγου; ἀνέκραζεν ἡ γριά· Ἀδέλῃ ἐν ἀπελπισίᾳ. Ἔχει ἀπ' ὅλα μέσα σὰν νὰ εἶνε σωστὸ *πάρ' δαιμόνιο!* — Πανδαιμόνιον, διώρθωθεν ὁ ἀνθρωπίσκος. Καὶ μὴ λέγεις κακὸν διὰ τοὺς ἀλχημιστάς...» (Ἐπιφυλλίς 32, στήλη γ').

Ἐντούτοις ἂν διστάζουμε, ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ παραδεδομένο κείμενο, ν' ἀντικαταστήσουμε τὸ αὐτοεἰδωλον, ὀφείλουμε τουλάχιστον νὰ καταχωρίσουμε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τὸν μὴ χασμωδικὸ τύπο καὶ νὰ μνημονεύσουμε ρητὰ ὅτι αὐτὸν παραδίδει τὸ

Τριώδιον καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Ζητήσατε τὴν γυναῖκα.

Ἄναγκαία ὑπόμνηση: κανένας σοβαρὸς ἐκδότης τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιχειρεῖ πιά κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου του ἐρήμην τῶν μεταφράσεων.

N. Δ. T.

Διορθωσίδια

Στὴ σ. 100 τοῦ Ἡμερολογίου 1998 τῆς «Διαμέτρου» (Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης) ξαναδιάβαζα τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν παπαδιαμαντικὴ μετάφραση τῶν Διδύμων τοῦ Οὐρανοῦ τῆς Σάρας Γράντ. Μὲ σταμάτησε τὸ τμήμα «Μόνον ὀλίγα δευτερόλεπτα, καὶ ὅμως ἦτο ἀρκετὸς καιρὸς διὰ τὸν ἀτυχεῖ Τενῶρον διὰ ν' ἀναζητήσῃ πάλιν τὴν φοβερὰν στιγμὴν ὅτε εἶδε τὸν ἄριστον φίλον του νὰ πίπτη νεκρὸς ἐκ τῆς ἰδίας χειρὸς του». «Νὰ πάρει ἡ εὐχή» σκέφτηκα, «πῶς μᾶς ξέφυγε τὸ ν' ἀναζητήσῃ; Τί δουλειὰ ἔχει ἐδῶ;».

Ὡστόσο, τὸ ἴδιο ὑπῆρχε καὶ στὴν ἔκδοση Γαβριηλίδη, τοῦ 1895. Τὸ ρῆμα εἶναι χωρὶς νόημα ἐδῶ, ὁ Τενῶρος βρίσκεται στὸ νερὸ γιὰ νὰ σώσει τὸ φίλο του, ποῦ ἔπεσε ἀπὸ τὴ βάρκα. Περιμένει τὴν ἀνάδυσή του γιὰ νὰ τὸν ἀρπάξει, καὶ στὴ διάρκεια αὐτῆς

τῆς βραχύτατης ἀλλὰ ἐναγώνιας ἀναμονῆς ἔρχεται στὸ νοῦ του ἡ εἰκόνα παλαιότερου ἀκούσιου φόνου ποῦ ἔχει διαπράξει ὁ ἴδιος. Χρειάζεται λοιπὸν τὸ ρῆμα «ν' ἀναζήσῃ» καὶ τὸ σημείωσα στὸ περιθώριο. Ἀργότερα, ὅταν ἀπόχτησα, χάρις στὸ γενναιοδωροπαλιὸ μου μαθητὴ Νίκο Χατζῆ τὸ ἀγγλικὸ κείμενο ἀνέτρεξα στὸ ἀντίστοιχο χωρίο καὶ διάβασα: *to live over again*.

Στὸ ἴδιο Ἡμερολόγιο ὑπάρχει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Μαξιώτη τοῦ Χώλλ Κέιν ὅπου διαβάζουμε: «Τότε ἐπεριπάτησε, κ' ἐκρατήθη ἀπὸ τὴν κλίνην» (σ. 34). Ἔτσι καὶ στὴν ἔκδοση τῆς «Ἀκροπόλεως» (1985). Τὸ ὀρθὸ εἶναι ἐπαραπάτησε ὅπως ἀπαιτοῦν τὰ συμφραζόμενα καὶ ἐπιβάλλει τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο ποῦ γράφει *he stumbled* (σ. 278).

N. Δ. T.

Μιά πρώιμη δραματοποίηση τῆς Γυφτοπούλας

Στὴν *Νέα Ἐφημερίδα* τῆς 24.1.1885¹ καὶ στὴν στήλη «ειδήσεις» διαβάζουμε τὴν πληροφορία γιὰ τὴν «μεταποίηση» τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Παπαδιαμάντη *Ἡ Γυφτοπούλα* σὲ δράμα²:

«Ἐξεδόθη καὶ εἰς δράμα τὸ πρωτότυπον μυθιστόρημα τοῦ κ. Ἄλ. Παπαδιαμάντη Γυφτοπούλα μεταποιηθὲν ὑπὸ τῶν κ.κ. Δ. Σιαπάτη καὶ Ἰω. Μαργαρίτου, οἵτινες ἀφιερῶσιν αὐτὸ “τῷ μοχθοῦντι πρὸς ἀνύψωσιν τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς πανελληνίῳ δημοσιογραφικῷ καλάμῳ”. Τὸ οὕτως εἰς δράμα ἐκ πράξεων ἐξ μετὰ προλόγου μεταποιηθὲν εὐχάριστον εἶνε μᾶλλον εἰς ἀνάγνωσιν. Ἐπαινοῦμεν δὲ τὴν φιλοπονίαν καὶ τὸν ἀγαθὸν σκοπὸν τῶν δύο νέων, οἵτινες κυρίως ἤθελον βέβαια τὴν ἐπὶ πλέον διάδοσιν τῆς ἀξίας τοῦ καλοῦ τούτου πρωτοτύπου μυθιστορήματος».

Ἡ πληροφορία εἶναι, νομίζουμε,

πολλαπλῶς ἐνδιαφέρουσα. Πρῶτα ἀπ’ ὅλα μᾶς δείχνει μιὰ πρώιμη, σχεδὸν ἄμεση, καὶ καλὴ ὑποδοχὴ τοῦ παπαδιαμαντικοῦ αὐτοῦ μυθιστορήματος. (Πρβλ. καὶ τὶς ἀνάλογες ἐξαγγελτικὲς πληροφορίες —πρὸ τῆς δημοσιεύσεως!— τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη στὴν *Ἀκρόπολη* τῆς 14ης, 15ης, 18ης καὶ 20ης Ἀπριλίου τοῦ 1884.) Εἶναι φανερὸ ὅτι συζητήθηκε καὶ στὸν θεατρικὸ χῶρο. Πιστεύουμε ὅτι οἱ περιπέτειες τῆς ἡρώιδας, οἱ διάλογοι, ἡ ἔνταση καὶ ἡ ἀγωνία καθὼς καὶ ἡ ἀλληγορία τοῦ μυθιστορήματος ἦταν τὰ «θεατρικὰ στοιχεῖα» ποῦ ὀδήγησαν τοὺς δύο αὐτοὺς νέους στὴν διασκευὴ του.

Δεύτερον, ἐνῶ ὁ Κατσιμπαλης³ στὴν *Βιβλιογραφία* του μνημονεύει τὸ βιβλίον χωρὶς νὰ ἔχει ὁ ἴδιος ἐξακριβώσει τὴν ὑπαρξὴ του, τώρα ἔχουμε μιὰ σιγουρότερη πληροφορία καὶ μάλιστα σύγχρονη μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου⁴.

¹ *Νέα Ἐφημερίς*, ἔτος Δ', ἀριθμ. 24, 24.1.1885, σσ. 3-4.

² Δὲν ξέρουμε τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη γι' αὐτὴ τὴν «μεταποίηση», γιὰ μιὰ «παράφραση» ὅμως κεφαλαίων τῆς Γυφτοπούλας, ποῦ ἔγινε μάλιστα πρὶν τελειώσει ἡ δημοσίευσιν τοῦ μυθιστορήματος, εἶναι ἀρνητικός: «Ἡ προκατάληψιν αὕτη (sc. νὰ προδράμη ἢ φαντασίαν τῶν ἀναγνώστων ἀπὸ τὴν δικήν του) δὲν κατέλαβε μόνους τοὺς ἀναγνώστας, ἀλλ' ἐπεξετάθη καὶ ἀλλαγῶσε. Φιλόμουσός τις κύριος εὐαρεστηθεὶς νὰ παραφράσῃ ἰταλιστὶ τὴν Γυφτοπούλαν, ἔκρινε εὐλογον ἢ ἀλλοιώσῃ πολλά μέρη τῆς ἀφηγησεως, προσθεὶς οὐδὲν ἥττον ἢ ἀφελῶν. Ὅτε εἶδον κατὰ τύχην ἐν φύλλον τῆς ἐφημερίδος ἐν ἣ δημοσιεύεται ἡ μετάφρασις, δὲν ἀνεγνώρισα πλέον τὴν Γυφτοπούλαν».

³ Γ. Κ. Κατσιμπαλης, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Α'. Πρῶτες κρίσεις καὶ πληροφορίες* (1934). Β'. *Συμπλήρωμα Βιβλιογραφίας* (1938). Ἀνατύπωση, Εἰσαγωγικὰ σημειώματα: Δημήτρης Δασκαλόπουλος - Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α. 1991, σ. 91: «268. - Σιαπάτης, Δ. καὶ Μαργαρίτης, Ἰ.: Ἡ Γυφτοπούλα, δράμα εἰς πράξεις ἐξ μετὰ προλόγου εἰς μίαν πράξιν, μεταποιηθὲν ἐκ τοῦ ὁμωνύμου πρωτοτύπου μυθιστορήματος τοῦ κ. Α. Παπαδιαμάντη, Ἐν Ἀθήναις 1885».

⁴ Κατόπιν διαπίστωση ὅτι ἡ Βιργίνια Βέργη-Νέρη εἶχε ἐντοπίσει ἀνάλογο σχόλιον, προ-

Τρίτον, είναι πολύ ενδιαφέροντες οι χαρακτηρισμοί για την *Γυφτοπούλα*: «πρωτότυπον μυθιστόρημα», «τὴν ἐπὶ πλέον διάδοσιν τοῦ καλοῦ τούτου πρωτοτύπου μυθιστορήματος»⁵.

Τέλος, ὅλα αὐτὰ ἔρχονται νὰ μᾶς θέσουν τὸ ζήτημα τῆς ἀξίας τῶν πα-

παδιαμαντικῶν μυθιστορημάτων. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς νεώτερους κριτικούς τὰ ὑποτιμοῦν, κρίση καὶ στάση ἀδίκη κατὰ τὸν γράφοντα. Ἄν μὴ τι ἄλλο οἱ σύγχρονοι τοῦ Παπαδιαμάντη εἶχαν ἄλλη ἀποψη.

Ἄπ. Ζορμπᾶς

Συμφανῶν

Στὸν *Βίον τοῦ Χριστοῦ* τοῦ Φάρραρ συναντοῦμε τὸ ἐξῆς χωρίο: «Οἱ λόγοι οὓς εἶχον ὅπως ἐπιθυμῶσι τὴν σταύρωσίν Του δυνατὸν νὰ ὑπῆρξαν πολλαπλοῖ, ἐκτὸς τῶν συμφωνῶν ἀφορμῶν τοῦ μίσους καὶ τοῦ φθόνου». (Βλ. σ. 377, στίχ. 20 τῆς πρώτης ἐκδόσης (1898) καὶ 441, 27 τῆς δευτέρας.)

Διορθώσαμε στὴ νέα ἐκδοση («*Δόμος*» 2002) τὸ ἄλογο συμφωνῶν γράφοντας ἐμφανῶν (στὸ πρωτότυπο, σ. 593, *obvious*). Ἐντούτοις ὁ Παπαδιαμάντης στὴ μετάφραση τοῦ Ἄμερικανοῦ *Μοντεχρίστου* τοῦ Ἴουλ. Χῶθορν, τρεῖς τουλάχιστον φορές

χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο *συμφανής*, ποὺ σημαίνει «πρόδηλος», «καταφανής». Παραθέτω τὸ χαρακτηριστικότερο χωρίο: «Δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ Βάνουϊκ κατέστη κοινωνὸς εἰς τὸ μυστικὸν τοῦ κόμητος διὰ συμφανεῖς λόγους καὶ ὁ Γκάρτσια ἐπίσης διὰ λόγους ἴσως ὅχι τόσοσιν συμφανεῖς» (σ. 236).

Τὸ ἐμφανῶν λοιπὸν τῆς νέας ἐκδόσης ὀφείλει νὰ παραχωρήσει τὴ θέση του στὸ *συμφανῶν*, ποὺ παλαιογραφικὰ εἶναι ἐγγύτατο τοῦ *συμφωνῶν*.

Λαμπρ. Τρ.

γενέστερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς *Νέας Ἐφημερίδος* κατὰ 4 ἡμέρες, στὸ περιοδικὸ *Ἑβδομάς* (20.1.1885, ἀρ. 47, σ. 33). Παραθέτει ἐπίσης τὴν πληροφορία ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀντίτυπα τῆς διασκευῆς αὐτῆς στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου Μελέτης καὶ Ἑρευνας τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου. Στὸ ἐξώφυλλο ἔχουν χρονολογία 1885 ἐνῶ στὴν σελίδα τίτλου 1884. (Περ. *Μέ τοῦ Βορῆ* τὰ κύματα, τεύχ. 23, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1997, σ. 19.)

⁵ Τὸ ἐπίθετο «πρωτότυπον» —ἐπαναλαμβάνεται δύο φορές μάλιστα— σημαίνει μὴ ἐκ μεταφράσεως, μὴ μεταφρασμένο. Βλ. καί: Φώτης Δημητρακόπουλος, ««Εἰκόνας» καὶ πρωτότυπα διηγήματα: «Τὰ Φῶτα» τοῦ Ἄλεξ. Μωραϊτίδη». Περ. *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεύχ. 3, Ἄνοιξη 1995, σσ. 27-40. Τὸ κείμενο τοῦ Μωραϊτίδη στίς σελίδες 33-40.

Νεώτερες ἀναγνώσεις παπαδιαμαντικῶν αὐτογράφων

Στὰ «Φύλλα ἐσκοπισμένα» ὁ Φ. Α. Δημητρακόπουλος καὶ ὁ Γ. Α. Χριστοδούλου δημοσιεύουν ἓνα ἀγνωστο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀτίτλο, ἀκέφαλο καὶ κολοβό. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ αὐτογράφου εἶναι δυσχερής· οἱ ἐκδότες ὑπογραμμίζουν τὶς δυσκολίες καὶ ὑποσημειώνουν: «Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι τόσο δυσανάγνωστος, ὥστε νὰ μὴ εἴμαστε πάντοτε βέβαιοι γιὰ τὴ μεταγραφή. Σὲ τέσσερα σημεῖα σημειώσαμε μέσα σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες τόσες τελείες στιγμές, ὅσα περίπου εἶναι τὰ δυσανάγνωστα γράμματα τῶν ἐκεῖ λέξεων»¹.

Τὸ πρῶτο σημεῖο εὑρίσκεται στὸ τέλος τοῦ στ. 31, μετὰ τὶς λέξεις «Ὁ Χριστόδουλος τῆς Ἐλεφάντως». Οἱ ἐκδότες σημειώνουν χάσμα δεκαπέντε γραμμάτων πού πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὶς λέξεις «γαμβρὸς τοῦ Μακρῆ» πού διαβάζεται ὄχι πολὺ δύσκολα κάτω ἀπὸ τὸ «τῆς Ἐλεφάντως».

Τὸ τρίτο σημεῖο εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν στ. 83-84, πού ἔχουν μεταγραφεῖ ὡς ἐξῆς: «Ἡ Μαρία, ἂν καὶ δὲν ἐσυνηθίζετο πολὺ τὸ πρᾶγμα, —δὲν [.....] ἀποίνει νὰ παραβῆ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὰ ἔθιμα—». Τὸ κενὸ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὴ δύσκολη ἀλλὰ μάλλον ἀσφαλῆ ἀνάγνωση *δύναται τις*.

Στοὺς στ. 49-50 οἱ ἐκδότες διάβασαν «καὶ δὲν τὰ εἶχεν καλὰ μὲ τὰ μητρικά του», ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ διαβάσουμε «καὶ δὲν τὰ εἶχαν καλὰ μὲ τὴν

μητρικαῖν των)». Ἡ πρόταση εἶναι παρθετικὴ καὶ συνεχίζει τὴν ἐπίσης παρθετικὴ «(ἦτο ἐκ δευτέρου γάμου, αἱ δὲ δύο ἑτεροθαλεῖς ἀδελφαὶ τοῦ ἦσαν πρὸ πολλοῦ ὑπανδρευμέναι)». Τὸ ὅτι παρεμβάλλεται ἡ ἐκτὸς παρθετικὴν πρόταση «Ὅθεν αὐτὸς [...] μητρὸς του», ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι πρόκειται ὄχι γιὰ τελειωμένο διήγημα ἀλλὰ γιὰ πρόχειρη γραφὴ πού θὰ ἀναπτυσσόταν ἀργότερα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ πρώτη ἀνάγνωση ἀφήνει ἐκθετο τὸ -ν τοῦ εἶχεν πού ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ καλὰ. Προπάντων ὁμως προσκρούει στὸ μητρικά, λέξη πού δὲ συνταντάται ἀλλοῦ στὸν Παπαδιαμάντη.

Ὁ Ν. Δ. Τ. στὸ προσωπικὸ τοῦ ἀντίτυπο εἶχε ὑπογραμμίσει τὸ *συμβίαν* τοῦ στ. 104 καὶ εἶχε σημειώσει ἐρωτηματικὸ στὸ περιθώριο. Εἶναι, πράγματι, φανερό ὅτι ἡ φράση «καὶ ὅσα ἠδύνατο μία πενθερὰ νὰ κακογλωσσῆσθῃ εἰς μακρὰν *συμβίαν*, ὅλα τὰ ἐψάλλε προκαταβολικῶς ἐναντίον τῆς νύφης τῆς» δὲν ἔχει νόημα, ἀλλὰ τὸ ἀποκτᾶ ἂν στὴ θέση τοῦ *συμβίαν* γράψουμε *συμβίωσιν*, ὅπως ὑπαγορεύει καὶ τὸ αὐτόγραφο.

Διαπιστώνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ δημοσιεύμενο στὰ «Φύλλα ἐσκοπισμένα» αὐτόγραφο τοῦ διηγήματος «[Ἡ Ψυχοκόρη]» ὅτι στὸ 4.611.16 τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως ὀρθὰ ἔχει γραφεῖ «πολύ. Εἶπε». Τὸ αὐτόγραφο δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνάγνωση «πολύ, εἶπε» πού προτείνουν οἱ συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου².

Λαμπρ. Τρ.

¹ Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα ἐσκοπισμένα». *Τὰ παπαδιαμαντικά αὐτογραφα* [...], Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1994, σ. 119.

² Ὅτι τὸ σημεῖο στίξεως εἶναι τελεία καὶ ὄχι κόμμα, διαπιστώνεται εὐκόλα ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις στὸ ἴδιο αὐτόγραφο. Ὅσο γιὰ τὸ κεφαλαῖο ἔψιλον, συχνὰ στὸν Παπαδιαμάντη διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ πεζὸ — ἐδῶ πάντως ἡ διαφορά εἶναι ἰκανή.

ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

Δρ. Ίω. Ν. Φραγκούλας (1906-2001)

*Κατήγγοτο από τήν ἀρχαιοτέραν καί πλέον
γησίως αὐτόχθονα οἰκογένειαν τοῦ τόπου.
(Ἄλ. Παπαδιαμάντης, «Ρεμβασμός τοῦ Δε-
καπενταυγούστου» 4.85.22-23)*

Ὁ μακρινὸς πρόγονος τοῦ Δρ. Ίω-
άννου Ν. Φραγκούλα, ἐκεῖνος ὅπου
ἐρρέμβασε τὸν ρεμβασμὸν —ὅ,τι καὶ
ἂν σημαίνει ἡ λέξις— τοῦ Δεκα-
πενταυγούστου, «ἐνθυμεῖτο τὸν στί-
χον τοῦ Ψαλτηρίου: “Μὴ ἀπόση με
εἰς καιρὸν γήρωσ... καὶ ἔως γήρωσ
καὶ πρεσβείου μὴ ἐγκαταλίπης με”»,
ὅπως βεβαιώνει ὁ Παπαδιαμάντης
(4.97.3-5). Συλλογιέμαι εἰς καιρὸν
γήρωσ τὸν Ίω. Ν. Φραγκούλα, στὰ
δύσκολα γηρατειὰ τοῦ μοναχικοῦ ἀν-
θρώπου, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι τὸν ἴδιο
στίχο θὰ ψιθύριζε καὶ ἐκεῖνος. Ὁ κυρι-
εῦων ζωῆς καὶ θανάτου τὸν ἀνέπαυσε
τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2001.

Ἔτσι ὁ γέρον Φραγκούλας δὲ
συγκαταριθμήθηκε στοὺς συνέδρους
τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀ-
λέξανδρο Παπαδιαμάντη — καλύτε-
ρα. Ἐνῶ κάμποσοι ἀπὸ ἐμᾶς ἀδολε-
σχούσαμε ἢ σκιαμαχοῦσαμε, ἐκεῖνος
συνεδρίαζε πιά μὲ τοὺς προσφιλεῖς
τοῦ Ἀλέξανδρου, ὁ πρεσβύτερος ἀπὸ
τοὺς ὁποίους, ὁ Μωραϊτίδης, ἦτο θεῖος
ἐκ μητρός του. Στὸ Α' Συνέδριο, στὴ
Σκιαθὸ τοῦ 1991, ἦταν, φύσει καὶ θέ-
σει, ὁ Νέστορας τῆς σύναξης, ὡστόσο
δὲν τὸ εἶχαμε καταλάβει, δὲ νιώθαμε

πὼς ἐκεῖνος μπορούσε νὰ μιλήσει αὐ-
θεντικότερα ἀπ' ὅλους μας — ὁ αὐ-
τόχθων. Φοβοῦμαι πὼς συχνὰ δυσανα-
σχετοῦσε —ἂν δὲν ἀπελλιζόταν
κιόλας— ἀπὸ κάποιες ὑπερφυῶς ἀλ-
λόκοτες ἐρμηνεῖες καὶ παρὰ φύσιν βύ-
θιες εἰκασίες. Ὁ Ίω. Ν. Φραγκούλας
ἤ ξ ε ρ ε, ἐμεῖς παρασταίναμε πὼς ξέ-
ρουμε.

Ἄναλογίζομαι τί σπουδαῖο συνέ-
δριο θὰ ἦταν, ἂν στὰ τέλη τῆς δεκαε-
τίας τοῦ 1950 ὑπῆρχε τρόπος νὰ μα-
ζευτοῦν λίγοι ἄνθρωποι στὴ Σκιαθὸ
γιὰ ν' ἀκούσουν, πρωὶ καὶ ἀπόγευμα,
μιά ὀλόκληρη ἐβδομάδα, δυὸ μόνον
εισηγητές, τὸν Ίω. Ν. Φραγκούλα
καὶ τὸν Γεώργιο Α. Ρήγα. Τὸν πρώτο
νὰ μᾶς διδάσκει τὴν Ἱστορία καὶ τὴν
Προσωπογραφία τοῦ νησιοῦ, τὸν δεύ-
τερο νὰ μᾶς μυεῖ στὴ ζωὴ καὶ τὴ
γλώσσα τοῦ κόσμου τῶν Ἀλεξάν-
δρων.

Δὲν ἔγινε βέβαια ποτὲ ἓνα τέτοιο
συνέδριο, ὡστόσο ἡ τύχη δὲ μᾶς ἄφη-
σε: ὁ Φραγκούλας μᾶς κληροδότησε
γραπτὰ τὴν Ἱστορία τῆς Σκιαθου
στὰ τετράτομα Σκιαθίτικα καὶ ἀπέ-
γραψε τὸν παπαδιαμαντικὸ πληθυ-
σμὸ στὴν Παπαδιαμαντικὴ Σκιαθί-

τική Προσωπογραφία, και ο Ρήγας αποτύπωσε πιστά τη ζωή του κόσμου εκείνου στον τετράτομο Σκιαθίου λαϊκό πολιτισμό. Σ' έμας απομένει το χρέος, αφού στρωθούμε και διαβάσουμε σπουδαστικά όλη αυτή την κληρονομιά — άμύθητη για μελετητές του Παπαδιαμάντη και του Μωραϊτίδη —, να συναχτούμε κάποτε και να μιλήσουμε σοβαρά γι' αυτήν.

Ο έπιμελητής των Παπαδιαμαντικών Τετραδίων θά είναι έως τής τελευτής του χρεώστης στον Ίω. Ν. Φραγκούλα για την άμέριστη βοήθειά του στην έκδοση των Άπάντων Παπαδιαμάντη και των Διηγημάτων του Μωραϊτίδη. Οφειλέτης είναι και το περιοδικό που ο Φραγκούλας τό τίμησε με τὰ μελετήματά του «Παρατηρήσεις στη ζωή και τό έργο του Έπιφάνιου Δημητριάδη» (τεύχ. 3, Άνοιξη 1995) και «Τρία πρόσωπα από τη Μωραϊτίδειο σκιαθίτικη προσωπογραφία» (τεύχ. 4, Φθινόπωρο 1998). Δέ θά ήταν χαμένος χρόνος και κόπος νά ξαναδιάβαζε ο αναγνώστης του περιοδικού και τη σημαντική βιβλιοκρισία που έγραψε ο Άγ. Τ. Μουρτζόπουλος (τεύχ. 1, Πρωτοχρονιά 1992) για τις Άνερεύνητες πτυχές τής ζωής του Άλεξ. Παπαδιαμάντη του Ίω. Ν. Φραγκούλα, όπου και ή πρώτη μορφή τής άνεκτίμητης Παπαδιαμαντικής Σκιαθίτικης Προσωπογραφίας.

Άπό εδώ και κάτω άντιγράφω ένα άλλο σημείωμά μου¹:

«Γεννήθηκα στη Σκιαθο, τό ώραϊο νησί των Βορείων Σποράδων, στις 31

Όκτωβρίου 1906. Στη βάπτισή μου πήρα τό όνομα Ίωάννης, του άδελφού του πατέρα μου, που πνίγηκε στις 29 Αύγουστου 1895, όταν γύριζε με τη βάρκα του από την πανήγυρη του Άη Γιάννη του Κάστρου και τό περιστατικό αυτό περιγράφει ο Άλέξ. Παπαδιαμάντης στο διήγημα «Σταγόνα νερού»».

Μέ αυτήν την παράγραφο άρχίζει τό βιβλίο του Ίω. Ν. Φραγκούλα Αύτοβιογραφικό. Συνεχίζει, λοιπόν, κατά κάποιον τρόπο με τό όνομα που του δίνουν, τη ζωή του πνιγμένου θείου του, ήρωα παπαδιαμαντικού· μοιάζει σαν νά τον τάζουν, άθελγητα, στον ίδιο τον Παπαδιαμάντη. Άργότερα, φαίνεται νά τάζεται και στον «άλλον Άλέξανδρο». «Κατά τό διάστημα τής μαθητείας μου στη Ριζάρειο Σχολή έπισκεπτόμουν συχνά τον θείο μου Άλέξανδρο Μωραϊτίδη, που έμενε στην οδό Καποδιστρίου» (Αύτοβιογραφικό, σ. 10).

Τήρησε πιστά και τὰ δύο τάματα: «Για τον Μωραϊτίδη και τον Παπαδιαμάντη έγραφα στην κατόπιν σταδιοδρομία μου, 20 άκριβώς μελέτες» (σ. 10).

Ή πρόταξη του Μωραϊτίδη, που φαίνεται νά άνατρέπει τη λογοτεχνική ιεραρχία, ούτε τυχαία ούτε άδικη είναι, αφού τό πρώτο συγκροτημένο έργο του Φραγκούλα είναι τό βιβλίο Άλέξανδρος Μωραϊτίδης (Χρονολογικός δείκτης τής ζωής του - Χαρακτηριστικά άρθρα για τό έργο του - Βιβλιογραφία), Βοστώνη 1950. Είχε ακολουθήσει τον Γ. Κ. Κατσιμπαλη,

¹ Βλ. «Ο τελευταίος Σκιαθίτης μελετητής των Άλεξάνδρων», Η Καθημερινή 18.12.2001.

πού με τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη κατάφερε νὰ συμμαζέψει τὰ διασκορπισμένα παπαδιαμαντικά μέρη. Τὸν ἴδιο ἄθλο ἐπίτελεσε ὁ ἀνιψιὸς του Ἴω. Φραγκούλας γιὰ τὸν θεῖο του Μωραϊτίδη. Δὲν τολμῶ νὰ ἰσχυριστῶ ὅτι τὸν ἐβγαλε ὀλοσχερῶς ἀπὸ τῆ βαριά σκιά τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔδωσε πάντως ἓνα ἀναγκαῖο ἐργαλεῖο στοὺς λιγιστοὺς, ἔστω, μελετητῆς του. Τὸ βιβλίο ἀριθμεῖ ἧδη 51 χρόνια ζωῆς, ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ εἶναι ἀκρογωνιαίος λίθος γιὰ τὶς μωραϊτιδικὲς σπουδές.

Μετρῶ ἀπὸ περιέργεια τὶς «20 ἀκριβῶς μελέτες». Διαπιστώνω ἀριθμητικὸ ἰσοζύγιο: τρεῖς κοινές, ὀκτῶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἰσάριθμες γιὰ τὸν Μωραϊτίδη καὶ μιά γιὰ τὸν Καίτη, πού καλύτερα νὰ τῆ βάλουμε στὴ μερίδα τῆς Σκιαθίου. Δικαιοσύνη πού θὰ ἔλεγε ὁ ποιητῆς — ἔστω καὶ τῶν ἀριθμῶν.

Ἡ ἄλλη δικαιοσύνη — καὶ δὲν ἐνοῶ ἰστομῖα — φαίνεται πῶς θὰ ἀργήσει πολὺ. Οἱ ἐκδοτικὲς καὶ λογοτεχνικὲς τύχες τοῦ Μωραϊτίδη, παρὰ τὴ μεγάλη ἐκτίμηση πού τρέφουν γιὰ τὴν πεζογραφία του ἄνθρωποι ὅπως ὁ Ἡλίας Χ. Παπαδημητρακόπουλος καὶ ὁ Ε. Χ. Γονατᾶς, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀμφίβολες, ἐβδομήντα τόσα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του. Συλλογιέμαι πῶς αὐτὸς ὁ λογοτεχνικὸς παραμερισμὸς του θὰ τὸν καταδικάζει καὶ σὲ βιβλιογραφικὴ ἀφάνεια — ποῖος ἀφήνει τὸν γάμο νὰ πάει γιὰ πουρνάρια, μὲ ἄλλα λόγια νὰ θαφτεῖ στὶς βιβλιοθήκες γιὰ ἓναν ἐλάσσονα; — ἂν δὲν βρισκόταν ἓνας Σκιαθίτης καὶ συγγενῆς του νὰ πάρει ἐπάνω

τοῦ τὸ βάρος καὶ νὰ τὸν ὑποστατώσει φιλολογικά.

Οἱ σύγχρονοι τῶν Ἀλεξάνδρων θεωροῦσαν τυχερὴ τῆ Σκιαθίου πού τοὺς γέννησε. Τυχεροὶ ὅμως εἶναι καὶ οἱ Ἀλέξανδροι, ἀφοῦ στὸ ἴδιο νησί γεννήθηκαν ἀργότερα ὁ Γ. Ρήγας καὶ ὁ Ἴω. Ν. Φραγκούλας. Ἡ τύχη τους θὰ φανεῖ καλύτερα, ὅταν προκόψουν περισσότερο οἱ παπαδιαμαντικὲς καὶ μωραϊτιδικὲς σπουδὲς καὶ ὅταν θὰ ἔχει πιὰ ὠριμάσει ἡ ἰδέα νὰ γίνουν ἐρμηνευτικὲς ἐκδόσεις τῶν ἔργων τους. Τὰ θεμελιώδη καὶ ἐκ τῶν οὐκ ἄνευ βοηθήματα γιὰ τὸν ἐρμηνευτικὸ καὶ ἱστορικὸ ὑπομνηματισμὸ τους θὰ εἶναι πάντοτε ὁ τετράτομος Σκιαθίου λαϊκὸς πολιτισμὸς τοῦ Γ. Ρήγα καὶ τὰ ἐπίσης τετράτομα Σκιαθίτικα τοῦ Φραγκούλα. Ὁ παπα-Ρήγας εἶναι ὁ λαογράφος — ὑποδειγματικὸς — τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ ὁ δρ. Θεολογίας Ἴω. Ν. Φραγκούλας ὁ ἱστορικὸς καὶ ληξιαρχὸς του.

(Ὅταν μιλῶ γιὰ μελλοντικὲς ἐρμηνευτικὲς ἐκδόσεις παπαδιαμαντικῶν καὶ μωραϊτιδικῶν ἔργων, δὲν παραπέμπω στὸ ἀπώτατο μέλλον τὴν ἀνάγκη νὰ διαβάζεται προσεκτικὰ καὶ ἀδιάκοπα ὁ ὀκτάτομος σκιαθίτικος «θησαυρὸς» (thesaurus) τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Φραγκούλα ἀπὸ τοὺς φιλολογικοὺς, τουλάχιστον, μελετητῆς τῶν δύο πεζογράφων. Ἡ διαρκὴς προσφυγὴ στὶς σελίδες του εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ὑποχρεωτικὴ.)

Ὁ χαρακτηρισμὸς «ληξίαρχος» δίπλα στὸ «ἱστορικὸς» ἐνδέχεται νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑποτιμητικὸς γιὰ τὸν Φραγκούλα. Θὰ θύμιζα πῶς, ἔστω καὶ μὲ διαφοροτικὸ τρόπο, ληξίαρχοι

Σκιάθου ήταν και οι δύο Ἀλέξανδροι. Για νὰ βεβαιωθεί τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές, ἄς σκεφτοῦμε μόνο τὴν περίπτωση τοῦ διηγήματος «Σταγόνα νεροῦ» μετὰ τὴ μνεία τοῦ ὁποίου ἄρχισε νὰ αὐτοβιογραφεῖται ὁ Φραγκούλας. Ληξιαρχος, λοιπόν, μετὰ τὰ ὅλα του και αὐτός, προπάντων μετὰ τὴν *Παπαδιαμαντική Σκιαθίτικη Προσωπογραφία* (Βόλος 1996), ἔργο ἐκ πρώτης ὄψεως σχολαστικό — ἂν μάλιστα παραβληθεῖ μετὰ εὐγλωττα δοκίμια και εὐφάνταστες μελέτες — ἀλλὰ ἀνεκτίμητο. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὸ κύκνειο ἄσμα του, πού ἐσαεὶ θὰ περιστέλλει τίς φαντασιώσεις ἐκείνων πού ἐρμηνεύουν τὸν Παπαδιαμάντη ὡσὰν νὰ βρισκόταν ἐξω ἀπὸ τὸν χρόνο του και τὸν τόπο του και τὸν κόσμο του. Ἡ *Προσωπογραφία* θὰ δακτυλοδεικτεῖ ἀδιάκοπα τὰ φαντάσματά.

Ἄλλὰ ἡ Σκιάθος τοῦ Παπαδιαμάντη και τοῦ Μωραϊτίδη δὲν ἦταν τόπος φαντασιώδης — και ἄρα ἀνυπόστατος — ὅπως πάει νὰ γίνεῖ σήμερα. Ἐκεῖνο τὸ κατ' ἐξοχὴν ὑπαρκτὸ νησί ἀποτύπωσε μετὰ πολλὴ ἀκρίβεια ὁ Φραγκούλας στὰ *Σκιαθίτικα*. Γιὰ νὰ τὸ ἀποτυπώσει τὸ περπάτησε, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Ἀλέξανδροι, σπιθαμὴ πρὸς σπιθαμὴ. Ἀπὸ τὴν περιδιάβαση αὐτὴ σὲ ζωντανὰ χρώματα και σὲ ζωηφόρες μνήμες βγῆκαν οἱ σελίδες τοῦ βιβλίου *Νοσταλγικός περί-*

πατος στὸ νησί τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, τὴ Σκιάθο (31999), ἀπαραίτητου ὀδηγοῦ γιὰ τὸν σεβαστικὸ ἐπισκέπτη τοῦ νησιοῦ.

«Ὁ πατέρας μου ἦταν πλοίαρχος τοῦ Ἐμπορικοῦ Ναυτικοῦ και εἶχε ἰδιόκτητη γολέτα πού ταξίδευε ὡς τὴν Ἀλεξάνδρεια και τὴ Μασσαλία...». (Αὐτοβιογραφικό, σ. 8). Ἀναπόφευκτο, λοιπόν, ἦταν ὁ δρ. Φραγκούλας νὰ πάρει και τοὺς δρόμους τῆς θάλασσας. Ἐννοῶ τὸ λεύκωμα *Τὰ σκιαθίτικα καράβια* (1995), ἔργο κατὰ μέγα μέρος δικό του, εἰκόνα τῆς ἀέναης θαλασσοδρομίας τῶν πάλαι Σκιαθιτῶν — καπεταναίων και τσοῦρμων.

Πολλοὶ πολλὰ τοῦ ὀφείλουμε. Και μόνο γιὰ τὰ Χρονολόγια Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδη ἡ ὀφειλὴ μας εἶναι ἀπερίγραπτη. Ἄμποτε νὰ μποροῦσε κανεὶς, μιλώντας γιὰ τὸν Ἰω. Ν. Φραγκούλα, νὰ μιμηθεῖ ἀμυδρότατα ἐκεῖνον πού ἀθανάτισε τὸν μακρινό του πρόγονο Φραγκούλη Φραγκούλα στὸν παρακλητικὸ «Ρεμβασμὸν τοῦ Δεκαπενταυγούστου». Ὑπέρογκα πράγματα ζητῶ, ἀλλὰ μετὰ ἀναπαύει ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ Ἰωάννης Φραγκούλας, πού ἐκοιμήθη, καθὼς τοῦ ταίριαζε, σὲ ἔτος παπαδιαμαντικό, θαλασσοπορεῖ «Μετὰ τὰ πανιά» τῆς ἀγγελικῆς σκοῦνας πού ταξίδεψε κάποτε και τὸν Μωραϊτίδη.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Ἐρευνες πεδίου

Στὸ μελέτημα «Ἀλέκου Μαυροῦδῆ: Νεκρολογία Παπαδιαμάντη» τοῦ Φ. Α. Δημητρακόπουλου παρεντίθεται ἡ ἑξῆς ὑπόθεσις:

«Δράττομαι τῆς εὐκαιρίας νὰ πῶ ὅτι ἔχει διογκωθεῖ ἡ παπαδιαμαντική βιβλιογραφία μὲ πλῆθος δημοσιευμάτων, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων δὲν προσφέρουν τίποτε, οὔτε ὡς ἀναλύσεις, προσεγγίσεις ἢ ἐρμηνεῖες. Ἐπείγει νὰ καταρτισθεῖ ἐκ νέου ἡ Βιβλιογραφία Παπαδιαμάντη, νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὸν Βαλέτα, καὶ κυρίως νὰ ξανακυτταχτοῦν οἱ ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς ποῦ δημοσίευε ὁ Παπαδιαμάντης, γιὰ νὰ ἐντοπισθοῦν ὅλες οἱ παράπλευρες εἰδήσεις, διαφημίσεις, σχόλια, παρουσιάσεις, κρίσεις, ποῦ δὲν ἐντοπίζονται εὐκόλα καὶ ποῦ συνήθως κρύβουν πληροφορίες πολὺτιμες γιὰ τὴν πρόσληψή καὶ τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἡ φιλολογία πρέπει νὰ ξαναγίνει ἔρευνα πεδίου καὶ ὄχι δουλειὰ γραφείου, ὅπως χάριν εὐκολίας κατάντησε σήμερα. Χωρὶς πρωτογενῆ ἔρευνα δὲν ὑπάρχει φιλολογία» (περ. Ἀκτῆ, τευχ. 48, Φθινόπωρο 2001, Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη, σ. 469).

Ἡ ἀξιωματικὰ διατυπωμένη ὑπόθεσις ἀνατρέπει ὅσα διδάχτηκα στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸν Κωνστ. Βουρβέρη γιὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τίς μεθόδους τῆς Φιλολογίας καὶ ἀνατρέπει τὴν ἱεραρχία ποῦ ἐγκαθίδρυσε ὁ Διονύσιος ὁ Θράξ. Οἱ στῆλες ὅμως τοῦ «Ἐνιαυτοῦ» δὲν ἀντέχουν οὔτε χωρᾶνε τέτοια συζήτηση. Περιορίζομαι

λοιπὸν στὸ πρακτικὸ μέρος τῆς παραίτησης τοῦ Δημητρακόπουλου καὶ ἐπισημαίνω τὸ σωστὸ αἴτημά του νὰ συμπληρωθεῖ ἡ παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία. Δυσκολεύομαι ἐντούτοις νὰ καταλάβω σὲ ποιους ἀποτείνεται, καὶ μάλιστα αὐστηρά. Ἄν ἀπαιτεῖ νὰ καταρτίσουν τὴ βιβλιογραφία ἄνθρωποι τῆς ἡλικίας μου, ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκες, ματαιολογεῖ. Οἱ καταλληλότεροι γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἓνα σῶμα προσκόπων ἢ ἀνιχνευτῶν τοῦ πεδίου εἶναι ἀσφαλῶς, χάρις στὴν ἀλκή τους, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ μεταπτυχιακοὶ τῆς Φιλοσοφικῆς, ὅπου ὁ Δ. διδάσκει. Ἀπὸ τὰ χέρια του περνοῦν ἑκατοντάδες φοιτητὲς. Ἄς ἐπιστρατεύσει τοὺς ἀξιοτέρους, ἄς τοὺς ἀσκήσει στὰ ἔργα τῆς φιλολογικῆς χειρωναξίας —θητεία ἢ προπαιδείωση ἐξαιρετικὰ εὐεργετική— καὶ ἄς τοὺς ἀποστείλει ὕστερα νὰ θερίσουν σὲ ἀθέριστα χωράφια.

Οἱ ἀνθεκτικότεροι καὶ ὑπομονητικότεροι θὰ μποροῦν ν' ἀρχίσουν τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Χρ. Β. Χειμώνα, ὅπου ἀπόκειται τεράστιος ἀριθμὸς ἀποκομμάτων μὲ παπαδιαμαντολογικὰ δημοσιεύματα. Οἱ ἀνιχνευτικότεροι καὶ ἐπιμονότεροι ἄς ἐγκατασταθοῦν στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς καὶ τὸ παραρτήμα τῆς στὴν ὁδὸ Λένορμαν καὶ ἄς σαρώσουν τίς ἐφημερίδες ὅπου ἐργάστηκε ὁ Παπαδιαμάντης. Οἱ παπαδιαμαντικότεροι, καὶ ἄρα καλύτερα ἀσκημένοι, θὰ χρειαστεῖ νὰ δοκιμαστοῦν σὲ ἔργα οὐσιαστικότερα.

Τέτοιας λογής ἄθλος μὲ ἔπαθλο σπουδαῖο εἶναι τὸ ξεκαθάρισμα τῶν καταλόγων μὲ τις μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη, τοὺς ὁποίους ἔχει συντάξει ὁ Βαλέτας. Ἔχουν περάσει πάνω ἀπὸ ἐξήντα χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ δημοσιεύθηκε ὁ πρῶτος κατάλογος καὶ ἀκόμη δὲν ξέρομε ποιῆς ἀκριβῶς ἀπὸ τις μεταφράσεις ἐκεῖνες ἀνήκουν στὸν Παπαδιαμάντη καὶ ποιῆς ὄχι. Προτείνω λοιπὸν νὰ καταπιαστοῦν οἱ ἀνηχνευτὲς τοῦ Δ. μὲ τὴν Ἐφημερίδα τοῦ Κορομηλά ποὺ οὐσιαστικά εἶναι παρθένα γῆ, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ φιλολογικοῦ ἐλέγχου. Ὅ,τι ξέρομε μὲ ἀσφάλεια τὸ ἔχει πεῖ ὁ Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς ἀπὸ τὸ 1934: *Τὸ Ἐγκλημα καὶ ἡ Τιμωρία καὶ Ὁ ἰατρός Ραμῶ* εἶναι μεταφράσεις παπαδιαμαντικές¹. Τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ἐπιφυλλίδων τῆς Ἐφημερίδος — ἕνας πολὺ χρήσιμος κατάλογός τους ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο καὶ τὴν Ἑλένη Δαμβουνέλη — ἀναμένει τοὺς προπονημένους μελετητές, ποὺ μὲ κριτήρια

κυρίως γλωσσικά θὰ ἀποδείξουν ποιῆς μεταφράσεις ὀφείλομε νὰ θεωροῦμε παπαδιαμαντικές².

Τὸ ἔργο δὲν εἶναι εὐκόλο: προϋποθέτει ὀξυμμένη αἴσθησι τῶν μεταφραστικῶν τρόπων τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ καλὴ γνώση τῆς γλώσσας του. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὰ εἶναι ἀπόρροια ἀδιάκοπης τριβῆς μὲ τὸ πρωτότυπο καὶ μὲ τὸ ἐξακριβωμένο μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, πράγμα δύσκολο γιὰ νέα παιδιὰ, εἴμαστε πολὺ πρόθυμοι ἢ Λαμπρινὴ καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς μεταδώσουμε ὅσα διδάγματα ἔχομε ὡς τώρα συγκομίσει.

Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἴδιοι ἀνηχνευτὲς θὰ χρειαστεῖ, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα στὴν Ἀκρόπολι, νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἀναζήτησι μεταφράσεων παπαδιαμαντικῶν, πέρα ἀπὸ τις ἐπιφυλλίδες, καὶ στὴν ὑπόλοιπη ὕλη τῆς Ἐφημερίδος.

Ἵπάρχουν, φυσικά, καὶ ἄλλα desiderata, λ.χ., μιὰ εἰδικὴ βιβλιογραφία ὄλων τῶν διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ μεταπτυχιακῶν μελετῶν ποὺ ἔχουν συνταχθεῖ γιὰ τὸν Παπα-

¹ Κατ' ἀκριβείαν ὁ Κατσιμπαλῆς δὲν βιβλιογραφεῖ τὴ δημοσίευσιν τοῦ *Ἰατροῦ Ραμῶ* στὴν Ἐφημερίδα ἀλλὰ τὴν ἐκδόσιν του σὲ βιβλίον.

² Τὸ σημείωμα αὐτὸ γράφτηκε στὶς 10.6.2002. Σήμερα, 16.8.2002, διορθώνοντας τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, σημειῶνω ὅτι ἡ Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου προσγράφει στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τις ἐξῆς μεταφράσεις τῆς Ἐφημερίδος: Ἰουλίου Γαστύν, Ὁ Ἀνδρείος τῶν ἀνδρείων, Γουσταίου Αἰμάρ, Α'. Ὁ Ὀλωναῖος ἢ ὁ υἱὸς τῆς τρικυμίας - Β'. Ὁ πλοίαρχος Λαπάντας, Α. Matthey (A. Arnould), Α'. Ἡ καττραμμένη κοιλιάς - Β'. Ὁ μυστηριώδης θησαυρός, Guy de Maupassant, Ἡ κληρονομία, Φραγκίσκου Κοππέ, Ἄρριετα, Arthur Arnould, Α'. Ζητήσατε τὴν γυναῖκα - Β'. Ὁ ροδόχρους θάλαμος, Georges Ohnet, Τελευταῖος ἔρωτος, Jules Claretie, Ἡ ἔρμος οἰκία, Α. Matthey, Α'. Ὁ βασιλεὺς τῶν ἐπατιῶν - Β'. Παρελθὸν γυναικός. Ὡς πρὸς τις μεταφράσεις τῆς Ἀκρόπολεως τοῦ πρώτου καταλόγου Βαλέτα ἢ ἴδια ἔρευνήτρια ἀποδίδει στὸν Παπαδιαμάντη τὴ μεταφράση τοῦ κεμενοῦ «Ὁ Οὐῶλτερ Σκῶττ κι ὁ τόπος του». Ὁ ἐλέγχος συνεχίζεται.

διαμάντη³, ένας συσχετικός πίνακας για την *Σκιαθίτικη Παπαδιαμαντική Προσωπογραφία* του αείμνηστου Ίω. Ν. Φραγκούλα, ή σύνταξη αναλυτικού εύρετηρίου του *Σκιαθίου λαϊκού πολιτισμού* του Γ. Α. Ρήγα. *Αν ξεστρεφε προς τὰ ἐκεῖ —ιδιαιτέρως πάν-

τως πρὸς τὶς μεταφράσεις τῆς Ἐφημερίδος— τοὺς φοιτητές του ὁ Δημητρακόπουλος, τότε ἡ ὑποθήκη του, ἔστω καὶ ἂν κανεὶς φιλόλογος δὲν μπορεῖ ν' ἀσπασθεῖ τὸ θεωρητικὸ τῆς μέρους, θὰ πιάσει τόπο.

Ν. Δ. Τ.

Συμπληρωματικά για τὸ Σωματεῖο «Παπαδιαμάντης»

Ἡ αἰμνήστη Μαρία Βερτσώνη-Κοκόλη εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1993 μερικὲς φωτοτυπημένες σελίδες ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ γνωστοῦ δημοτικιστῆ δικηγόρου Χρ. Χρηστίδη *Χρόνια Κατοχῆς, 1941-1944, Μαρτυρίες ἡμερολογίου*, Ἀθήνα 1971. Στὴν ἐγγραφή λοιπὸν τῆς Τετάρτης, 29 Ὀκτωβρίου 1941, ὁ Χρ. Χρηστίδης μιλάει γιὰ τὴν πρώτη ἐπέτειο τοῦ πολέμου καὶ γιὰ τὸ σχέδιό του νὰ κατατεθεῖ στεφάνι στὸ Μνημεῖο τοῦ Ἀγνωστοῦ Στρατιώτου. Γιὰ νὰ μετάσχουν, γράφει, περισσότεροι συντάξε καὶ μιὰ προκήρυξη πρὸς τὶς «Ἑλληνίδες», τὴν τύπωσε «καὶ ἀρχίσαμε νὰ στέλνουμε τὰ χαρτιά μὲ τὸ ταχυδρομεῖο». Εὐθύς ἀμέσως σημειώνει: «Γιὰ νὰ κεντηθεῖ περισσότερο ἢ περιέργεια ἔβαλα στὸ καθένα καὶ μιὰ σφραγίδα τοῦ Σωματεῖου «Παπαδιαμάντης»**, στριμμένη ἔτσι πού δὲν διαβαζόταν τίποτα, ἀλλὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὼς εἶταν κάποια ὀργάνωση πού ἔκανε τὶς προσκλήσεις» (σ. 157).

Στὴ σχετικὴ ὑποσημείωση (σ. 541) γράφει τὰ ἀκόλουθα:

«σ. 157 —** Τὸ σωματεῖο «Παπαδιαμάντης» εἶχε ἰδρυθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὸν τελευταῖο πόλεμο, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ζεύγους Μερλιέ, πού εἶχε περάσει μερικὰ καλοκαίρια στὴ Σκιάθο. Ὁ Ὀκτάβιος Μερλιέ εἶχε ἀναπτύξει τεράστια δράση καρποφόρα στὸν πνευματικὸ τομέα τῶν γαλλοελληνικῶν σχέσεων ὡς διευθυντῆς τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Μεταξὺ ἄλλων, εἶχε μεταφράσει καὶ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ Σωματεῖο κύριο σκοπὸ τοῦ εἶχε νὰ διαφυλάξει τὸ πατρικὸ σπίτι τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη στὴ Σκιάθο, μετατρέποντάς το σὲ μικρὸ Μουσεῖο καὶ νὰ ἐξασφαλίσει κάπως τὶς δυὸ γερωντοκόρες ἀδελφές του, τὴ Σοφοῦλα καὶ τὴν Κυρατσούλα, πού ζοῦσαν σὲ μεγάλη ἀνέχεια. Προέδρος τοῦ σωματεῖου εἶταν ὁ ἀπὸ Τραπεζοῦντος Χρῦσανθος, καὶ μέλη ἢ κυρία Πηγελόπη Δέλτα, ἡ κυρία Μερλιέ, ὁ Δαμιανὸς Κυριαζῆς κι ἐγώ. Εἴχαμε

³ Γιὰ τὶς διδακτορικὲς διατριβὲς βλ. τώρα Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Νέοι ἐρευνητές γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», *Νέα Ἑστία*, τεύχ. 1747, Ἰούλιος-Αὐγουστος 2002, σσ. 10-13.

συγκεντρώσει γύρω στις πενήντα χιλιάδες δραχμές, που δέν άρκοῦσαν, και τις είχαμε κατατεθειμένες στην Τράπεζα Χίου, ώσπου μάς βρήκε ο πόλεμος και τὸ ποσὸ ἐξανεμίστηκε. Είμουν Γραμματέας τοῦ Σωματείου «Παπαδιαμάντης» κι έτσι βρισκόταν στα χέρια μου ἡ σφραγίδα του που χρησιμοποίησα για τὴν «προκήρυξη στις Ἑλληνίδες»» (σ. 541).

Περισσότερα για τὸ Σωματεῖον «Παπαδιαμάντης» βλ. στὸ βιβλίο τοῦ Φ. Α. Δημητρακόπουλου και Γ. Α. Χριστοδοῦλου «Φύλλα ἐσκορπισμένα», Καστανιώτης 1994, σσ. 149-155. Ἄν ἡ μνήμη δέν με ἀπατᾶ κάπου μνημονεύει τὸ σωματεῖο και ὁ Στρ. Μυριβήλης.

N. Δ. T.

Ἄνώγια και κατώγια

Βγήκα βαλαντωμένος ἀπὸ τὴν τεράστια αἴθουσα τελετῶν που είχε μεταβληθεῖ σὲ αἴθουσα διδασκαλίας. Σχολικὸ ἔτος 1978-1979 και ὁ Ἐπιθεωρητὴς είχε ζητήσει νὰ διδάξω στὸ τμήμα μου, ἐνώπιον ὄλων τῶν φιλόλογων τῆς πόλης, ἓνα νεοελληνικὸ κείμενο. Τοῦ εἶπα πὼς θὰ ἐδίδασκα ποίημα ἐκτὸς σχολικοῦ ἐγχειριδίου. Μόλις τότε είχε κυκλοφορήσει τὸ Λεύκωμα τοῦ «ζωγράφου Διαμαντῆ», ὡραῖο σχόλιο στὸ ὁμότιτλο ποίημα «Λεπτομέρειες στὴν Κύπρο» τοῦ Σεφέρη, αὐτὸ που λογάριζα νὰ διδάξω. Ὁ Διαμαντῆς ἦταν σπουδαῖος ὁδηγὸς και θὰ ἐπανόρθωνα μὲ τὴ βοήθειά του κάποιες ἀστοχίες μιᾶς παλιότερης διδασκαλίας τοῦ ποιήματος, τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1974, ὅταν γύρισα ἀπὸ τὴ μισεμένη Κύπρο.

Καλὸς και παρακαλὸς ὁ Διαμαντῆς — και ὁ Σεφέρης —, ἡ διδασκαλία ὅμως βάλτωσε. Ἡ αἴθουσα ἦταν ἀπέραντη, οἱ τελειόφοιτες αἰφνιδιάστηκαν ὅταν βρῆκαν στὰ θρανία τους τὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη, οἱ συνάδελφοι δέν ἀκούγαν τί ἔλεγαν τὰ κορίτσια, που ἀργησαν νὰ συνέλθουν ἀπὸ τὸ

σάστισμά τους. Κουράσαμε τὸν Σεφέρη, ἀποκάμαμε κι ἐμεῖς.

Ὡστόσο οὔτε τὰ δικὰ μου βάσανα είχαν τελειώσει, οὔτε, τὸ χειρότερο, τοῦ Σεφέρη και τῆς Κύπρου. Μὲ ξεμονάχιασε κάποιος συνάδελφος και μοῦ ἐξέθεσε τὴ δικὴ της ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχή. Ἄκουσα, λοιπόν, ὀλοένα χασκοντας περισσότερο, ἓνα ἐκπληκτικὸ μυθιστόρημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως δέν κατάφερα νὰ συγκρατήσω τίποτε. Θυμᾶμαι μόνο ἀμυδρὰ ὅτι ὁ καλόγερος τοῦ ποιήματος τῆς ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ παρεισαγάγει, μαζί με ἄλλα θαυμαστὰ κι ἀφάνταστα, και τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο! Ἐπερτα ἀπὸ ντουβάρη σὲ ντουβάρη! Ὡ τῆς ἀκαταληψίας μου!

Πρῶτὴ μου φορὰ ἀκούγα πλήρη ἐρμηνεῖα κειμένου ἀπὸ ἐκπρόσωπο τῆς ἀλληγορικῆς σχολῆς. Κατὰ καιροὺς ἔπιανε τ' αὐτὶ μου κάτι κουβέντες για «κρυφὰ νοήματα», ἀλλὰ δέν ἔδινε σημασία. Τώρα ὅμως ἔμενα ἄναυδος. Ἡ συνάδελφος μὲ περπατοῦσε σὲ δρόμους ἐντελῶς ἄγνωστους. Ὁ Ἄι-Μάμας, οἱ κολόκες, οἱ κολασμένοι, τ' ἀλακάτιν, ὅλα τὰ πάντα,

ἀποχτοῦσαν σημασίες πού ἀπομοναχός μου ποτέ δὲ θ' ἀξιωνόμουν ν' ἀντιληφθῶ. Τὸ ποίημα δρακόντευε. Ἡ περιδιάβαση τοῦ Σεφέρη στὸ ὠραῖο πρωινὸ τοπιὸ τοῦ Νησιοῦ μεταμορφωνόταν σὲ κακὸ γοτθικὸ μυθιστόρημα. Ἀδυνατοῦσα ἀπολύτως ν' ἀντιδράσω.

Ἐκεῖνη, ἀντίθετα, τερτίλιζε δίχως ἀνάσα, ἀλαχάνιαστη ἔχτιζε πατώματα πάνω στὰ πατώματα, ζήλευα τὴν προσθετικὴ τῆς φαντασία, κατάπινα τοὺς ἐλέφαντες πού ἔβγαζε ἀπὸ τὸν ἐρμηνευτικὸ τῆς ἄπατο σκυῶφο, ἤμουν κυριολεκτικὰ ἔκθαμβος μὲ τὴν ἀρράγιστη συνοχὴ τοῦ παραληρημάτων τῆς. Ἦταν ἡ ἀποθέωση τῆς στρεβλῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἐλιοτικοῦ only connect! — τοῦ εἶχε, κυριολεκτικὰ, ἀλλάξει τὸν ἀδόξαστο!

Ἀποφάσισε κάποτε πὼς τὸ ποίημα εἶχε ἐξαντληθεῖ καὶ μὲ ρώτησε ποιὰ εἶναι ἡ γνώμη μου. Γνωρίζοντας ποιὰ ἀνταπάντηση θὰ λάβαινα, ἀποκρίθηκα δύσθυμα πὼς ὁ Σεφέρης ἄλλα εἶχε στὸ νοῦ του. «Ἡ γνώμη σου, ἀγαπητέ μου!» μοῦ εἶπε.

Ὁ Παπαδιαμάντης ὄλο καὶ μοῦ δίνει ἀφορμές νὰ θυμᾶμαι τὸ περιστατικό. Ξανάρθε στὴ μνήμη μου τελευταῖα, καθὼς διάβαζα τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς «Ἐξοχικῆς Λαμπρῆς», τῆς «Νοσταλγοῦ», τῆς «Ἀποκριατικῆς νυχτιᾶς» καὶ ἄλλων

παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων. Ὁ ἀποκρυπτογράφος εἶναι ἕνας καλοπροαίρετος Ἕλληνας μελετητής, ἀλλὰ ἡ καλὴ του προαίρεση τὸν τιμονίζει στραβὰ καὶ τὸν ἀρμενίζει σὲ στραβούς γιαλούς. «Ὅταν τελείωσα τὴν ἀποκρυπτογράφηση, ἔνωσα, ὅπως καὶ μὲ τὴ συνάδελφο καθηγήτρια, ὅτι ἤμουν ἐντελῶς ἀνήμπορος νὰ κάνω κάτι. Ἡ γοητεία τῶν στραβῶν γιαλῶν εἶναι ἀκαταμάχητη γιὰ ἐκείνους πού τοὺς πλέουν.

Ἵστερα ἀκολούθησε τὸ πραγματικὰ «κακὸ συναπάντημα»: σελίδες καὶ σελίδες ξένου νεοελληνιστῆ πού, ἀντὶς γιὰ «δρόσον γλυκασμοῦ» καὶ σπλάχνα ἐλέους, βλέπει σὲ κάθε λέξη τοῦ Παπαδιαμάντη βλατοῦδες, ψαλίδες, σκορπιούς καὶ φίδια — «Ἀνθρώπους καὶ κτήνη σώσεις Κύριε...»!

Εἶχα τὴν ἀπεγνωσμένη βεβαιότητα πὼς, ἂν ξαφνικὰ ἐπιφαινόταν ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὸν βεβαίωνα ὅτι ἀποδημεῖ εἰς χώραν μακρὰν, ὁ Γαλάτης θὰ τὸν ἔβαζε στὴ γωνιά ὅπως ἀκριβῶς ἐμένα ἡ συνάδελφος: «Ἡ γνώμη σου!»

Σύγκρυο μὲ πιάνει καθὼς συλλογιέμαι τί ἔχουν νὰ δοῦν τὰ μάτια μας καὶ ν' ἀκούσουν τ' αὐτιά μας, ὅταν ἐξαντληθεῖ ὁ Παπαδιαμάντης καὶ πάρει σειρὰ ὁ Σολωμός.

Ν. Δ. Τ.

Μηχανὴ ἀκουμπισμένη στὸν κορμὸ βασιλικῆς δρυός Ἕνα αἶνιγμα

Στις 20 Δεκεμβρίου 1998 ἡ Team Athens, πού δὲν ξέρω τί εἶναι, «ἀντιχριστουγεννιάτικων εὐχῶν» καὶ ὡς

«συμβολικὸ φόρο τιμῆς στὰ δάση, μαζὶ μὲ τὴν προσφορά 2.000.000 δρχ. στὸ Πυροσβεστικὸ Σώμα» δημοσί-

ευσε στὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα «Ἵπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν», συνοδευόμενο ἀπὸ φωτογραφία δρυός, στὸν κορμὸ τῆς ὁποίας στηριζόταν μιά μοτοσυκλέτα. Κείμενο καὶ φωτογραφία ἐπιαναν ὅλη τὴ σελίδα.

Ἄκριβῆ, ἀσφαλῶς, καταχώριση καὶ ἐνθουσιάστηκα. «Μπράβο!» εἶπα, «καλὸς φόρος τιμῆς στὰ δάση καὶ εὐρηματικὴ μνημόνευση τοῦ Παπαδιαμάντη μέρες πού ἔρχονται». Ἀμέσως ὁμως ἀποδακώθηκα. Εὐρηματικὴ ἤ; Ἡ λέξη μ' ἔτσουξε. Λές, συλλογιόμενον γεμάτος μουχτερὲς ὑποψίες, λές νὰ μὴ ἦτο καὶ ἡ Team Athens, ὅ,τι κι ἂν εἶναι, στὶς μεθόδους τῆς βαθειᾶς μελέτης τοῦ Παπαδιαμάντη; Λές νὰ μπῆκε ἐπίτηδες στὴ φωτογραφία ἡ μηχανή, γιὰ νὰ μεταδοθεῖ κάποιο μήνυμα στοὺς μύστες, ἐφασφράγιστο γιὰ τοὺς κοινούς ἀναγνώστες τοῦ Παπαδιαμάντη;

Τὸ αὐθόρμητο «μπράβο!» εἶχε δηλητηριαστεῖ. Οἱ ὑπόνοιές μου θέρειεσαν. Σκιαγμένος ἀπὸ τὴν ἐξαγγελία πὼς τὸ «Ἵπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν» συμβολίζει τὸ κατὰ μόνας ἀμάρτημα τοῦ

Παπαδιαμάντη — ἔτσι εἶχε ἀποφανθεῖ ἡ Δύση ex cathedra—, ἔτρεμα μὴν καὶ δαύτη ἡ Team Athens τὸ υἱοθετοῦσε ἐκθύμως. Ὑστερα σκεφτόμουν ἐντρομότερος ὅτι μπορεῖ, ἑλληνικὰ στοχαζόμενη, νὰ εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν αὐτόχθονα καὶ βελτιωμένη ἐκδοχὴ ὅτι ἡ βασιλικὴ δρῦς εἶναι σύμβολο ἰθυφαλλικό — ὦ τῶν ἐρμηνευτικῶν ἐντάσεων! ὦ τῶν ὑψικαρῆνων καὶ ἀποκρύφων ἰθυτενιῶν!— καὶ τότε ΤΙ ΘΘΕΛΕ ΝΑ ΠΕΙ Η ΜΗΧΑΝΗ;

Ἄναυδος ἐγὼ μπροστὰ στὸ μέγα ἐρώτημα, βουβός. Καὶ σὰν νὰ μὴν ἔφτανε ἡ ἀμηχανία μου γιὰ τὴ μηχανή, γλίστρησε στὴ μέση κι ἄλλη ἔγνοια: καλὰ ἡ μηχανή, ὁμως τὸ Πυροσβεστικὸ Σώμα, πού ὡς γνωστὸν χρησιμοποιοῖ τεράστιες μάνικες, πὼς μπλέκεται κι αὐτὸ στὴν ὑπόθεση, ΠΩΣ; Τὰ ἐρωτήματα ἔμεναν ἀναπάντητα καὶ πληθαῖναν ἐπικίνδυνα. Τέλος, ἀπέκαμα κ' ἐβεβαιώθην ὅτι, ἀφοῦ μιά ἀθῶα μηχανή μὲ κάνει νὰ πελαγῶνω, δὲν βλέπω ἀληθινὰ πέρα ἀπὸ τὴ μύτη μου.

N. Δ. T.

Ἄνθολόγου σφάλμα

Στὸ «Ἄνθολόγιο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη» τοῦ προηγουμένου τεύχους ἔχει περιληφθεῖ ἓνα ποίημα τοῦ Γιάννη Σπανόπουλου. Ὁ ἀνθολόγος τὸ παρεξέτεινε ἄκριτα καὶ στὸ ἐπόμενο (ἄτιτλο) ποίημα. Ὁ ἀναγνώστης, λοιπόν, ἂς ἔχει ὑπόψην του ὅτι

τὸ ποίημα τελειώνει μὲ τοὺς στίχους (ἢ τὸν στίχο;):

κάθε φορά
πού σμίγοντας οἱ μοναξίες μας
σ' ἀναμμνήσκονται.

N. Δ. T.

ΠΛΟΗΓΟΣ

«Ὁ σαλός ἐρημίτης τῆς Παναγίας Φυλάκτρας»

Τὸ 1991 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν «Κέδρο» τὸ βιβλίο *Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Παπαδιαμάντη - Μία ἀνθολογία ἀφηγημάτων* μὲ 13 ἀκέραια καὶ 5 ἀποσπασματικά κείμενα διαφόρων συγγραφέων πού εἶχαν δοκιμάσει νὰ μιμηθοῦν τὴν παπαδιαμαντική γραφή. Σήμερα θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ ἕνας δεύτερος τόμος, ὀγκωδέστερος ἴσως ἀπὸ τὸν πρῶτο.

Δὲν ξέρω τί γίνεται ἀκριβῶς μὲ τὴ μίμηση τοῦ ὕφους ἄλλων συγγραφέων, παρωδική¹ ὅμως μίμηση τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἔτυχε ὡς τώρα νὰ συναντήσω. Τὸ κίνητρο ἐκείνων πού μιμοῦνται τοὺς ἀφηγηματικούς τρόπους του δὲν εἶναι ποτὲ ὁ ἐμπαιγμὸς αὐτῶν τῶν τρόπων, ἀλλὰ ἡ ἀγάπη καὶ ὁ θαυμασμός.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπίμονους μιμητὲς τοῦ παπαδιαμαντικοῦ λόγου εἶναι ὁ Σπύρος Παπαγεωργίου, γεννημένος στὴν Κύπρο τὸ 1940, πού

δημοσιογραφεῖ ἀπὸ τὸ 1958 στὸν κυπριακὸ καὶ ἑλλαδικὸ τύπο καὶ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ποίηση, τὴν πεζογραφία καὶ τὴν ἱστορία. Τὸ ἀφήγημά του πού ἀναδημοσιεύεται στὸ τεῦχος τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ πού δημοσιεύτηκαν, ἀπὸ τὸ 1999 ὡς τὸ 2001, στὴν ἐφημερίδα *Ὁρθόδοξος Τύπος* μὲ τὸν ἐπίτιτλο «Μὲ τὸ φτερό τοῦ Παπαδιαμάντη» καὶ τὸ ψευδώνυμο «Παρεπίδημος». Οἱ τίτλοι τῶν ὑπολοίπων «Τὸ Πάσχα τοῦ Ραφαήλ» (9.4.1999), «Ὁ Πατροκοσμᾶς εἰς τὴν Χειμάρραν» (30.7.1999), «Ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος ἐν τῷ ὄρει τῶν Ἀμώμων» (22.10.1999) «Ἐκρίστι οὐ νγκιάλ» ἢ Ἄλβανικὸν Πάσχα» (28.4.2000), «Ὁ Μπαρμπαχαράλαμπος ἀπὸ τὴν Χειμάρραν» (27.10.2000) καὶ «Μία βραδύνασα βυζαντινὴ συνάντησις» (21.12.2001).

Ν. Δ. Τ.

«Αἱ κυρίαὶ τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ὁ Μορμωνισμός»

Αὐτὸ τὸ βραχὺ σημεῖωμα, ἄγνωστο στὴν παπαδιαμαντικὴ βιβλιογραφία, δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα *Ἄστυ*, στίς 21 Ὀκτωβρίου 1899, ὅταν πλεόν ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸ συντακτικὸ προσωπικὸ τῆς *Ἀκροπόλεως*. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Παπαδιαμάντη πρὸς ἐκείνους πού ζη-

τοῦσαν τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς Ἐκκλησίας, ἦτοι τὸν ἐκπροτεσταντισμὸ της — ἴσως ἡ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν ὀφείλεται κυρίως στὴ δυσἀρέσκειά του γιὰ τὴ σχετικὴ τῆς ἀρθρογραφία —, εἶναι θέμα σοβαρὸ καὶ πρέπει νὰ μελετηθεῖ προσεκτικά, πράγμα πού προϋποθέτει συστημα-

¹ Χρησιμοποῖ τὴ λέξη μὲ τὴν παλαιὰ σημασία, ἦτοι «σκωπτική», «χλευαστική».

τική αναδίφηση τῶν ἐφημερίδων ἐκείνων τῶν χρόνων.

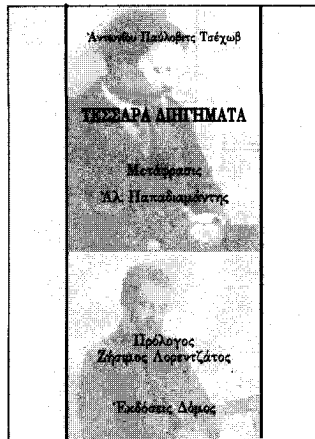
Ἐδῶ πάντως εἶναι προφανές ὅτι ἡ πολυγαμία τῶν Μορμόνων χρησιμεύει ὡς πρόσχημα γιὰ νὰ στηλιτευθεῖ ἡ «ἐκσυγχρονιστικὴ» προσπάθεια πολλῶν λογίων, ποὺ ἐπέμεναν, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ προτεσταντικὲς ἀντιλήψεις, ὅτι ἔπρεπε νὰ θεραπευθεῖ ἡ «τυπολατρία» τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρότειναν ὡς κυριότερο φάρμακο τὴ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Τὸ σημείωμα φέρει τὴν ὑπογραφή

Α. Π., μὲ τὴν ὁποία τὴν ἐπόμενη χρονιά δημοσιεύονται στὴν ἴδια ἐφημερίδα τὸ ἄρθρο «Μικρὰ ἀπάντησις» καὶ τὸ διήγημα «Ἀπόλαυσις στὴ γειτονιά».

Γιὰ τοὺς Μορμόνους —καὶ τὴν πολυγαμία τους— ὁ Παπαδιαμάντης ξανάγραψε λίγες ἀράδες ὀκτῶ χρόνια ἀργότερα στὸ ἄρθρο του «Γλῶσσα καὶ Κοινωνία» (1907), Ἔπαντα 5.290.19-25.

Λαμπρ. Τρ. - Ν. Δ. Τ.

Ἄντωνίου Παύλοβιτς Τσέχωβ, *Τέσσερα διηγήματα*. Μετάφρασις Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Πρόλογος Ζήσιμος Λορεντζάτος. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος - Λ. Τριανταφυλλοπούλου. Περιέχονται τὰ διηγήματα *Οἱ Οἰκότροφοι*, *Γέννησις δράματος*, *Τὸ παράκαμε*, *Πόνος βαθύς*. Σχῆμα 14×21. Σελ. 64.

ΛΑΛΑΡΙΔΙΑ ΚΑΙ ΑΓΚΡΙΦΙΑ

Και μόνο στον Παπαδιαμάντη

Νομίζω πώς έχουμε κάτι εδώ που στην Ελλάδα έχει ξεπεραστεί, γιατί και διαβάζοντας τον Παπαδιαμάντη και μόνο στον Παπαδιαμάντη δέχομαι τον αντίκτυπο αυτού του δονήματος που με δονεί έμένα εδώ κάτω [στην Κύπρο] και που άντηχει στα Κυπριακά σας, στην «Έγκωμη» παραδείγματος χάριν.

(Αδ. Διαμαντής, από έπιστολή στον Σεφέρη, βλ. την Άλληλογραφία τους, σ. 107.)

*Νά υποβάλλη σ' εξετάσεις διδακτο-
ρικές*

Στά γραφεία της «Έφημερίδας» του Κορομηλά, στο ίδιο δωμάτιο, χρόνια δλάκερα δουλεύαν οι τρείς αυτοί [Παλαμάς, Παπαδιαμάντης, Βλαχογιάννης], και ο Κοντυλάκης, χωρίς δίπλωμα κι αυτός. Άπό τους τέσσερις αυτούς ο Παπαδιαμάντης, άν και τά δάχτυλα του δεξιού χεριού του από τó πολú γράψιμο είχανε βγάλει κάλους, —πές τους καλούς φιλολογικούς,— θά μπορούσε νά υποβάλλη σ' εξετάσεις διδακτορικές όχι τά δασκαλάκια της Φιλοσοφικής Σχολής, αλλά τούς ίδιους τούς καθηγητάδες της, και νά τούς βάλη μηδενικό.

(Γιάννης Βλαχογιάννης, «Οι “διπλωματούχοι” των Έλληνικών Γραμμάτων», Νέα Έστία 15.7.1943, σ. 961.)

Δέν έπηρε δίπλωμα...

Δέν έπηρε δίπλωμα [ó Μιλτ. Μαλακάσης], όπως δέν έπηρεαν και ó Κωστής Παλαμάς, ó Παπαδιαμάντης, ó Γιάννης Βλαχογιάννης κι' άλλοι “Έλληνες λογοτέχνες. Αυτόι δέν είχαν τή δύναμη νά ύποταχτούν στη μελέτη πραγμάτων που πάντοτε είναι άπαραίτητα για τις τυπικές εξετάσεις, μά δέν έχουν σχέση με τις καλές τέχνες.

(Νίκος Α. Βέης, «Βιογραφικά-Έρμηνευτικά» [στον Μαλακάση], Νέα Έστία, 1.6.1943, σ. 654.)

*Τό κομπλεξικό χωριατόπαιδο τής
Σκιάθου*

Με τις λακωνικότετες αυτές προτάσεις ó Δημαράς, ó «ευρωπαϊκότερος» νεοελληνιστής τής έποχής μας, που είχε τήν τύχη νά μείνει μακριά από τά έλληνικά «πανεπιστήμια», ó διαφωτισμένος, φιλελεύθερος και έκλεπτυσμένος Έλληνας άστός, φαίνεται ν' άντικρούει για λογαριασμό óλόκληρης τής «τάξης» του τούς μύδρους, που είχε έξαπολύσει έναντιόν των «Δημαράδων» τής έποχής του τó κομπλεξικό χωριατόπαιδο τής Σκιάθου.

(Γιώργος Βελουδής, «Ό “Παπαδιαμάντης” του Δημαρά (και ó “Δημαράς” του Παπαδιαμάντη)» Έφ. Τό Βήμα 25.9.1994.)

Ὁ ἀσύγκριτος πλοῦτος

Ἡ Ψυχολογία τῆς ρωμαϊκῆς φιλοτιμίας, πού κάποτε παίρνει τήν ὀλική τῆς μεγάλης φιλοδοξίας, μού φαίνεται πώς εἶναι ἡ κυριότερη προσφορά τοῦ Ψυχάρη στή λογοτεχνία μας, ἀπό τήν ἀποψη τῆς γνώσης τῆς Ἑλλάδας. Ἄλλά πού ὁ ἀσύγκριτος πλοῦτος τοῦ Παπαδιαμάντη!

(Γράμμα τοῦ Γιώργου Σπυριδάκη, lecteur τῆς Νέας Ἑλληνικῆς στό Νεο-ελληνικό Ἰνστιτούτο τοῦ Παν/μίου Παρισίων, δημοσιευμένο στό βιβλίο τοῦ Ἑμμ. Κριαρά, *Γλωσσοφιλολογικά. Ὑστερο Βυζάντιο - Νέος Ἑλληνισμός*, 1960, σσ. 470-471.)

Ἰδιαιτέρως

Ἐγραφα ἀφοῦ προηγουμένως ἔγινα Ἑλλην. Καί τόν ἴδιο χαρακτηῖρα βλέπω ἰδιαιτέρως στόν Παπαδιαμάντη καί Μωραϊτίδη.

(Γ. Δροσίνης, *Ἠχώ τῆς Ἑλλάδος* 14.3.1934.)

Πηγαίνοντας γιά τή Σκιάθο...

Πηγαίνοντας γιά τή Σκιάθο, πρέπει νά ξεχάσεις πώς πᾶς στό νησί τοῦ Παπαδιαμάντη. Τ' ὄνομά της εἶναι πιά δεμένο μέ τόν κοσμοπολίτικο τουρισμό, πού, κι ἂν τήν ὠφέλησε οἰκονομικά, μαράζωσε ὅμως τήν αἰσθητική της μνήμη. Ὀλόκληρη ἡ πολίχνη δέν ἔχει νά σου προσφέρει καμιά πηγαία συγκίνηση. Σάρκες θά ἰδεῖς νά περιφέρονται στους δρόμους, δωμάτια νά νοικιάζονται κι ὁ κόσμος

τῆς ἀλλοτριωμένος κι αὐτός! Ἡ παραδοσιακή χάρη καί ἡ ἠθογραφία τοῦ νησιοῦ, ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τόν παντοδύναμο πιά τουρισμό. Ἡ διαανθρώπινη σχέση ἔγινε πράξη συναλλαχτική, φαινόμενο τραγικό πού χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας.

(Γιάννης Μουγογιάννης, «Στό κάστρο τῆς Σκιάθου», περ. *Πλώρη*, Ἰούλιος 2000.)

Δέν μποροῦν νά παραλειθοῦν...

Τά ὀνόματα τοῦ Παπαδιαμάντη καί τοῦ Χρηστομάνου δέν μποροῦν νά παραλειθοῦν ἀπό ἕνα πρόλογο μέ τέτοιες ἀξιώσεις, γιατί ἀποτελοῦν δυό φυσιογνωμίες πού δέν παρέρχονται, τέλεια διαφορετικῆς μεταξύ τους, ἀλλά πού σάν δίπτυχο δείχνουν ἔκτοτε πρὸς τά πού μπορεῖ νά κατευθυνθεῖ ἡ ἑλληνική τέχνη τοῦ λόγου. Δυό ἀντίθετοι πόλοι μεταξύ τους, χωρίς βέβαια ν' ἀνήκουν σέ κανένα βουλεβάρτο, τούς ἐνώνει ἐν τούτοις ἡ ἀπόλυτη ἀνιδιοτέλεια τοῦ ἐργάτη τοῦ καλοῦ λόγου, πού ἀφοσιώνει τή ζωή του στήν πλήρωση αὐτῆς τῆς ὑπέροχης συνουσίας. Ὅσο κι' ἂν ἰσχυρίζεται ὁ ἀκριβός μου φίλος Κατσιμπαλης, πώς ὁ Παπαδιαμάντης γιά νά σωθεῖ πρέπει νά μεταφρασθεῖ στήν «ἐλληνική», μάλλον τὸ κατάντημα πρέπει νά θρηνησοῦμε ἐκείνων πού δέν θά εἶναι σέ θέση παρὰ μέ μετάφραση τοῦ Παπαδιαμάντη νά ἐπικοινωνήσουν.

(Γ. Κ. Παπατσώνης, «Ἑλληνική Περιοχή» τοῦ Ροβέρτου Λεβέκ», *Ὁ Τετραπέρατος Κόσμος Α'*, Ἰκαρος 1966, σ. 98.)

Παννουχίς

“Όπως όταν ἀγγίζω τὴ λέξη παννουχίς καὶ κατευθεῖαν στὸ γέροντα τῆς Σκιάθου φτάνω.

(*Άρις Ἀλεβίζος, *Δεινὸς καβαλάρης*, σ. 151.)

Στὴ χώρα ὅπου μεταφράζεται ὁ Ἄλέξ. Παπαδιαμάντης

(Στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ ἀναγκάζει τοὺς νέους νὰ ἔχουν «μεσάνυχτα» ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, στὴ χώρα ὅπου μεταφράζεται ὁ Ἄλέξανδρος Παπαδιαμάντης, πόσο σοβαρὸ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ «σὸκ» ποὺ προκάλεσε τὸ θέμα τῆς ἐπίδειξης τοῦ Κάλβιν Κλάιν;)

(Κ. Ι. Ἀγγελόπουλος, *Ἡ Καθημερινή* 13.8.1998, στήλη «Ἐνδοσκόπος».)

Συμβαίνει τὸ ἀντίθετο

Τὸ νὰ λές ὅτι ὁ Θεοτοκᾶς, ποὺ προσχώρησε κυριολεκτικὰ στὸ «ρεῦμα», περιέχει τὴν Ἀνατολὴ ἐνῶ ὁ Ἐλύτης ὄχι, μοιάζει σὰν νὰ λές ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης εἶναι ποιητῆς καὶ ὁ Παπαδιαμάντης πεζογράφος. Ἐνῶ ὅλοι ξέρουμε ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο.

(Εὐγένιος Ἀρανίτσης, «Ἀνατολὴ καὶ Δύση, Νότος καὶ Βορρᾶς», *Ἐλευθεροτυπία*, 1 Δεκ. 2000, ἐνθετο «Βιβλιοθήκη», σ. 6.)

Δὲν κάνει κηρύγματα

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν κάνει κηρύγματα. Ὁ Παπαδιαμάντης μιλάει γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ποτισμένη ὁμῶς ὑπαρξιακὰ ἀπὸ τὴν ἡσυχαστικὴ ὀρθόδοξη παράδοση, καὶ ἡ ἀπάντησή του στὶς ἐπιθέσεις κατὰ τῆς θρησκείας δὲν εἶναι σχολαστικὴ καὶ λογιστικὴ ἀπολογητικὴ, ἀλλὰ μιὰ ἀπλή ἔκφραση πίστεως, «τὸ ἐπ’ ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε ... νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου».

(π. Φιλόθεος Φάρος, *Ἡ ἀλλοίωση τοῦ χριστιανικοῦ ἤθους*, «Ἄρμός», 2000, σ. 171.)

Ἐκείνη τῶν ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων

Παίρνοντας σὰν παράδειγμα τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητά τῶν τελευταίων ἑκατὸ χρόνων διαπιστώνουμε ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ βροῦμε τὴ γνησιότητα, τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴ δημιουργικὴ σκέψη τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Κόντογλου σ’ ὅλη μαζί τὴν ὑπόλοιπη ἑλληνικὴ πνευματικὴ παραγωγὴ καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων.

(π. Φιλόθεος Φάρος, *Ἡ ἀλλοίωση τοῦ χριστιανικοῦ ἤθους*, «Ἄρμός», 2000, σ. 161.)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Γκϋ (Μισέλ) Σωνιέ, *Έωσφόρος και Άβυσσος. Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη*, Έκδόσεις Άγρα, Άθήνα 2001, σελ. 428.

Έδω και χρόνια, ένα ερώτημα βασάνιζε τόν άφοσιωμένο μελετητή και μεταφραστή του Παπαδιαμάντη, Γκ. Σωνιέ, καθώς εξομολογείται στην εισαγωγή του βιβλίου του: Γιατί ένας τόσο μεγάλος λογοτέχνης, όπως ο Παπαδιαμάντης, άπουσιάζει από τή γαλλική σειρά τής Πλειάδος, όπου φιλοξενοϋνται οι κλασικοί συγγραφείς όλόκληρου του κόσμου; Τελικά, κατέληξε πώς ή παραγνώριση του Παπαδιαμάντη δέν οφείλεται στους Εϋρωπαίους αλλά στους Έλληνες, τόσο τους θιασώτες όσο και τους επικριτές του, συγκαιρινούς του, μεσοπολεμικούς ή και μεταπολεμικούς. Μέ ένα λόγο, όλους αυτούς που τόν έγκλώβισαν στα στενόχωρα όρια τής ντόπιας ήθογραφίας και του νατουραλισμού. Κατά τήν εκτίμηση του Γκ. Σωνιέ, τά πράγματα άλλαξαν κάπως μόλις τήν τελευταία εικοσαετία, όταν όρισμένοι μελετητές στην Έλλάδα έφάρμοσαν στην άνάλυση του παπαδιαμαντικού έργου γαλλικά θεωρητικά μοντέλα. Ωστόσο, ως συγγραφέας παγκόσμιας έμβέλειας, άρχισε να προβάλλει ο Παπαδιαμάντης χάρις σε μιá ομάδα Έλλήνων και Γάλλων μεταπτυχιακών σπουδαστών που ο Γκ. Σωνιέ έχει συσπειρώσει γύρω του. Και πράγματι, ο Γκ. Σωνιέ

δέν είναι ένας περιστασιακός μελετητής του Παπαδιαμάντη. Για δέκα συνολικά χρόνια (1984-88 και 1993-99) δίδασκε τó παπαδιαμαντικό έργο στο Νεοελληνικό Ίνστιτούτο τής Σορβόνης, όπου και έχει ακόμη τήν εύκαιρία να καθοδηγεί νέους έρευνητές και να επιβλέπει μεταπτυχιακές μελέτες και διδακτορικές διατριβές, όπως σημειώνει στην εισαγωγή του βιβλίου του. Να παρατηρήσουμε πώς σε αυτόν τόν καινούργιο, έξ Έσπερίας έρχόμενο, παπαδιαμαντείο άνεμο, τόν όποιον εύαγγελίζεται ο Γκ. Σωνιέ, δέν φαίνεται να ύπολογίζει παρισινές έξω-πανεπιστημιακές δυνάμεις, όπως ο Δ. Προγκιόδης που ξεπήδησε από τó λογοτεχνικό κύκλο του Μ. Κούντερα. Παρόλο που οι δύο μελετητές διαπνέονται από τó ίδιο αίσθημα αγανάκτησης για τήν κοντόθωρη έλληνική κριτική, που, στη διάρκεια ενός και πλέον αιώνα, συρρίκνωσε τόν Παπαδιαμάντη στο φτωχό παρωνύμιο του κοσμοκαλόγερου. Έπιπλέον, και οι δύο κατέχονται από τó διακαή πόθο να εισέλθει επιτέλους ο Παπαδιαμάντης στη βιβλιοθήκη των Εϋρωπαίων. Άν και μάλλον, άμφότεροι διεκδικούν τόν άποκαλυπτικό του παπαδιαμαντείου μεγαλείου λόγο.

Παράλληλα με τόν Παπαδιαμάντη, ο Γκ. Σωνιέ μετέφρασε, μελέτησε και δίδαξε τó έργο του Έμπειρικού. Παρόλο που μετέφρασε τή Φόνισσα τó 1976, ή συστηματική ένασχόλησή του με τόν Παπαδιαμάντη άρχισε

Θά πρέπει νά προηγήθηκε ἡ μελέτη τοῦ Ἐμπειρικοῦ, ἡ ὁποία καί ὑποθέτουμε πῶς τὸν ὥθησε σὲ μία ψυχαναλυτικὴ ἀνάγνωση, καθὼς ἓνα λογοτεχνικὸ ἔργο ὑποβάλλει τὴν κριτικὴ προσέγγιση πού προσιδιάζει σὲ αὐτό. Ψυχαναλυτὴς ὁ Ἐμπειρικός καί μεταξὺ τοῦ ψυχαναλυτικοῦ λόγου καί τῆς ποιητικῆς του ὑπάρχει μία προνομιοῦχος ζεύξη, ἡ ὁποία ἔγινε εὐκρινέστερη μὲ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τῶν ψυχαναλυτικῶν κειμένων του. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Παπαδιαμάντη πού δὲν γνώριζε τὴν ψυχαναλυτικὴ γλῶσσα, μιά καί ἔγραψε τὸ ἔργο του «πρὶν ἀπὸ τίς πρῶτες μεγάλες ἐμφανίσεις τοῦ Φρόυντ», ὅπως παρατηροῦσε καί ὁ ψυχίατρος καί συγγραφέας Ἄρ. Νικολαΐδης. Χωρὶς αὐτό, βεβαίως, νά ἀποκλείει μία ψυχαναλυτικὴ ἀνάγνωση, ἄλλωστε τόσο κλασικοί, ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο ἕως τὸν Σαίξπηρ καί τὸν Πόε, ὑποβλήθηκαν στὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς βάσανο. Ἀνεξάρτητα ἀν τὰ συμπεράσματα τῆς ἐν λόγῳ προσέγγισης ἀντιμετωπίζονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ κοινότητα, ἀν ὄχι ὡς σκανδαλώδη, τουλάχιστον ὡς ἀμφιλεγόμενα.

Καί ἐπανερχόμαστε στὸν Γκ. Σωνιέ, πού πρωτοεμφανίστηκε στὸν χῶρο τῶν παπαδιαμαντικῶν μελετῶν, τὸ 1987, συμμετέχοντας στὸ ἀντίστοιχο ἀφιέρωμα τοῦ Διαβάζω. Σὲ ἐκεῖνο τὸ πρῶτο κείμενό του, ἐστιασμένο στὴ Φόνισσα, παρατηρεῖ πῶς μιά ἐθνογραφικὴ ἢ ἀνθρωπολογικὴ προσέγγιση, ἀντίστοιχη μὲ αὐτὴ πού ἐφαρμόζεται στὰ δημοτικὰ τραγούδια, τὰ ὁποία καί μελετοῦσε τότε, δὲν ἔξαντλεῖ τὸν Παπαδιαμάντη. Γι' αὐτὸ

καί εἰσηγεῖται τὴν ἐφαρμογὴ «τῆς μεθόδου τῶν μύθων», δηλαδὴ τὸν ἐντοπισμὸ καί τὴν παρακολούθηση τῶν ἐπιμέρους μύθων τοῦ Παπαδιαμάντη, πού θά ὀδηγήσουν «στὸν γενικὸ Παπαδιαμάντειο μῦθο».

Αὐτὸς ὁ μῦθος ξεπρόβαλε, γιὰ πρώτη φορά, στὴν ἀνακοίνωση πού ἔκανε ὁ Γκ. Σωνιέ, τὸ 1991, στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁμιλία πού προκάλεσε αἴσθηση μὲ τὴν ἀποκρυπτογραφικὴ ἀνάγνωση πού πρότεινε γιὰ τὸ διήγημα «Ἀμαρτίας φάντασμα». Τελικὰ, ἐπαυξημένη ἡ ἀνακοίνωση συμπεριλαμβάνεται στὸ πρόσφατο βιβλίο, ὅπου συγκεντρώνονται δεκαπέντε κείμενα, δημοσιευμένα, πλην δύο ἀνεκδοτῶν, στὸ διάστημα 1989-2000. Ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ τίς συναγωγὰς δημοσιευμάτων, ὑπάρχουν καί ἐδῶ «ἀναπόφευκτες ἐπαναλήψεις». Ἄν καί ὁ μελετητὴς σπεύδει νά θυμίσει πῶς «ἡ ἐπανάληψη ἀνήκει... στὸν τρόπο γραφῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη». Πράγματι, ἡ ἐπανάληψη μπορεῖ νά ἀποτελεῖ τερτίπι τοῦ λογοτεχνικοῦ ὕφους, ὡστόσο ἀπάδει στὴν ἀπαιτούμενη διαύγεια τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ φαντασία, ἀπαραίτητη μὲν στὸν συγγραφέα, ἀποβαίνει ἐπιβλαβὴς γιὰ τὸν μελετητὴ, πού ὀφείλει νά τὴν τιθασεύει.

Τὰ συγκεντρωμένα στὸ βιβλίο μελετήματα δείχνουν πῶς ὁ Γκ. Σωνιέ εἶναι ἓνας εὐφάνταστος ἐρευνητὴς, κάποτε καί μὲ ταχυδακτυλουργικὲς ικανότητες στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θεωρητικοῦ μοντέλου. Τὰ κείμενα ἐστιάζονται σὲ διαφορετικὰ παπαδιαμαντικὰ ἔργα, ἐφαρμόζοντας κοινὴ μέθοδο,

ή οποία μόνο στην εισαγωγή αναφέρεται, και πάλι όχι διεξοδικά. Πρόκειται για μία έκδοχή τής ψυχαναλυτικής κριτικής, την ψυχοκριτική, όπως την αποκάλεσε ο Τσάρλς Μωρόν, ο οποίος και κυρίως την ανέπτυξε στη διάρκεια μιᾶς εικοσαετίας, από τις πρώτες προσεγγίσεις του 1949 έως την τελική σύνθεση και τις εφαρμογές της μέσα στη δεκαετία του '60. Σέ αντίθεση με τις κλασικές ψυχαναλυτικές μελέτες τής Μ. Βοναπάρτη για τόν Ε. Α. Πόε ή του Ζ. Λαφόργκ για τόν Γσ. Μπωντλαίρ, ή ψυχοκριτική δίνει προτεραιότητα στό λογοτεχνικό κείμενο, αναζητώντας σέ αυτό σχήματα και καταστάσεις που υποτίθεται πώς συνιστοῦν τὰ συμπτώματα ἑνός τραύματος χαμένου στό ἄδυτα τοῦ συγγραφικοῦ ἀσυνειδήτου. Στίς κειμενικές δομές διαβλέπει συνειρμικές ιδεῶν και συμπλέγματα που δέχεται πώς ἀποκαλύπτουν μιὰ ἐσώτερη δραματική κατάσταση, τήν ὁποία και ἀποκαλεῖ προσωπικό μῦθο τοῦ συγγραφέα. Δευτερευόντως, δίκηνη ἐπαληθεύσεως, ή μέθοδος προσφεύγει στίς βιογραφικές συντεταγμένες τοῦ συγγραφέα. Χωρίς ὡστόσο νά ἀποκλείεται τὸ ὀλισθήμα, ὁ μελετητής, γνωρίζοντας τή βιογραφία τοῦ συγγραφέα, νά ἐπηρεάζεται κατά τήν ἔρευνά του. Πάντα ἐπισημαίνει ή σύνδεση τής ψυχανάλυσης με τή λογοτεχνία, ὁπότε και αὐτή ή μέθοδος δέχθηκε ἐπικρίσεις, ἰδίως γιά τή συγχώνευση ὄλων τῶν ἔργων ἑνός συγγραφέα σέ ἓνα μοναδικό, τὸ ὁποῖο μάλιστα συρρικνώνεται στήν ἐπανάληψη ἑνός κυρίαρχου θέματος.

Ὁ Γκ. Σωνιέ ἀντιλαμβάνεται πρῶ-

τος «τὰ ὑφολογικά τικ» τοῦ Παπαδιαμάντη, «τίς ἐπαναλήψεις σκηνῶν, καταστάσεων και φράσεων ἀπό διήγημα σέ διήγημα», και προχωρᾷ στή διάγνωση πώς αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἔχουν ψυχαναγκαστικό χαρακτήρα, ὁπότε και ὑποθέτει τήν ὑπαρξή προσωπικοῦ μύθου, τόν ὁποῖον και ἰχνηλατεῖ ἐπὶ μία δεκαετία. Καταλύοντας τήν αὐτονομία τῶν διηγημάτων, καθῶς και τὰ εἰδολογικά στεγανά μεταξὺ μυθιστορηματος και διηγήματος, ἐπιχειρεῖ τήν προβολή τοῦ ἑνός ἔργου στό ἄλλο, ὥστε νά φανοῦν, ὡς κοινός παρονομαστής, ἔμμονες ιδέες και τραύματα. Κατὰ τόν μελετητή, ὁ προσωπικός μῦθος τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι τριμερής. Τίς δύο πρώτες συνιστώσες — ὁ μῦθος τοῦ νεροῦ και τής ἀβύσσου και ὁ μῦθος τοῦ θανάτου — ἔχουν ἐπισημαίνει κι ἄλλοι μελετητές, που συνήθως κάνουν λόγο γιά μοτίβα, τὰ ὁποία, ἄλλωστε, ἀρδεύουν πλείστους ὄσους λογοτεχνικούς λειμῶνες προσωπικῆς ἢ και λαϊκῆς δημιουργίας.

Ἡ σημαντικότερη εἶναι ή τρίτη συνιστώσα, αὐτήν που ὁ Γκ. Σωνιέ ἀποκαλεῖ «οἰκογενειακό μῦθο» και τόν ὁποῖο προσδιορίζει, ἐν περιλήψει, στήν εισαγωγή του ὡς ἐξῆς: «φαντασιακές ἐρωτικές αἰμομικτικές σχέσεις ἀνάμεσα στό γιό, ἐνδεχομένως ταυτισμένο με τόν Ἐμμανουήλ, και μιὰ μητρική μορφή, ἐνδεχομένως ταυτισμένη με τήν Παναγία, παραγκωνισμός και ἐξαφάνιση τοῦ πατέρα, οἰκτρὸ τέλος γιά τὸ ἐωσφορικό — και νόθο πιά — παιδί και γιά τή μητέρα». Ἄν παρακολουθοῦμε ὀρθά τή συλλογιστική τοῦ Γκ. Σωνιέ, ὁ μελετητής

διατείνεται, σέ αντίθεση με τόν Τσ. Μωρόν και τήν ψυχοκριτική, πώς ό «οικογενειακός μύθος» στον Παπαδιαμάντη λειτουργεί, τουλάχιστον από ένα σημείο και ύστερα, ένσυνείδητα. Στήν εισαγωγή του βιβλίου έπιμένει στο συνειδητό και ήθελημένο έργο του Παπαδιαμάντη, ένώ, στο τελευταίο κεφάλαιο, διαβλέπει τήν πάλη του συγγραφέα με τό έσωτερικό του δαιμόνιο· τό φροϋδικό das Es που έδρεύει έντός του, έναντιούμενο σέ λογικές έπιλογές και θρησκευτικές πεποιθήσεις. Με άλλα λόγια, ό Παπαδιαμάντης είχε πλήρη επίγνωση πώς ζούσε τό οικογενειακό ρομάνσο ενός νευρωσικού, από τό όποιο και έμπνεόταν. Γι' αυτό και δημιούργησε ένα δλόκληρο σύστημα κρυπτογραφίας μέσω των ονομάτων των ήρώων του και των αναφερόμενων θρησκευτικών έορτών. Και μάλιστα, πλησιάζοντας τά σαράντα, άντελήφθηκε τελικά πώς τό μυθιστόρημα δέν είναι πρόσφορο είδος για μία γραφή λανθάνουσα ψυχαναγκαστική, όπως ή δική του, γι' αυτό και στράφηκε στο διήγημα. Και πάλι, χρειάστηκε να περάσουν πέντε χρόνια από τό θάνατο του πατέρα του (2.6.1895) και τέσσερα από τό θάνατο τής μητέρας του (12.10.1896), για να άφθεθεί άπερίσπαστος «στις έωσφορικές φαντασιώσεις του».

Πρός άπόδειξη αυτής τής θεωρητικής σύλληψης, ό Γκ. Σωνιέ ξεχωρίζει από τό σύνολο των 168 διηγημάτων του Παπαδιαμάντη (όπου έξαιρείται *Η Φόνισσα* που συγκαταλέγεται στα μυθιστορήματα) πέντε διηγήματα δημοσιευμένα τήν περίοδο

1900-1904 («Άμαρτίας φάντασμα», «Τά δαιμόνια στο ρέμα», «*Η Φαρμακολύτριά*», «*Υπό τήν βασιλικήν δρύν*», «*Η φωνή του δράκου*»). Να σημειώσουμε πώς στο ίδιο χρονικό διάστημα ό Παπαδιαμάντης δημοσίευσε 31 ακόμη διηγήματα, όπως και καμιά πενήνταριά στην έξαιετία μέχρι τό θάνατό του. Όλα αυτά χαρακτηρίζονται από τόν Γκ. Σωνιέ «ως επί τό πλείστον έλάχισα έργα», γραμμένα «ίσως από ανάγκη ύφεσης». Στο πρώτο, λοιπόν, μέρος του βιβλίου συγκεντρώνονται οί κατά καιρούς δημοσιεύσεις του που άφορούν τά πέντε αυτά «τεταμένα και άγωνιώδη έργα». Στο δεύτερο μέρος, έντοπίζει τόν «οικογενειακό μύθο» σέ άτελέστερη μορφή, στα μυθιστορήματα *Η Μετανάστis*, *Οί Έμποροι των Έθνών*, κυρίως στή *Γυφτοπούλα*, καταλήγοντας με τή *Φόνισσα*, όπου και τά τρία σκέλη του προσωπικού μύθου του Παπαδιαμάντη βρίσκουν τήν πληρέστερη μορφή τους. Ό μελετητής δέν διστάζει να ξαπλώσει και τή *Φόνισσα* στο ψυχαναλυτικό άνάκλιτρο, σέ αντίθεση με δύο ψυχιάτρους-συγγραφείς, τόν Άρ. Νικολαΐδη και τόν Ε. Γ. Άσλανΐδη, που, γοητευμένοι από τή γλώσσα του Παπαδιαμάντη, άπέιχαν τελικά μιάς ψυχαναλυτικής άνάγνωσης. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου, ό Γκ. Σωνιέ μελετά τόν «*Λαμπριάτικο φάλτη*» και όρισμένα άκόμα διηγήματα, στα όποια ό Παπαδιαμάντης ύποτίθεται πώς ζητά να άποκρύψει, παραλλάσσοντας και μεταμοφίζοντας, τό βασικό μύθο του. Διηγήματα που ό μελετητής πιστεύει πώς δει-

χουν τὴ διαπάλη μὲ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, τὴν ὁποία καὶ ἐκτιμᾷ πὼς λειτουργεῖ σὲ βᾶρος τοῦ λογοτεχνικοῦ ἀποτελέσματος.

Ἡ φιλολογικὴ ἀνάλυση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Γκ. Σωνιὲ ἀναδεικνύει ἕναν λεπτολόγο μελετητὴ, ὁ ὁποῖος ὥστόσο πιστεύουμε πὼς κάνει συλλογιστικὰ ἄλματα ὅταν προχωρᾷ στὴν ταύτιση ἡρώων καὶ ἱερῶν προσώπων, μὲ συχνὰ μοναδικὴ ἔνδειξη τῆ σύμπτωση ὀνομάτων, προσδίδοντας μάλιστα ἀξιωματικὴ ὑπόσταση σὲ εἰκασίες, ὅπως ἡ ταύτιση συγγραφέα καὶ ἀφηγητῆ καὶ ἡ περαιτέρω σύμπτωσή τους μὲ ὀρισμένους ἥρωες. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἀκλόουθη ἄλσος ταυτίσεων: Μαχούλα ὀνομάζεται ἡ ἡρώιδα στὰ διηγήματα «Ἄμαρτίας φάντασμα» καὶ «Ἡ Φαρμακολύτρια», χαϊδευτικὸ τῆς Ἀνδρομάχης ἀλλὰ καὶ τῆς Περμάχου, κατὰ τὸ Περμαχούλα, τῆ «λατρευτῆ» τοῦ ἀφηγητῆ στὰ *Ρόδιν* ἀκρογιάλια, ὑποκοριστικὸ τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, ἤτοι τῆς Παναγίας, ἄλλωστε ἡ δομὴ τῆς λέξης Μαχούλα παραπέμπει στὸ Μαννούλα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ γιὸς τῆς Μαχούλας, τὸν ὁποῖον ταυτίζει μὲ τὸν ἀφηγητῆ, λέγεται «Μανωλάκης = Ἐμμανουήλ = Χριστός». Ὅποτε ὁ ἀφηγητῆς δὲν βρίσκεται μόνον ἐρωτευμένος μὲ τὴ «φαντασιακὴ μάνα» του ἀλλὰ καὶ ταυτισμένος μὲ τὸν Χριστό, ἐξ οὗ καὶ ἡ «ἑωσφορικὴ» πλέον ταύτιση συγγραφέα - ἀφηγητῆ μὲ τὸν Χριστό, γιὰ τὴν ὁποία προετοίμαζε, λέει, τὸ ἀρχικὸ ἐπίθετο τῆς οἰκογενείας Παπαδιαμάντη, ποῦ ἦταν Ἐμμανουήλ.

Στὴ *Φόνισσα*, ἀντιθέτως, ὁ «ἑω-

σφορικὸς» χαρακτήρας τοῦ συγγραφέα προκύπτει ἀπὸ τὴν ταύτισή του μὲ τὴν ἡρώιδα. Ταύτιση, τὴν ὁποία ὁ μελετητῆς στηρίζει καὶ στὸ σαθρὸ ἐπιχείρημα πὼς ὁ συγγραφέας ἀποδίδει στὴ Φραγκογιαννοῦ ἕνα ποίημα, ποῦ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸν πατέρα του πὼς ἔγραψε ὁ ἴδιος γιὰ τὴ μητέρα του. Παρεμπιπτόντως, ἂν στηριζόμασταν σὲ παρόμοιες ἐνδείξεις, σύμπαντες οἱ συγγραφεῖς θὰ ταυτίζονταν μὲ τοὺς ἥρωές τους.

Ἀπομένει τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου δοκιμάζονται διὰ ἀντιπαραβολῆς μὲ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα. Ὁ Γκ. Σωνιὲ ἐρμηνεύει ἀναλυτικὰ κυρίως τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὸν πατέρα του, καταθέτοντας μιὰ ἀπὸ τὶς πλέον ἀκραῖες ἰχνηλασίες τοῦ οἰδιπόδειου συμπλέγματος. Μὲ ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς συλλογιστικῆς, ἕνα ζευγάρι παπούτσια γιὰ τὸν ἱερέα πατέρα του, ποῦ ἀγοράστηκαν κατὰ λάθος «γυναικείου σχήματος», καὶ δεδομένων «τῶν ἀντιστροφῶν τῶν φύλων» ποῦ ἀπαντῶνται συχνὰ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη — μὲ αὐτὸ ἐννοεῖται ἡ ἀντρογυναίκα Φραγκογιαννοῦ ἢ ἡ μεταμφιεσμένη σὲ ἄντρα Σικεύω στὸ *Βαρδιάνο* στὰ *σπόρκα* — ὁ μελετητῆς συνάγει «δομὲς ὁμοφυλοφιλικῶν χαρακτήρα» στὸν ψυχισμό τοῦ συγγραφέα. Συμπέρασμα ποῦ ὥστόσο ἀνασκευάζει, καταλήγοντας σὲ ἄλλο, πλέον ἀνησυχητικὸ: «Ὁ ψυχισμὸς ποῦ εἰκάζεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἀπείρωσ πιὸ διαταραγμένος ἀπὸ ἕναν ὁμοφυλοφιλικὸ ψυχισμό». Ἐκεῖ-

νο πού έντυπωσιάζει, τουλάχιστον έ-
μας, είναι ό τρόπος πού ό Γκ. Σωνιέ
διατυπώνει τίς όποιες παρατηρήσεις
του. Όχι ως ύποθέσεις έργασίας ή,
έστω, πιθανές έκδοχές, αλλά μετά βε-
βαιότητας, σχεδόν άλαζονικώς.

Νά σημειώσουμε, για όση άξία
μπορεί νά έχει, πώς, μέσα στον οί-
στρο τής έρμηνευτικής του, ό Γκ.
Σωνιέ παραβλέπει τά ύπαρκτά δεδο-
μένα τής έποχής του Παπαδιαμάντη.
Στό διάστημα τής δεκαετίας πού δη-
μοσιεύονται τά κείμενά του, σχετικά
μέ αυτό τό σημείο διατυπώθηκαν όρι-
σμένες ένστάσεις, τίς όποιες ό μελε-
τητής άντιμετωπίζει στά πιό πρόσφα-
τα κείμενά του, καθώς και στό βιβλίο
του μέ ύποσημειώσεις. Δέν παραθέτει
έπιχειρήματα και έπεξηγήσεις, όπως
πιθανώς νά άναμενόταν, αλλά υίοθε-
τεί άπέναντι στό σύνολο των άντιρρή-
σεων (χωρίς παραπομπές στις δημο-
σιεύσεις) τήν πάγια θέση πώς δέν έν-
διαφέρει ή πραγματικότητα παρά μό-
νο ή λειτουργία τής λογοτεχνικής
φαντασίας του Παπαδιαμάντη. Δη-
λαδή, άν και πάλι παρακολουθοΰμε
τή συλλογιστική του, άκόμη κι άν δί-
πλα στό παρεκκλήσι τής Άγι' Άνα-
στασᾶς δέν ύπῆρχε τό Πυργί, τό πι-
θανότερο, ύπόλειμμα σηματοφορικού
φυλακείου τής ίδιας έποχής μέ τό
Κάστρο, ή άν τό ρέμα του Χαιρημονᾶ
δέν κατηφόριζε από τό έξωκλήσι
του Άι Γιάννη του Βαπτιστή, ό Πα-
παδιαμάντης θά τά έπινοΰσε, έν ά-
νάγκη θά άνέτρεπε τή σκιαθίτικη το-
πογραφία για νά τήν ταιριάξει στον
«έωσφορικό μύθο» του. Παρομοίως,
άν δέν είχε ύπάρξει ποτέ ένας Σκια-
θίτης όνόματι Φραγκούλης Φραγκού-

λας, πού έτυχε νά χάσει μιá από τίς
τρεις κόρες του, τήν Κούμπω, στά
δεκατέσσερά της, όπως άκριβώς πε-
ριγράφεται στό «Ρεμβασμό του Δε-
καπενταυγούστου», ό όποιος, ρεμβα-
σμός, έγένετο και στην πραγματικό-
τητα στον ναΐσκο τής Παναγίας τής
Πρέκλας, κτήμα τότε του Φραγκού-
λα, ό Παπαδιαμάντης θά σκάρωνε
έναν ήρωα μέ παραπλήσιο όνομα, ώ-
στε ως παράγωγο (και δή, διπλό) τής
λέξης Φράγκος νά δηλώνει τόν Άλλο
και έμμέσως (πλήν σαφώς για τόν
μελετητή) τήν «έσωτερική έτερότη-
τα» του συγγραφέα. Για τόν αναγνώ-
στη πού θά ήθελε νά γνωρίζει τόν τό-
πο και τά πρόσωπα τής Σκιαθου στην
έποχή του Παπαδιαμάντη, ύπάρχουν
τά πολύτιμα βιβλία του Σκιαθίτη
μελετητή Ίωάννη Ν. Φραγκούλα
(έγγονου του μικρότερου άδελφου του
Φραγκούλη Φραγκούλα), πού πέθανε
στις 21.9.2001 σέ ήλικία ένενήντα
πέντε έτών, μέχρι τέλους άκμαίος,
όπως δείχνει και ή έκδοση του βιβλίου
του, Άνερεύνητες πτυχές τής ζωής
του Άλέξ. Παπαδιαμάντη (Έκδ.
Ίωλκός, Ίουνίος 2002), πού πρόλαβε
και έγραψε τήν εισαγωγή.

Άνεξάρτητα, όμως, άν όρισμένα
συμπεράσματα του Γκ. Σωνιέ δεί-
χνουν αυθαίρετα και γενικευτικού
χαρακτήρα, θά πρέπει νά έχουμε κα-
τά νου πώς, τά τελευταία χρόνια, στό
Παρίσι, εύδοκιμεί μιá τάση πού κα-
ταργεί τίς διαχωριστικές γραμμές
μεταξύ θεωρίας και μυθιστοριογρα-
φίας, ύποστηρίζοντας ότι πολλοί ψυ-
χαναλυτικοί κριτικοί έγραψαν συναρ-
παστικά μυθιστορήματα, όπως ό
Φρόντ για τόν ντά Βίντσι, ή Βονα-

πάρτη για τον Πόε ή ο Τσ. Μωρόν για τον Ρακίνα και τον Ούγκω. Γιατί όχι και ο Γκ. Σωνιέ για τον Παπαδιαμάντη, πλάθοντας ένα συγγραφέα με «σκοτεινή και μεγαλειώδη όψη», ισάξιο ενός νεκρόφιλου Πόε. Υποθέτουμε πώς το βιβλίο του Γκ. Σωνιέ θα πρέπει να συναρπάξει έναν επίρρεπη αναγνώστη των αρχών του 21ου αιώνα, έθισμένο σε ζοφερές μυθιστορίες, ανεξάρτητα αν, κατά τη γνώμη

μας, ύστερεί ως δοκιμακός λόγος ή αν δεν εξηγεί τη μαγεία του Παπαδιαμάντη, όπως την αντιλαμβανόταν, λ.χ. ο Έλύτης. Άλλωστε, στην εισαγωγή του βιβλίου, ο Γκ. Σωνιέ μνημονεύει τον Έλύτη, ακριβώς για «τή γνωστή και... αξιοζήλευτη άνικανότητά του να δει τη σκοτεινή πλευρά των πραγμάτων».

Μ. Θεοδοσοπούλου

Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Χριστουγεννιάτικα διηγήματα, Μετά πρωτότυπα κείμενα, Μεταφορά σε απλούστερη γλώσσα: Καίτη Χιωτέλλη, Για παιδιά και νέους, Εικονογράφηση Έλένη Τσακμάκη, Έκδόσεις Άγκυρα, Άθήνα 2001, σελ. 131.

Η τελευταία ανακίνηση του ζητήματος τής μετάφρασης του Παπαδιαμάντη στη δημοτική έγινε πριν από πέντε χρόνια όταν ο Μένης Κουμανταρέας μετέφρασε το διήγημα «Ο Έρωτας στα χιόνια» (έφ. *Τό Βήμα*, 27.7.1997). Η μετάφραση δεν γινόταν να περάσει απαρατήρητη και ασχολίαστη, δοθέντος ότι ο μεταφραστής δεν

ήταν ο πρώτος τυχών αλλά ένας από τους καλύτερους σημερινούς πεζογράφους μας. Οι αντιδράσεις δεν προέρχονταν από τους συνήθεις παπαδιαμαντολόγους αλλά από όμοτέχνους επί το πλείστον του μεταφραστή και ήταν στο σύνολό τους, όσο ξέρω, αρνητικές¹. Ο Κουμανταρέας δεν είναι βεβαίως ο πρώτος που αποπειράθηκε κάτι τέτοιο, έχουν προηγηθεί πολλοί άλλοι, οι όποιοι έχουν μεταγλωττίσει ή/και διασκευάσει Παπαδιαμάντη, σε αυτότελείς εκδόσεις ή σε ανθολογίες — ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ή Γεωργία Ταρσούλη και ο Άνδρέας Καραντώνης είναι οι γνωστότεροι από αυτούς. Άξίζει να μνημονεύσουμε ξεχωριστά

¹ Σημειώνω εδώ όσες αντιδράσεις συγγραφέων γνωρίζω: α) Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Παπαδιαμάντης γυμνός», έφ. *Τό Βήμα*, 10.8.1997, β) Δημήτρης Νόλλας, «Ναυαγία αί λέξεις», έφ. *Τό Βήμα*, 31.10.1997, γ) Βασίλης Βασιλικός, Μάρω Δούκα, Κώστας Σπεργιόπουλος, έφ. *Κυριακάτικη Έλευθεροτυπία*, 21.9.1997, όπου και τοποθέτηση του ίδιου του Κουμανταρέα, δ) Θανάσης Βαλτινός, Νάσος Βαγενάς, Χάρης Βλαβιανός, Ρέα Γαλανάκη, Σωτήρης Δημητρίου, Ζυράννα Ζατέλη, έφ. *Η Καθημερινή*, 2.11.1997. Βλ. ακόμη τὰ σημειώματα των Κωστή Παπαγιώργη, έφ. *Άπογευματινή*, 24.8.1997 και Κώστα Άκριβου έφ. *Τό Βήμα*, 31.10.1997.

τὸν Στράτη Μυριβήλη, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὰ διηγήματα «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» καὶ «Λαμπριάτικος ψάλτης» καὶ τὰ συμπεριέλαβε στὴν ἀνθολογία *Πασχαλινὰ διηγήματα* (Οἰκογενειακὴ Λογοτεχνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀπρίλιος 1949). Ὁ Μυριβήλης ἔγραψε καὶ σύντομο προλόγισμα στὴν ἀνθολογία αὐτὴ καὶ τὸ ὅποιο, μὲ τίτλο «Ἕνα λογοτεχνικὸ πείραμα», ἀναφερόταν ἀποκλειστικά στὴ μεταγλώττιση τῶν παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων².

Δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ συζητήσουμε ἐδῶ τὸ ζήτημα τοῦ θεμιτοῦ ἢ δυνατοῦ τῆς μετάφρασης τοῦ Παπαδιαμάντη στὰ σημερινὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε κιόλας νὰ μὴν διατυπώσουμε μὲ κάθε συντομία ὀρισμένες γενικὲς παρατηρήσεις.

α) Τὸ θέμα εἶναι παλαιό. Κατὰ τὴν Νίκη Λυκούργου³ ὁ πρῶτος πού τὸ ἔθεσε εἶναι ὁ Ἄριστος Καμπάνης τὸ 1926, δεκαπέντε δηλαδὴ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη («Α. Παπαδιαμάντης», ἔφημ. *Ἡ Πρωία*, 16.1.1926). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι

ἡ γλωσσικὴ προσπέλαση στὸν παπαδιαμαντικὸ λεξιμῶνα δὲν ἦταν ἀπρόσκοπτη, ὅπως θέλουν νὰ φαντάζονται πολλοί, γιὰ τὶς παλαιότερες γενεὲς τῶν συμπατριωτῶν μας.

β) Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μεταφραστές ἢ ἐκδότες αὐτῶν τῶν μεταφράσεων, ὅσοι δὲν εἶχαν ἀποκλειστικὰ ἐμπορικὴ πρόθεση, δὲν ἦταν, νομίζω, προοδευτικοὶ δημοτικιστὲς ἀλλὰ ἄνθρωποι συντηρητικοὶ ἰδεολογικά καί, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, φιλεκκλησιαστικοὶ ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι ἐχθρὶκὰ διακείμενοι πρὸς τὸν κόσμον τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία τῆς Ν. Λυκούργου, ἀλλὰ χρειάζεται ἀσφαλῶς περαιτέρω ἔρευνα.

γ) Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς ἀπευθύνονται σὲ παιδιὰ καὶ νέους. Δὲν ὑπάρχουν στατιστικὰ στοιχεία γιὰ τὴν ἀπήχηση πού ἔχουν, εἶναι πάντως ἀπολύτως βέβαιο πὼς ἀπέχουν παρασάγγες, ὡς πρὸς τὴν ἀπήχηση, ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς καθαυτοῦ παιδικῆς λογοτεχνίας, ἑλληνικῆς καὶ ξένης. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐνηλίκους, ὅσοι διαβάζουν Παπαδιαμάντη, καὶ διαβά-

² Γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ καὶ τὶς ἀντιδράσεις πού προκάλεσε (ἐκ μέρους κυρίως τοῦ Αἰμ. Χουρμούζιου καὶ τοῦ Π. Χάρη), βλ. τὴ μελέτη τῆς Νίκης Λυκούργου «Ἕνα λογοτεχνικὸ πείραμα». Ἡ μεταγλώττιση διηγημάτων τοῦ Α. Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸ Σ. Μυριβήλη, *Τμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Σταμάτη Καρατζᾶ, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1990*, σσ. 233-256 (τὴ μελέτη μου ὑπέδειξε ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος). Ἐντυπωσιάζει ἡ λογοκρισία πού ἀσκεῖ ὁ Μυριβήλης στὸν Παπαδιαμάντη, παραλείποντας χωρία τοῦ κεμένου πού ἔθιγαν τὰ χρηστὰ ἦθι. Στὸ τέλος τῆς μελέτης συνάπτεται βιβλιογραφία τῶν μεταγλωττίσεων καὶ διασκευῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη, σὲ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις καὶ ἀτομικὲς ἀνθολογίες, βασισμένη κατὰ κύριο λόγο στὴ «Συμβολὴ στὴν περὶ Παπαδιαμάντη βιβλιογραφία - Σειρὰ Γ'» τοῦ Χρήστου Β. Χειμῶνα, περ. *Διαβάζω*, τχ. 165 (ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη) 8.4.1987, σσ. 113-118.

³ Ὁ.π., σ. 245.

ζουν πάρα πολλοί, τὸν διαβάζουν στὴ γλώσσα του. Οἱ μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶχαν καμία ἀπολύτως ἐπιτυχία στὸ ἐνῆλικο κοινό. Κυκλοφοροῦν κάμποσες ἐκδόσεις τῆς Φόνισσας, οἱ περισσότερες μὲ κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία, ποῖος εἶναι ὅμως ἐκεῖνος ποῦ θὰ τὴν ζητήσει στὴ μετάφραση τοῦ Α. Θεοδωράκη, πόσοι ξέρουν κὰν τὴν ὑπαρξή της; Γνωρίζετε πολλοὺς ποῦ διαβάζουν τοὺς Ἐμ-

πόρους τῶν Ἐθνῶν στὴ μετάφραση τοῦ Ἀνδρέα Καραντώνη;

δ) Τὸ θέμα δὲν ἀφορᾷ μόνο τὸν Παπαδιαμάντη ἀλλὰ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς, λογοτέχνες ἢ μὴ, τοῦ 19ου αἰώνα ποῦ ἐπέλεξαν νὰ γράψουν στὴ λόγια γλώσσα. Ἔχουν ἄλλωστε πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μεταφραστεῖ: ὁ Βιζυηνός⁴, ὁ Ροῖδης⁵, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος⁶, ὁ Σπυριδῶν Τρικούπης⁷ καὶ ἄλλοι⁸.

⁴ Βλ. πρόχειρα *Ὁ Μοσχὼβ Σελήμ καὶ ἄλλα διηγήματα*, μετάφραση Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Κέδρος/Βιβλιοθήκη γιὰ παιδιὰ καὶ νέους, Ἀθήνα 1966. *Στὴ Θράκη τοῦ παπποῦ μου (Διηγήματα γιὰ παιδιὰ)*, διασκευὴ Γεωργία Ταρσοῦλη, Ἀτλαντὶς - Μ. Πεχλιβανίδη, Ἀθήνα χ.χ.

⁵ *Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα*, μεταφορὰ στὴν καθομιλουμένη Ἀντώνης Σμιτζῆς, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Ἀθήνα 1993. Οἱ ἀντιδράσεις ἐκ μέρους συγγραφέων καὶ κριτικῶν καὶ τούτῃ τῇ φορᾷ ἀρνητικέες. Βλ. κριτικὴ τοῦ Παντελῆ Μπουκάλα, ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 13.4.1993 (καὶ τώρα στὸ βιβλίο του *Ἐνδεχομένως*, Ἄγρα, Ἀθήνα 1996, σσ. 245-49, μὲ τίτλο «Μεταφορὲς καὶ ἐκπτώσεις») καὶ δηλώσεις τῶν Ἀλέξανδρου Ἀργυρίου, Βασίλη Βασιλικοῦ, Παύλου Μάτεσι, Δημήτρη Μαρωνίτη, Παν. Μουλλά καὶ Κατερίνας Ἀγγελάκη-Ροῦκ, ἐφ. *Ἐλευθεροτυπία*, 26.4.1993.

⁶ *Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Κάκτος (Ἀθήνα 1992) σὲ εἴκοσι τόμους (οἱ δεκαεξὶ περιέχουν τὴν Ἱστορία, ὁ δέκατος ἔβδομος, μὲ τίτλο *Ἡ διαδρομὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ* περιέχει τὸν *Ἐπίλογον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι τὸ συμπλήρωμα Καρολίδη). Ἔχει μεταφραστεῖ ἀπὸ ομάδα φιλολόγων, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Κ. Ι. Τσαούση μέχρι καὶ τὸν ἐνδέκατο τόμο, καὶ τοῦ Θ. Θ. Μοσχόπουλου ἀπὸ τὸν δωδέκατο καὶ ἐξῆς. Ἡ μετάφραση αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη, βλ. Γεωργίου Λαγανά, *Ἐργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου*, Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, 2002, σσ. 290 (λήμμα Α 66 στὸ ὁποῖο βιβλιογραφεῖται δωδεκάτομη ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας* ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ἀλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 1995), καθὼς ἐπίσης καὶ σσ. 294-95 (λήμματα Α 74, Α 75 καὶ Α 76). Ὑπάρχει καὶ παλαιότερη μετάφραση τῆς *Ἱστορίας* ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Φάρος (1983), σὲ δέκα τόμους, ἀπὸ ομάδα φιλολόγων ἐπίσης, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Ἀλέξανδρου Τσιούνη. Τὴν ἐκδοση αὐτὴ, ἢ ὅποια δὲν βιβλιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Γ. Λαγανά, εἶχε χαρτεῖσέι ὡς «γενναῖα προσπάθεια» ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς στὴν τακτικὴ ἐπιφυλλίδα του στὸ *Βῆμα* («Μεταγραφές», 5.2.1984), μὲ κύριο ἐπιχείρημα ὅτι «ξαναφέρει μέσα στὸ ἐλληνικὸ σπίτι τὸν Παπαρηγόπουλο σὲ γλώσσα νοητὴ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη του».

⁷ *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, 4 τόμοι, μεταγλῶττιση στὴν ἀπλὴ νεοελληνικὴ ἀπὸ τὸν Γιώργο Κουσούνελο, μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κ. Ι. Τσαούση, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Ἀθήνα 1993-94. Τὸ ἔργο διανεμοῦταν μὲ κουπόνια ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἔθνος*. Σήμερα εἶναι ἐξαντλημένο.

⁸ Δὲν γνωρίζω πόσοι καὶ ποιοὶ μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτοὶ οἱ ἄλλοι. Σημειῶνω πρόχειρα ὅσες

ε) Πότε μεταφράζουμε ένα κείμενο; "Όταν δέν τὸ καταλαβαίνουμε στή γλώσσα του. Καταλαβαίνουν λοιπὸν σήμερα, μὲ τὴν γλωσσικὴ ἔννοια τῆς λέξης, οἱ νέοι ἄνθρωποι τὸν Παπαδιαμάντη; (Τὸ ἴδιο ἐρώτημα ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς τῆς λόγιας γλώσσας τοῦ 19ου αἰώνα.) "Ὅλο καὶ λιγότερο, εἶναι ἡ ἀπάντησις. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Καμπάνη καὶ μέχρι πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια τὸν καταλάβαιναν τουλάχιστον οἱ ἀπόφοιτοι τῆς δευτεροβάθμιας. "Ἄν λοιπὸν τὸν κατανοοῦν ὅλο καὶ λιγότερο καὶ ἂν ἐξακολουθοῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἀποτελεῖ πνευματικὸ κεφάλαιο τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἢ, ἀπλούστερα, ὅτι εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς του, τότε μᾶς ἀπομένει ἄλλη λύσις ἀπὸ τὴν μετάφρασις;

ς) Εἶναι μοιραῖο ἐπομένως νὰ ὀδηγηθοῦμε στή μετάφρασις τῶν Νεοελλήνων κλασικῶν πού ἔγραψαν στήν καθαρεύουσα; Ναι, ἀπαντῶ καὶ φρίττω, ἐκτὸς καὶ ἂν ἀλλάξει τὸ γενικὸ πνεῦμα πού διέπει τὴ γλωσσικὴ διδασκαλία στὸ σχολεῖο. Δέν θὰ συζητήσουμε ἐδῶ τὸ αἰώνιο ζήτημα τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευστος καὶ σύνο-

λου τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, μᾶς ἀρκεῖ μία μόνο παρατήρησις: ὀποιαδήποτε σοβαρὴ ἐκπαιδευτικὴ γλωσσικὴ πολιτικὴ δέν μπορεῖ νὰ παραβλέπει τὸ γεγονὸς ὅτι στήν Ἑλλάδα, ἐντελῶς ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, κατὰ τὸν 19ο αἰώνα, δηλαδὴ χτές, πολλοὶ συγγραφεῖς γράφουν σὲ ἄλλη γλώσσα ἀπὸ αὐτὴν πού γράφουμε σήμερα. Ἐπομένως, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ Ἑλληνες μαθητὲς νὰ διαβάζουν τοὺς νεοελληνες κλασικοὺς, ὅπως οἱ Ἄγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοὶ μαθητὲς διαβάζουν τοὺς δικούς τους, χρειάζεται μιὰ γλωσσικὴ διδασκαλία πού νὰ μὴν τοὺς ἀσκεῖ μόνο στή σωστὴ χρῆσις — ὅσο βεβαίως καὶ ἂν αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ κύριο — τῆς σημερινῆς λαλουμένης, ἀλλὰ πού θὰ τοὺς καθιστᾶ ἱκανοὺς νὰ διαβάζουν αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς. Ὁ Ἄγγλος ἢ Γάλλος μαθητὴς δέν ἔχει ἀνάγκη μιὰ τέτοιου εἶδους γλωσσικὴ διδασκαλία, ὁ Ἑλληνας τὴν ἔχει. Δέν μιλάμε ἐδῶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους, ἀλλὰ γιὰ τοὺς χτεσινούς συγγραφεῖς μας, τοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ τοὺς ὁποίους μᾶς χωρίζουν τρεῖς τέσσερις παπποῦδες.

"Ὡσπου ὁμως νὰ ἔρθει ἐκεῖνὴ ἡ ἡ-

ἀπὸ τίς πρόσφατες ἐκδόσεις ἔχουν ὑποπέσει στήν ἀντίληψή μου: α) Κωνσταντίνου Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα*, 4 τόμοι, μεταγραφὴ στήν ἀπλὴ νεοελληνικὴ - γενικὴ ἐπιμέλεια Κ. Ι. Τσαούση Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Ἀθήνα 1995, β) Τρύφωνος Ε. Εὐαγγελίδη, *Ἱστορία τοῦ Κυβερνήτη Καποδίστρια καὶ ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ὁθωνα*, μεταγραφὴ στήν ἀπλὴ νεοελληνικὴ Κ. Ι. Τσαούση, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Ἀθήνα 1996, γ) Κάρλ Χόφφ, *Οἱ Σλάβοι στήν Ἑλλάδα. Ἀνασκευὴ τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλμεράγερ*, μεταγραφὴ στήν ἀπλὴ νεοελληνικὴ Γιώργος Κουσουνέλος, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Ἀθήνα 1995. Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι παράδοξα: ἀντὶ νὰ γίνεῖ νέα μετάφρασις ἀπὸ τὰ γερμανικά, προτιμήθηκε ἡ μεταγραφὴ μιᾶς παλιᾶς μετάφρασης σὲ καθαρεύουσα τοῦ 1872. Ἐλπίζουμε νὰ ἔχει γίνεῖ σαφὲς ὅτι μιὰ πλήρης βιβλιογράφηση τῶν μεταφράσεων στή δημοτικὴ τῶν ἔργων τῶν νεοελλήνων συγγραφέων πού ἔγραψαν σὲ λόγια γλώσσα εἶναι ἀπαραίτητη καὶ γιὰ νὰ μὴν προσποιοῦμεθα ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα καὶ γιὰ νὰ τὸ μελετήσουμε καλύτερα.

μέρα που θα είμαστε αναγκασμένοι να απαντήσουμε στο δίλημμα αν είναι προτιμότερο να μην διαβάζουμε καθόλου (ἐπειδὴ δὲν θὰ μπορούμε) τούς Νεοέλληνες κλασικούς ἢ νὰ τούς διαβάζουμε σὲ μετάφραση, τί κάνουμε; Τί κάνουμε μέχρι νὰ ἔρθει ἐκείνη ἡ μέρα καί, κυρίως, γιὰ νὰ μὴν ἔρθει ἢ νὰ ἀργήσει, ὅσο εἶναι ἱστορικά καὶ πολιτιστικά ἀναγκαῖο; Τί κάνουμε μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο; Δύο ἀπλὰ πράγματα, πιστεύω, ἀπευθυνόμενοι ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὴ μαθητικὴ ἡλικία καὶ μὲ σαφὴ παιδαγωγικὸ στόχο νὰ τὴν ὀδηγήσουμε στὸ πρωτότυπο. Πρῶτον, γιὰ τούς μαθητὲς τῆς δευτεροβάθμιας, ἐκδόσεις τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ ὑποσελῖδια ἐξηγήση λέξεων καὶ φράσεων. Δεύτερον, γιὰ τούς μαθητὲς τῆς πρωτοβάθμιας (οἱ ἡλικιακὲς τομὲς δὲν εἶναι, ἐννοεῖται, ἀπόλυτες), διγλωσσες ἐκδόσεις, μὲ τὸ πρωτότυπο ἀριστερὰ καὶ τὴ μετάφραση δεξιὰ.

Ἔρχομαι τώρα στὸ «διὰ ταῦτα». Ἐνῶ ὅλες οἱ μεταφρασμένες ἐκδόσεις παπαδιαμαντικῶν ἔργων πού ἔχω ὑπόψη μου μοῦ προκαλοῦν θλίψη καὶ θυμὸ, ἡ ἐκδοσὴ τῶν Χριστουγεννιάτικων διηγημάτων ἀπὸ τὴν Καίτη Χιωτέλλη, ἀντίθετα, μὲ χαροποιεῖ. Ὁ τόμος, πού ἀπευθύνεται σὲ «παιδιὰ καὶ νέους», περιέχει πέντε διηγήματα («Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ», «Τὸ Κρυφὸ Μανδράκι», «Ὁ Ἀμερικάνος», «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο», «Φιλόστοργοι»), μὲ τὸ πρωτότυπο κείμενο, κατὰ τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου καὶ μὲ νεότερες διορθώσεις τοῦ ἴδιου, καὶ ἀντικριστὰ, τὴν «μεταφορὰ σὲ ἀπλούστερη γλῶσσα»,

ὅπως προτιμᾷ ἡ Κ. Χιωτέλλη, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ δυσκολοπρόφερτη λέξη «μετάφραση», προκειμένου γιὰ ἓνα Ἑλληνα συγγραφέα πού πέθανε πρὶν ἀπὸ ἐνενήντα χρόνια.

Σωστὴ ἡ ἐπιλογή τὸ πρῶτο κείμενο αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ἀνθολογίου νὰ εἶναι τὸ «Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ», γιατί δὲν ἀποθαρρύνεται τὸ παιδί στὴν πρώτη ἐπαφὴ του μὲ τὸν Παπαδιαμάντη, ἀφοῦ μεγάλο μέρος τοῦ διηγήματος καταλαμβάνει τὸ παραμῦθι πού διηγεῖται, σὲ γλῶσσα ἀσφαλῶς δημώδη, ὁ Λίμπος ὁ Κόκοϊας. Ὁρθὴ ἐπίσης ἡ ἀπόφαση νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ τὸ «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο», καὶ ἄς εἶναι ἐκτενές, καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀριστοῦργημα, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ χωρὶς αὐτὸ παπαδιαμαντικὰ Χριστουγεννιάτικα διηγήματα εἶναι σκορδαλιὰ χωρὶς σκόρδο. Ἡ μετάφραση εἶναι ἀπλή, ἀβίαστη, χωρὶς ἐξυπνάδες καὶ ἐκζητήσεις, μεταφέρει αὐτούσιο ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατὸ — καὶ εἶναι πολὺ συχνά — τὸν παπαδιαμαντικὸ λόγο, μιά μετάφραση πού δὲν θέλει νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ πρωτοτύπου ἀλλὰ νὰ ὀδηγήσει σὲ αὐτό, «τὸ φθᾶσιμον ἐκεῖ εἶν' ὁ προορισμός» τῆς.

Τὸ βιβλίο ὑπάρχει. Ἄς τὸ διαβάσουν τὰ παιδιά μόνα τους καὶ ἄς τὸ ἀξιοποιήσουν οἱ δάσκαλοι στὶς τάξεις τους, κάνοντας μὲ ποικίλους τρόπους καὶ συνδυασμούς τὴν πορεία ἀπὸ τὴ μετάφραση στὸ πρωτότυπο καὶ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο στὴ μετάφραση. Καί, μακάριο ὅποιο παιδί ἢ νέος φτάσει νωρίτερα στὸ πρωτότυπο παπαδιαμαντικὸ κάλλος χωρὶς τὴ βοήθεια μεταφραστικῶν ἀπεικασμάτων.

Σταῦρος Ζουμπουλᾶκης

Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Ἡ Φόνισσα*. Κοινωνικὸν μυθιστόρημα, Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια Φώτης Δημητρακόπουλος, Φωτογραφικὸ ὁδοιπορικὸ Γιάννης Μάγγος, Ἐκδόσεις Eitgo, Ἀθήνα 2001, σελ. 141.

Ἡ ἔκδοσις ἔχει διαστάσεις 27×27 ἐκ. καὶ μορφή Λευκώματος καὶ περιλαμβάνει: Εἰσαγωγὴ τοῦ Φώτη Δημητρακόπουλου (σσ. 7-10). Πρόλογος τοῦ Γιάννη Μάγγου μὲ τίτλο «Εἰκόνες τοῦ πάντα καὶ σήμερα στὴ Φόνισσα τοῦ Παπαδιαμάντη» (11-12), τὸ κείμενο τῆς *Φόνισσας* μὲ τὶς φωτογραφίες τοῦ Ὀδοιπορικοῦ (14-139) καὶ ἕναν «Χάρτη μὲ τὴ διαδρομὴ τῆς *Φόνισσας*» (σ. 141). Ἡ ἔκδοσις, χάρις στὶς φωτογραφίες, εἶναι ἐλκυστικὴ. Παρέλκει νὰ συζητηθεῖ ἐδῶ ἂν αὐτὸς ὁ φωτογραφικὸς ὑπομνηματισμὸς τοῦ κειμένου συστοιχεῖ μὲ τὸν τόπο τῆς κολάσεως ποὺ κουβαλεῖ μέσα τῆς ἡ Φραγκογιαννοῦ. Τὸ σημείωμά μου γράφεται ἀποκλειστικὰ γιὰ νὰ συζητήσει τὸ φιλολογικὸ καὶ δεοντολογικὸ θέμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες παραγράφους τῆς Εἰσαγωγῆς. Τὶς ἀντιγράφω:

«Δυὸ λόγια γιὰ τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ἤδη μὲ ἀπασχολεῖ γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς κριτικῆς ἔκδοσος τῆς *“Φόνισσας”*. Πρωτοδημοσιεύτηκε, ὅπως ἐλέχθη, στὸ δεκαπενθήμερο περ. *“Παναθήναια”* σὲ ἔντεκα συνέχειες, ἀπὸ 15 Ἰανουαρίου ἕως 15 Ἰουνίου 1903. Ἀναδημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ περιοδικὸ τοῦ 1911: ἡ ἀβιβλιογράφητη-ἀγνωστὴ ἀναδημοσίευσίς ποὺ ἐντόπισε ὁ καθ. κ. Γεώργιος Α. Χριστοδούλου εἶναι λιαν ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὶς διαφορετικὰς γραφὰς τῆς.

Ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Φέξη τὸ 1912, Ἐλευθερουδάκη 1930, ἀπὸ τὸν Βαλέτα στὰ *Ἄπαντα* τὸ 1954, καὶ ἔκτοτε σὲ πολυάριθμες ἐκδόσεις. Γαλλικὴ μετάφρασίς τῆς πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1909 καὶ ἀκολούθως μεταφράστηκε σὲ πολλὰς ξένες γλῶσσας.

» «Ὅσο κι ἂν ἡγεῖ παράξενον, δὲν ἔχουμε ἀκόμα σήμερα στέρησι, κριτικὴ ἔκδοσις τῆς *“Φόνισσας”*. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος νὰ ἀναπτυχθοῦν τέτοια ζητήματα, ἀφοῦ ἐλπίζω σὺν Θεῷ νὰ ἔχουμε ἕως τὸ θέρος τοῦ 2002 τὴν κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου. Ὅφειλω ὅμως νὰ πῶ ὅτι ὡς πρώτη φάσις ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν πρώτη δημοσίευσίς. Τὸ κείμενον τῆς πρώτης δημοσίευσος ἐκφράζει ἀποδεδειγμένα τὸ χέρι τοῦ συγγραφέα, ἦτοι τὴν ὀρθογραφίαν του καὶ τὴν στίξιν του, καὶ γνωρίζουμε ὅτι κάθε κριτικὴ ἔκδοσις γίνεται πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς χειρὸς τοῦ συγγραφέως. Καὶ δὲν εἶναι μόνον τὰ ζητήματα τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς στίξος ὅμως γι’ αὐτὰ ἀλλοῦ. Μὲ τὸν ἀνά χειρὰς τόμον παραδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἀναγνωστικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ κοινὸ τὸ κείμενον τῆς πρώτης δημοσίευσος κατὰ πιστὴν φωτογραφικὴ ἀναπαραγωγὴν, μὲ παρατομπὲς στὶς σελίδες τῶν *“Παναθηναίων”*. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον, τούτῃ ἢ πιστὴ ἀναδημοσίευσίς τῆς *“Φόνισσας”*, ἀπὸ τὰ δυσεύρετα πλέον *“Παναθηναία”* τοῦ 1903, ἔχει καὶ τὴν φιλολογικὴν τῆς θέσιν, πρέπει δὲ νὰ θεωρηθεῖ ὡς προπομπὸς ἀπαραίτητος γιὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσις ποὺ προετοιμάζεται.»

Ἰπερβάλλον φιλολογικὸς φόρτος

σὲ μιὰ ἔκδοση πού ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀπευθύνεται στὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινό — καὶ μόνο σ' αὐτό. Τὸ κακὸ ἐπιδεινώνεται ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη ἐκδοχὴ δύο βασικῶν ἐκδοτικῶν ἀρχῶν: α) Ἐνῶ ἀληθεύει ὅτι πρέπει νὰ βασιστοῦμε ἀναγκαῖα στὴν πρώτη δημοσίευση ὅταν ἐπιχειροῦμε κριτικὴ ἔκδοση παπαδιαμαντικοῦ κειμένου, δὲν ἀληθεύει ὅτι «τὸ κείμενο τῆς πρώτης δημοσίευσης ἐκφράζει ἀποδεδειγμένα τὸ χέρι τοῦ συγγραφέα». β) Ἐνῶ εἶναι ἀπολύτως ἀναμφισβήτητο ὅτι «κάθε κριτικὴ ἔκδοση γίνεται πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς χειρὸς τοῦ συγγραφέως», εἶναι ἐπίσης ἀπολύτως ἀμφισβητήσιμος ὁ περιορισμὸς τοῦ χειριοῦ τοῦ συγγραφέα στὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη του.

Γιὰ ποῖο λόγο ἰσχυρίζομαι ὅτι δὲν ἀληθεύει ἡ ἀπόφαση «τὸ κείμενο τῆς πρώτης δημοσίευσης ἐκφράζει ἀποδεδειγμένα τὸ χέρι τοῦ συγγραφέα»; Διότι ἀπλούστατα ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, δὲ θὰ χρειαζόταν νὰ μιλάμε, γενικά, γιὰ κριτικὲς ἐκδόσεις οὔτε, εἰδικὰ στὴν περίπτωσιν τῆς Φόνισσας, νὰ ἐξαίρουμε τὶς ἐνδιαφέρουσες γραφὲς πού παρουσιάζει ἡ ἀναδημοσίευσίς της στὸ περ. Ἄνατολή. Ὅταν λοιπὸν ἐτοιμάζουμε νέα κριτικὴ ἔκδοση τῆς Φόνισσας, ὅπου θὰ υἰοθετηθοῦν ἀσφαλῶς γραφὲς τῆς Ἄνατολῆς, ὁμολογοῦμε ὅτι τὸ κείμενο τῶν Παναθηναίων δὲν εἶναι ἀπαθὲς καὶ συνεπῶς δὲν «ἐκφράζει ἀποδεδειγμένα τὸ χέρι τοῦ συγγραφέα».

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ δική μου γνώμη. Τὰ Παναθηναία μᾶς παρέχουν ἓνα κείμενο γενικὰ ἀξιόπιστο — ἀντίθετα πρὸς τὸ ἐντελῶς ἀναξιόπιστο τῆς Ἄνατολῆς — ἀλλὰ ὄχι βέβαια ἀλώβητο.

Ὡστόσο, διαφορετικὰ ἐννοοῦμε τὴν ἀξιόπιστία τοῦ κειμένου τῶν Παναθηναίων ὁ Φ. Α. Δ. κι ἐγώ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐμφαντικὴ βεβαιότητά του («ἀποδεδειγμένα») ἔχει σχέση μόνον μὲ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη. Πόσο ὁμως «ἀποδεδειγμένη» εἶναι ἡ ὀρθογραφία τῶν Παναθηναίων, ὅταν συναντοῦμε ὀρθογραφῆσεις ὅπως πρᾶμα (σ. 22) ἀλλὰ πρᾶμμα (79), ἤξευρε (30, 49, 52, 67) ἀλλὰ εἴξευρε (41 κ.ά.), τόρα (66, 111) ἀλλὰ τώρα (86 κ.ά.), μεγαλητέρα (66 δις) ἀλλὰ μεγαλειτέραν (67 κ.ά.), τάφινετε (66) ἀλλὰ τάφήνουν (67), μαζι (77) ἀλλὰ μαζύ (passim), κλέφτες (86), ἀλλὰ κλέφταις (88), ράχην (100) ἀλλὰ ράχιν (112, 114), ἐμβαρκάρησε (48) ἀλλὰ ἐμβαρκάρισε (49), Μαρούσα (80) ἀλλὰ Μαρούσα στὴν ἴδια σελίδα, εἶναι (46 τρις) ἀλλὰ εἶνε στὴν ἴδια σελίδα, καὶ πλῆθος παρόμοιες; Περιττεῦει νὰ παραθέσω χωρὶα μὲ στίξη πού ἀσφαλῶς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Παπαδιαμαντή.

Ὁ Φ. Α. Δ., ἐξᾴλλου, ἀναλαμβάνει τὸ τρομερὰ ριψοκίνδυνο ἔργο νὰ ἐπανακαθορίσει τὴν ἔννοια «χέρι τοῦ συγγραφέα», ἀλλὰ οἱ ἔμμονες ἰδέες του τὸν ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἐξίσου τρομερὴ στένωσις τῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ ὄρου, ἄρα καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων. Ὁ πρωταρχικὸς καὶ οὐσιώδης σκοπὸς μιᾶς κριτικῆς ἔκδοσης βρίσκεται πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη καὶ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἀποκατάστασις τῆς λέξεως τοῦ συγγραφέα. Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα — ἡ ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ ἀδοξία — τῶν κριτικῶν ἐκδοτῶν εἶναι οἱ διορθώσεις (corrections).

Η φιλολογική ἔμφαση τῶν δύο τελευταίων παραγράφων τῆς Εἰσαγωγῆς στὴ Φόνισσα τῆς Εργο καὶ ἡ παραχάραξη τῶν ἐκδοτικῶν ἀρχῶν ἀποβλέπουν στὴ δημιουργία ἐνὸς ἀλλοθι. Ὁ ἐπιμελητής, δηλαδή, ποὺ παραδίδει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοῦ Λευκώματος τὸ κείμενο τῶν Παναθηναίων αὐτούσιον, ἤγουν μὲ ὄλες τὶς παραναγνώσεις καὶ τὰ τυπογραφικὰ του σφάλματα, ἐπιχειρεῖ νὰ ἐκλογικεύσει τὴν ἀπεγνωσμένη ἀπόφασή του, μὲ ἄλλα λόγια νὰ πείσει τοὺς ἀναγνώστες ὅτι ἡ φιλολογία ἐπευλογεῖ τέτοιες ἐκδόσεις.

Μὲ τὴν ἴδια ὅμως λογικὴ, μὲ τὸ πρόσχημα δηλαδή τοῦ «ἀπαραίτητου προπομποῦ γιὰ τὴ μέλλουσα κριτικὴ ἐκδοση», θὰ μπορούσε ὁ ἐπιμελητής ἐνὸς Λευκώματος γιὰ τὴν ὀμηρικὴ Ὀδύσειαν νὰ παραθέσει τὸ κείμενο τοῦ καλύτερου κώδικά της ἢ μιᾶς Ἀλδίνας. Ποιὸς ὅμως βεβαίωσε τὸν Φ. Α. Δ. ὅτι οἱ ἀνύποπτοι ἀγοραστὲς τοῦ Λευκώματος νοιάζονται γιὰ κριτικὲς ἐκδόσεις καὶ γιὰ «φάσεις ἀποκαταστάσεως», καὶ πῶς προεξοφλεῖ ὅτι οἱ ἴδιοι θὰ προμηθευτοῦν καὶ τὴ νέα κριτικὴ ἐκδοση καὶ ἐμβριθῶς θὰ ἐγκύψουν στὴν ἀντιβολὴ τῶν δύο κειμένων, γιὰ νὰ βεβαιωθοῦν πᾶ ὅτι ἡ πρώτη δημοσίευση εἶναι προπομπός;

«Λοιπόν», ὑποθέτω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ρωτήσῃ ὁ ἐπιμελητής τῆς κρινόμενης ἐκδοσης, «ὅταν δὲν ὑπάρχει κριτικὴ ἐκδοση τοῦ κειμένου τῆς Φόνισσας καὶ οἱ πρῶτες ἐκδόσεις παρουσιάζουν σοβαρὰ λάθη, τί ὄφειλαν νὰ κάμω; Νὰ προσφύγω σὲ ἀμφίβολα κείμενα, μὲ ἀλλοιωμένη μάλιστα τὴν παπαδιαμαντικὴ ὀρθογραφία καὶ στίξι;»

Ἰπῆρχαν ἀρκετὲς ἄλλες φιλολογικότερες — ποὺ σημαίνει καὶ: ἐντιμότερες — λύσεις, καὶ τὶς ἀπαριθμῶ:

α) Δεδομένου ὅτι ὁ ἐπιμελητής τῆς Φόνισσας τῆς Εργο ἔχει προτείνει, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, νὰ ἐκδίδονται φωτοαναστατικά οἱ μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη «μὲ λίγες διορθωτικὲς ἐπισημειώσεις ὅπου αὐτὲς ἐπιβάλλονται», εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ θεραπεύσει μὲ ἐπισημειώσεις ὅλα τὰ σφάλματα τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο παρέθεσε στὸ Λεύκωμα. Λύση φορτικὴ βέβαια, συνεπὴς ὅμως μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπιμελητῆ¹.

β) Θὰ μπορούσε νὰ βασιστεῖ στὸ κείμενο τῆς ὑπάρχουσας κριτικῆς ἐκδοσης² διορθώνοντας τὰ ὅποια σφάλματά της καὶ ἀποκαθιστώντας τὴν παπαδιαμαντικὴ ὀρθογραφία καὶ στίξι, ὅπως αὐτὸς τὶς ἀντιλαμβάνεται. Τὸ κείμενο ποὺ θὰ προέκυπτε θὰ ἦ-

¹ Τὴ γνώμη τοῦ Φ. Α. Δ. γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων βλ. τώρα στὸ βιβλίον του Ἄνθος τῆς Ἑδέμ, Ἐκδόσεις Φιλιππότη, Ἀθήνα 1999, σ. 199. Θεωρῶ φορτικὴ τὴν πρώτη λύση, γιατί τὸ Λεύκωμα θὰ γέμιζε μὲ ὑποσημειώσεις κι ἔτσι θὰ ἀλλοιωνόταν ὁ χαρακτήρας του. Τὸ χειρότερο πάντως εἶναι ὅτι τὸ πλῆθος τῶν ὑποσημειώσεων θὰ ἀποκάλυπτε στὸν ἀναγνώστη ὅτι τὸ κείμενο τῶν Παναθηναίων δὲν «ἐκφράζει ἀποδεδειγμένα τὸ χέρι τοῦ συγγραφέα». Δυσάρεστα πράγματα, ἀλλὰ ποιὸς εἶπε πῶς ἡ φιλολογικὴ συνέπεια εἶναι ἀνώδυνη;

² Ὁ Φ. Α. Δ. τὸ 1998 εἶχε υἱοθετήσῃ πλήρως τὸ κείμενο τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τοῦ «Δόμου», ὅταν ἐπιμελήθηκε τὴ Φόνισσα τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Ἐπικαιρότητα».

ταν ασφαλώς προτιμότερο από το άθικτο τῆς πρώτης δημοσίευσης.

γ) Εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ μεταγράψει τὸ κείμενο τῶν Παναθηναίων διορθώνοντας τὰ παροράματά του, νὰ υιοθετήσῃ τὶς ἀναμφισβήτητα ὀρθὲς διορθώσεις τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων, καὶ νὰ εἰσαγάγῃ τὶς «ἐνδιαφέρουσες γραφές» τῆς Ἀνατολῆς, ὅσες ἀπὸ αὐτὲς πρόκειται νὰ γίνουν δεκτὲς καὶ στὴ νέα κριτικὴ ἐκδοση, ἄρα

δ) ἡ συνεισφέρουσα λύση θὰ ἦταν νὰ παρασχεθεῖ στοὺς ἀναγνώστες τὸ κείμενο τῆς νέας κριτικῆς ἐκδόσεως.

Ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες λύσεις. Πάντως ὁ ἀναγνώστης δὲν ἔπρεπε νὰ φορτωθεῖ μὲ ἓνα κείμενο, πού συχνά θὰ τὸν ἐκνευρίζει μὲ τὰ παροράματά του καὶ κάποτε θὰ τὸν ὀδηγεῖ σὲ ἀμηχανία μὲ τὶς γραφές του. Σημειῶνω ἓνα μέρος τῶν παροραμάτων: *δακαπέντε* (σ. 30), *βαθέλια* (: *βαρέλια*, 32), *δροκοντιά* (: *δρακοντιά*, 34), *μέλλει* (: *μέλει*, 35), *ταύνην* (: *ταύτην*, 41), *κακασκευάση* (: *κατα-*, 44), *ἐξεμυστυρεύθη* (50), *ἐξωκλήσιον* (56), *ἐδίσταζον* (: *ἐδίσταζεν*, 65), *ἀχοῦ* (: *ἀφοῦ*, 67), *κριπίδος* (67), *βρίσκειται* (: *-σαι*, 67), *συμπερασμοῦς* (δύο μ., 69), *στεναγμπῦ* (: *στεναγμοῦ*, 79), *ἄλκαι* (: *ἄλλαι*, 82), *γααμματικοῦ* (: *γρα-*, 82), *ἀνυπόδοτη* (83), *νυκτρινήν* (84), *Τί οἶδε* (: *Τίς*, 88), *στιγῆν* (: *στιγμήν*, 105), *τῶγ* (: *τῶν*, 105), *ἐταύρωσα* (: *ἐσταύρωσα*, 107), *περὶ τὰ ὦτα περὶ τὰ ὦτά της* (112), *τόν ῥάχιν* (114), *κί* (: *κοί*, 116), *κακάθι* (: *καλάθι*, 116), *γαλασμένη* (: *γε-*, 124), *δύστυνος* (134).

Παραλείπω τὰ σφάλματα τονισμού καὶ πνευματισμοῦ, τὶς ἄλογες τελείες καὶ τὶς παραναγνώσεις.

Γιὰ νὰ τελειώσω: τὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ —δηλαδὴ οἱ ἐλάχιστοι πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἐκδοτικὰ τοῦ Παπδιαμαντή— δὲ χρειαζόταν τὴ φωτοαστατικὴ ἐκδοση τῆς πρώτης δημοσίευσης, γιὰ τὴ Παναθηναία, παρὰ τὴ διαβεβαίωση τοῦ ἐπιμελητῆ τοῦ Λευκώματος, δὲν εἶναι δυσῆρευτα. Ὅσο γιὰ τὸ μὴ φιλολογικὸ κοινὸ, ἀναρωτιέται κανεὶς ποιοὶ λόγοι θὰ τὸ ἔκαναν νὰ ἐνδιαφέρεται «γιὰ πιστὲς φωτογραφικὲς ἀναπαραγωγές» τῶν πρώτων δημοσιεύσεων.

Οἱ πρώτες δημοσιεύσεις εἶναι ἀσφαλῶς *conditio sine qua non* γιὰ τὴν παρασκευὴ κριτικῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀκατάλληλες γιὰ χρηστικὰ βιβλία καὶ ἀπρόσφορες γιὰ ἄλλοθι. Ἄλλωστε, ὅταν ἐκεῖνος πού ἔχει ἀναλάβει τὸ μεγαλύτερο βᾶρος τῆς νέας κριτικῆς ἐκδόσεως, ὁ Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀναδημοσίευση τῆς Φόνισσας στὴν Ἀνατολὴ παρουσιάζει πληθώρα νέων γραφῶν, γιὰ τὴ δημοσίευσή της σὲ ἓνα ὄχι ἰδιαίτερα εὐκρινὲς βιβλίον τὸ κείμενον τῶν Παναθηναίων, πού σὲ λίγους μῆνες θὰ ἔχει μεταβληθεῖ οὐσιωδῶς³. Τὶς φιλολογικὲς μας ἔμμενες ιδέες δὲν μπορεῖ νὰ τὶς πληρῶνει τὸ κοινὸ.

Χαλκίδα, 25.4.2002

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

³ Αὐτὴ εἶναι ἡ διαφαινόμενη, τουλάχιστον, βεβαιότητα τοῦ συνεχῆτος.

Ίω. Ν. Φραγκούλα, *Ανερεύνητες πτυχές τῆς ζωῆς τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη*, Ἐκδόσεις Ἰωλκός, Ἀθήνα 2001, σελ. 219.

Πρόκειται, ἂν δὲν κάνω λάθος γιά τὴν τρίτη, οὐσιαστικά, ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Ἡ πρώτη εἶχε γίνει τὸ 1988 καὶ ἡ δεύτερη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλειπε τὸ μικρὸ τμήμα «Τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ Παπαδιαμάντη», ἐκδόθηκε τὸ 1996 μὲ τὸν τίτλο *Παπαδιαμαντική Σκιαθίτικη Προσωπογραφία*. Αὐτὴ ἡ Προσωπογραφία στὴ δεύτερη ἔκδοση εἶχε σημαντικὰ ἐπαυξηθεῖ.

Γιὰ τὸ οὐσιώδες καὶ ἀνεκτίμητο προσωπογραφικὸ μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 27-213) δὲν ἔχω νὰ προσθέσω τίποτε στὰ ὅσα ἔγραψε, ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια, ὁ Ἀγαμέμνων Τ. Μουρτζόπουλος (*Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τεῦχ. 1, Πρωτοχρονιά 1992, σσ. 147-152) καὶ στὴν πρόσφατη βιβλιοκρισία τῆς Μ. Θεοδοσοπούλου «Τάξι στὰ ἐσχορπισμένα φύλλα» (*Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 18.8.2002), ἀπ' ὅπου ἀποσπῶ τὴ δυσάρεστη ἀλλὰ ἀδιάφευκτη κρίση: «Μιά συστηματικὴ "παπαδιαμαντικὴ σκιαθίτικη προσωπογρα-

φία", ὅπως αὐτὴ πὺ συντάσσει ὁ Ίω. Ν. Φραγκούλας, θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει γιά τοὺς μελετητὲς ὡς χαλινὸς τῆς φαντασίας τους».

Πολύτιμο, λοιπόν, γιά τίς παπαδιαμαντικὲς σπουδὲς τὸ βιβλίον, ἐντούτοις ἡ ἀπουσία εὐρετηρίου τῶν κυρίων ὀνομάτων — ὅπου τὰ πραγματικὰ πρόσωπα ἔπρεπε νὰ συσχετίζονται μὲ τὰ διηγηματικά — καὶ εὐρετηρίου διηγημάτων καθιστᾶ δύσκολη τὴ χρῆση τοῦ βιβλίου, ἰδιαίτερα γιά ἐκείνους πὺ δὲν διαθέτουν ἰσχυρὴ μνήμη. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐφοδιάσει ὁ ἐκδότης τὴν ἐπόμενη ἔκδοση μὲ αὐτοὺς τοὺς ἀπαραίτητους πίνακες, συντεταγμένους ἀπὸ κάποιον νεαρὸ φιλόλογο πὺ ἀγαπᾷ τὸν Παπαδιαμάντη. Καὶ ἀφοῦ, ὅσο ξέρω, ὁ ἀείμνηστος Ίω. Ν. Φραγκούλας, στὸν ὁποῖο εἴμαστε ὅλοι ὀφειλέτες, δὲν εἶχε προσχωρήσει στοὺς μονοτονικούς, ἡ ἐπόμενη ἔκδοση πρέπει νὰ εἶναι πολυτονικὴ, πράγμα πὺ θὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν ἀκαλαισθησία κειμένου νεωτερικὰ τονισμένου καὶ παπαδιαμαντικῶν παραθεμάτων μὲ τὸν παλαιὸ τονισμό.

Ν. Δ. Τ.

Ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη, *Σκιάθος-Χαλκίδα-Ἀθήνα*, Ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Μαργαρίτα Παπαγεωργίου, Ἀθήνα 2001, σελ. 156 (Λεύκιωμα).

Ἡ ἀναπαραγωγὴ κυρίαρχων μορφῶν πολιτισμοῦ μὲσω τοῦ σχολείου ἀποτελέσει (καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπο-

τελεῖ) ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον πρόσφορα πεδία γιά ἔρευνα στὸ χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐκπαίδευσης. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς δασκάλους, ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς φορέων συμβολικοῦ ἐλέγχου ἔρχεται νὰ ὑπογραμμίσει τὸ ρόλο τους στὴ διαδικασία τῆς πολιτισμικῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ὡστόσο, ἡ θέση αὐτὴ ἀφήνει ἀδιε-

ρεύνητη μίαν ἄλλη πλευρά τοῦ σχολείου, ἐξίσου σημαντική: Τὸ ἐκπαιδευτικό σύστημα δὲν ἀναπαράγει ἀπλῶς τὸν πολιτισμὸ ἀλλὰ καὶ παράγει πολιτισμὸ. Στὸ πλαίσιο τῆς (σχετικῆς, ἔστω) παιδαγωγικῆς αὐτονομίας, τὴν ὁποία ἐπιφυλάσσουν στὸν ἑαυτὸ τους οἱ ἐκπαιδευτικοί, ἐμφανίζονται συχνά-πυκνά ἔργα πολιτισμοῦ, τὰ ὁποία δὲν ἔχουν καμία ἀπολύτως σχέση μετὰ τὴν καθημερινή πρακτικὴ τῆς διατεταγμένης ὑπηρεσίας.

Τὰ παραδείγματα εἰσι πάμπολλα ἀλλὰ ἐγὼ θὰ περιορισθῶ σὲ ἓνα μόνο, σεβόμενος τὸν περιορισμένο χῶρο πού διαθέτουν τὰ (πάντοτε) φιλόξενα Παπαδιαμαντικά Τετράδια γιὰ τὴν ἐπιβεβλημένη προβολὴ τῶν σχολικῶν πολιτισμικῶν ἐπιτευγμάτων.

«Δροσερό εἶναι τοῦτο τὸ Λεύκωμα». Μετὰ τὴ διαπίστωση αὐτὴ προΐδεται τὸν (τυχερὸ) ἀναγνώστη τοῦ λευκώματος Ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμαντή. Σκιαθὸς-Χαλκίδα-Ἀθήνα ἢ ἐπιμελήτρια τοῦ τόμου φιλόλογος Μαργαρίτα Παπαγεωργίου.

Ὅχι μόνο δὲν θὰ διαφωνήσω μετὰ τὴν καλὴ συνάδελφο τοῦ 7ου Γυμνασίου Χαλκίδας ἀλλὰ, τοῦναντίον, ὑπερβαίνοντας τὴν ἀδιαμφισβήτητη ταπεινοφροσύνη της, θὰ προσθέσω τρία ἀκόμη ἐπιθέτα πού προσιδιάζουν στὸ περί οὗ ὁ λόγος πόνημα: τρυφερό, γοητευτικὸ καί, βεβαίως, πρωτότυπο.

Τρυφερό, γιατί, παρακάμπτοντας ἐπιμελῶς τὰ «ξυπόλυτα Σαββατοκύριακα» τῆς Σκιαθὸς (Νίκος Καρούζος), μᾶς κατευθύνει μετὰ μαεστρία πρὸς ἓναν κόσμον ὁ ὁποῖος ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴν ὄντως Ὁρθοδοξία καὶ τὴν ὄν-

τως πατριδογνωσία. Ἡ, γιὰ νὰ προσφύγω στὴ ρήση τοῦ σκηνοθέτη τῆς Φόνισσας Σωτῆρη Χατζάκη, μᾶς ὀδηγεῖ «στὶς τελετουργίες μιᾶς κοινότητας πού ἀρθρώνει τὸν εὐωδιαστὸ της λόγο, ἀπολαμβάνοντας τοὺς κυματισμοὺς τῆς ὑπαρξῆς της».

Γοητευτικὸ, γιατί συνδυάζει τὸ λόγο μετὰ τὴν εἰκόνα κατὰ τρόπο ἰσόροπο καὶ διαλογικὸ. Οὔτε ὁ πρῶτος δυναστεύει οὔτε ἡ δευτέρη ἡγεμονεύει. Συνομιλοῦν ἤσυχα κι ἀπλά, ἀναδεικνύοντας εὐσχημόνως ὄχι μόνο τὴν αἰσθητικὴ ἀλλὰ, κυρίως, τὴν ὄντολογία τοῦ τοπίου καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πρωτοτυπία τοῦ λευκώματος ἐγκρατεῖται, μεταξὺ ἄλλων, στὸ ἀκόλουθο ἀκλόνητο στοιχεῖο: Λίαν σπανίως καθίσταται δυνατόν (καὶ δὴ στὴν ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀτομικισμοῦ) νὰ συνυπάρξουν τόσο ἀρμονικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια (ἐκδοτικὴ) στέγη καθηγήτριες καὶ καθηγητές, δασκάλες καὶ δάσκαλοι, μαθήτριες καὶ μαθητές, τοπικοὶ ἄρχοντες καὶ διδάκτορες τῆς φιλολογίας. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπὸ τὴν σκέπη τοῦ σεπτοῦ Γέροντος ὅλα εἶναι δυνατά, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ προκύψει τὸ συλλογικὸ κατόρθωμα πού ἔχω τὴν τιμὴ (καὶ τὴ χαρὰ) νὰ παρουσιάζω.

«Δροσερό», λοιπόν, τὸ παπαδιαμαντικὸ λεύκωμα ἀλλὰ γιὰ ἓναν ἐπιπλέον λόγο (πέραν αὐτῶν πού ἀναφέρει στὸ προλογικὸ σημείωμά της ἡ Μαργαρίτα Παπαγεωργίου). Ὁ ἀναγνώστης, καθὼς τὸ ξεφυλλίζει, νιώθει νὰ ταυτίζεται μετὰ μίαν ἀπὸ τίς ἡρωίδες τοῦ Παπαδιαμαντή («Ὁ Ἀλιβάνιστος»), ἡ ὁποία, ἀφοῦ πίνει ἀφθονο

δροσερό νερό από την πηγή, αφήγει «εύφροσυνην στεναγμόν ἀναψυχῆς».

Ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη, πού ἐκτείνεται σέ 156 σελίδες, τυπώθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 2001 μὲ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, τῆς Μαργαρίτας Παπαγεωργίου γιὰ λογαριασμό τῶν Δήμων Σκιάθου καὶ Χαλκίδας.

Ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἔτους 2001 γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ λευκώματος εἶναι προφανῆς. Ἐπὶ τῆ εὐκαιρίᾳ, λοιπόν, τοῦ Ἑορτασμοῦ, οἱ συντελεστὲς τοῦ ἀφιερωματικοῦ τόμου πλησιάζουν τὸν Παπαδιαμάντη ἐν ἀγάπῃ καὶ ἐν τιμῇ, χωρὶς νὰ προσπαθοῦν (ὀφθαλμοφανῶς τουλάχιστον) «νὰ τὸν φέρουν στὰ νερά τους».

Οἱ τρεῖς ἐνόητες τοῦ λευκώματος ἀντιστοιχοῦν στοὺς τρεῖς σταθμοὺς τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα. Προηγεῖται ἡ Σκιάθος τοῦ παιδικοῦ παπαδιαμαντικοῦ βιώματος καὶ ἔπεται ἡ Χαλκίδα τῶν γυμνασιακῶν χρόνων, τῶν ὁποίων οἱ καθηγητὲς «παριστῶσι κωμωδῖαν ἀξίαν προσοχῆς ἀγαπῶντες ἀλλήλους, ὅπως ἡ γάτα τὸν ποντικόν» (Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Ἀλληλογραφία). «Ἡ πόλις τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν» ἀποτελεῖ τὴν κατάληξιν τοῦ ἀφιερώματος.

Ἡ κάθε ἐνόητα περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀναλύσεις καὶ τίς μαθητικὲς ἐργασίες, χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν διηγηματογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐνῶ στὶς δύο τελευταῖες ἀνθολογοῦνται καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα πρὸς τὸν πατέρα του (πηγὴ τῶν λογοτεχνικῶν ἀποσπασμάτων καὶ τῶν

ἐπιστολῶν, βεβαίως, ἡ κριτικὴ ἐκδόση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου).

Πάντως —καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιατέρως— χωρὶς τὴ γενναῖο-δωρη συμβολὴ τῶν φωτογραφικῶν ἀρχείων τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται λεπτομερῶς στὸ τέλος τοῦ λευκώματος) καὶ τῶν ἰδιωτικῶν φωτογραφικῶν συλλογῶν, ἡ αἰσθητικὴ ἀξία του θὰ ἦταν φτωχότερη.

Ἡ ἐπιλογή τῶν φωτογραφιῶν καὶ ἡ σύνδεσή τους μὲ τὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη —ἔργο, προφανῶς, τῆς ἐπιμελήτριας— συνιστοῦν, κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὴν ὕψιστη ἀρετὴ τοῦ λευκώματος.

Τὸ ἄψογο συνταίριασμα λόγου καὶ εἰκόνας προάγει τὴ διαλογικότητα δύο ἐντελῶς διαφορετικῶν μορφῶν τέχνης, δημιουργώντας ἐν τέλει ἕνα ὅλον τὸ ὅποιο μᾶς ἐπαναφέρει *mutatis mutandis* στὶς φρικτὲς στιγμὲς τῆς Γενέσεως, δηλαδὴ στὶς ἐσχατιὲς ἐνός ἀρχέγονου κόσμου πού εἶναι «καλὸς λίαν», παρὰ «τὸ κράτος τῆς ἀμαρτίας» πού θὰ τὸν χαρακτηρίζει μονίμως στὴ συνέχεια («μικρὸν χωρίον, μεγάλη κακία»).

Βεβαίως, οἱ φωτογραφίες πού συνοδεύουν τὰ κείμενα μποροῦν νὰ συνδεθοῦν καὶ μὲ ἄλλα κείμενα. Ὅπως, δηλαδὴ, κατὰ μίαν ἐκδοχὴ τῆς Θεωρίας τῆς Λογοτεχνίας τὸ ποίημα ἀνήκει στὸ κοινὸ (μὲλις γεννηθεῖ, ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ ἐντάσσεται στὸν κόσμον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὸ νοηματοδοτήσει ἢ νὰ τὸ ἐλέγξει), ἔτσι καὶ ἡ εἰκόνα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού θὰ παραδοθεῖ στὴν κοινὴ θεά, νοηματοδοτεῖται καὶ ἐλέγ-

χεται σέ μεγάλο βαθμό από τους παρατηρητές.

Τό ἑξακοσίων τόνων (!) μπάρκο «Οὐρανία», γιά παράδειγμα (ναυπηγήθηκε στή Σκιαθό τό 1906), τό ὁποῖο εἰκονίζεται μέ φουσκωμένα τά πανιά στή σ. 42 τοῦ λευκώματος, συνομιλώντας μέ ἀπόσπασμα ἀπό τό διήγημα «Κοκκώνα θάλασσα ἤ Τό γράμμα τῆς πεθερᾶς» («Ἡ θάλασσα ἐκουφώβραζε, ὡς γιγαντιαία χύτρα ἐπάνω εἰς σιγανήν φωτιάν») μπορεῖ κάλλιστα νά συνδεθεῖ καί μέ τό ἀκόλουθο ἐδάφιο ἀπό τό διήγημα «Τ' Ἀγγελίασμα»: «Μεγαλοπλοίαρχος [ὁ καπετάν Γεωργάκης], μέ μπάρκα καί τρικάρτα δύο τρία, εἶχεν ἀνοίξει τόν δρόμον, κ' ἔγινεν ἀφορμή νά εὐπορήσουν καί ἄλλοι ἐμποροπλοίαρχοι, καί εἶχε φέρει δευτέραν πρόσκαιρον ἀκμήν εἰς τήν φθίνουσαν ναυτιλίαν τοῦ ἰστίου».

Τά σχόλια γύρω ἀπό τήν ἀρμονική συνύπαρξη τῆς μυθιστορίας μέ τό φωτογραφικό ὕλικό θά μπορούσαν νά ἐπεκταθοῦν σέ πολλές σελίδες. Προσωπικά, θά περιοριστώ στόν σχολιασμό τῶν εἰκόνων οἱ ὁποῖες συνοδεύουν τό ἀποσπάσματα πού προέρχονται ἀπό τό κοινωνικό μυθιστόρημα *Τά Ρόδινα ἀκρογιάλια* (σ. 22) καί τό διήγημα «Ἦχ! βασανάκια» (σ. 31).

Στήν πρώτη περίπτωση, ὁ ἀναγνώστης πού διαθέτει ἀγαθὴ προαίρεση καί ἐλαφρῶς ἐξηγμένη φαντασία δέν θά δυσκολευτεῖ, νομίζω, νά διακρίνει τόν Παπαδιαμάντη καθήμενο (καί κάτω νεύοντα) στό καφενεδάκι τῆς προκουμαίας, τό ὁποῖο προβάλλει ἀνάγλυφο στή φωτογραφία («Ὁ γερο-Γατζίνος μοῦ ἔκαμε καφέν, χωρίς νά τοῦ παραγγείλω»).

Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ φωτογραφία ὅπου εἰκονίζονται δεκαπέντε εὐεεῖς νεάνιδες μέ παραδοσιακὴ σκιαθίτικη φορεσιά θά μπορούσε νά ἀντιστοιχεῖ ἀπολύτως στό «δεκαπέντε ἕως δεκαοχτῶ κοράσια» τοῦ διηγήματος «Ἦχ! βασανάκια», ἂν ἡ ἄκρως διεισδυτικὴ ματιὰ τοῦ (μακαριστοῦ) Ἰω. Ν. Φραγκοῦλα δέν μᾶς ἀποκάλυπτε ὅτι τό περὶ οὗ ὁ λόγος χαριτωμένο ἀφήγημα παραπέμπει στήν γειτονικὴ Σκόπελο!

Δέν θά σταθῶ ὀνομαστικά στίς ἐξαιρετες μαθητικὲς ἐργασίες. Θά ὑποστηρίξω ἀπλῶς ὅτι ἡ πρόσληψη τοῦ παπαδιαμαντικοῦ νοήματος ἀπό τοὺς διδασκόμενους εἶναι ὑψηλοῦ βαθμοῦ, ἀποδεικνύοντας τόν ἀντίκτυπο πού ἔχει ἡ λογοτεχνία τοῦ Σκιαθίτη στή σύγχρονη παιδικὴ εὐαισθησία.

Ἀκόμη, δέν θά μνημονεύσω ξεχωριστὰ τίς θαυμάσιες ἀναλύσεις τῶν συναδέλφων, οἱ ὁποῖοι μέ ἀρετὴ καί ἐπιστημονοσύνη προσέγγισαν τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ παπαδιαμαντικοῦ λογοτεχνικοῦ σύμπαντος.

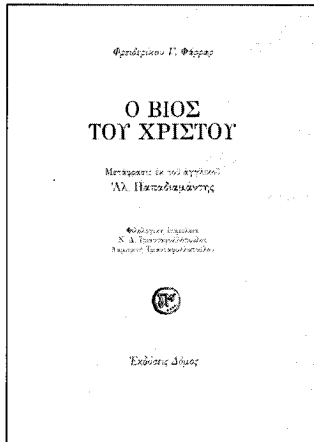
Εἶμαι, παρά ταῦτα, ὑποχρεωμένος νά ὑπογραμμίσω τήν ἐξονυχιστικὴ (ἀστυνομικοῦ τύπου, θά τολμοῦσα νά πῶ) ἔρευνα τοῦ Ἁγγελου Γ. Μαντᾶ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ξεσκόνησε κυριολεκτικά τό μαθητολόγιο ὅπου εἶναι ἐγγεγραμμένος ὁ Παπαδιαμάντης (τό ὁποῖο διασώζεται στό 1ο Λύκειο Χαλκίδας), ἀποκαθιστᾶ τήν ἀλήθεια γύρω ἀπό τίς γυμνασιακὲς σπουδὲς τοῦ (τότε) Ἀλεξάνδρου Ἀδαμαντιάδη, ἀνατρέποντας, ταυτοχρόνως, τίς αὐθαίρετες καί ἀνακριβεῖς ἐρμηνεῖες τοῦ Γ. Βαλέτα.

Είμαι, επίσης, υποχρεωμένος σφόδρα νὰ ὑπογραμμίσω καὶ τὰ ἀκόλουθα: Ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη — κόσμος τῆς ἀργόσυρτης διάρκειας — ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτεται μέσῳ τοῦ ὁμώνυμου λευκώματος, μᾶς ἀπομακρύνει (προσωρινά, ἔστω) μὲ ἕναν τρόπο εὐεργετικό ἀπὸ τὸν σύγχρονο κόσμο «τοῦ μελαγχολικοῦ καπιταλι-

σμοῦ ποὺ προτείνει τὸ τίποτα ὡς ὄλον» (Σωτήρης Χατζάκης) καὶ μᾶς ὑπενθυμίζει ἐναργέστατα μὲ τὸν εὐωδιαστό του λόγο καὶ τὶς ἐξίσου εὐωδιαστὲς εἰκόνες του τί εἶχαμε, τί χάσαμε, τί μᾶς πρέπει!

Αὐγούστος 2002

Στέλιος Παπαθανασίου

Φρειδερίκου Γ. Φάρραρ, *Ὁ βίος τοῦ Χριστοῦ*, Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ Ἰ. Λ. Παπαδιαμάντη. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου - Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου. Σχήμα 16x23. Σελίδες 504. Μία μετάφρασις τοῦ *Βίου τοῦ Χριστοῦ* τοῦ ἀγγλικανοῦ θεολόγου Φρειδ. Φάρραρ. Ὁ Παπαδιαμάντης κατόρθωσε νὰ «ἐξορθοδοξίσει» τὸ κείμενο, χωρὶς νὰ προδώσει τὸν συγγραφέα, καὶ νὰ δώσει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἀφήγησις μὲ τὴ μοναδικὴ του γλώσσα καὶ τὸ ἀπαράμιλλο ὕφος του. Τὸ βιβλίον πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1898 «Ἐκ τῶν Καταστημάτων “Ἀκροπόλεως”».

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

Προσθήκη έτους 1999

Πέμπτη, 18 Μαρτίου, ώρα 10.00-12.00, Έκπαιδευτήρια Γείτονα, Άθήνα. «Λογοτεχνικές Περιπλανήσεις: έ-

νας συγγραφέας - μία πόλη», Γ' Κύκλος: Σταύρος Ζουμπούλακης, «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Σκιαθός».

2000

Κυριακή, 2 - Δευτέρα, 3 Ίανουαρίου, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Σκιαθού. Έκδηλώσεις μνήμης για τον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Κυριακή: Ανάγνωση του διηγήματος «Πτερόντα δώρα» και δύο μουσικολογικών άρθρων του Παπαδιαμάντη. - Δευτέρα: ανάγνωση αποσπασμάτων από τις έπιστολές των αδελφών Παπαδιαμάντη, νεκρολογίας [για τον Παπαδιαμάντη] του Κωστή Παλαμά, άπαγγελία τής «Δέησης για την ψυχή του Παπαδιαμάντη» του Λάμπρου Πορφύρα, είσήγηση Φ. Δημητρακόπουλου «Άνθος τής Έδέμ», δρώμενη ανάγνωση τής «Νοσταλγού». Όπ. Γεώργιος Σταματάς θα ψάλει τó αντίφωνο των «Μεγάλων Ωρών των Φώτων», πού τó έψαλε ó Παπαδιαμάντης λίγο πριν έκπνεύσει. [Πηγή: «Σημειωματάριο» του Τήλεφου, Η Καθημερινή, Σάββατο 1 - Κυριακή 2 Ίαν. 2000, σ. 2.]

Σάββατο, 4 Μαρτίου, ώρα 19.00, Έκδήλωση οργανωμένη από την Έταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών. Έρεός Ναός Αγ. Γεωργίου Καρύτση, Άθήνα: Μνήμη Αγίου Πατρός

Νικολάου του Πλανά, Τρισάγιο στή μνήμη του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ψάλλει ó κ. Νίκος Κλέντος με χορωδία. Αΐθουσα «Παρνασσού», ώρα 20.00: Χαιρετισμός Προέδρου «Παρνασσού» καθ. Ί. Μαρκαντώνη, Προσφώνηση Προέδρου Ε.Π.Σ., έπ. καθ. Φ. Δημητρακόπουλου, Όμιλία Δημάρχου Σκιαθού Δ. Πρεβεζάνου «Ό Παπαδιαμάντης για τή Σκιαθο σήμερα». Μουσικό μέρος Γιώργου Τσαγκάρη, μελοποίηση ποιήματος του Παπαδιαμάντη «Στή μητέρα μου».

Τρίτη, 14 Μαρτίου, ώρα 11.00, Άθήνα (Ζωγράφου), Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Άθηνών, Τμήμα Φ.Π.Ψ. Μάθημα σέ φοιτητές του βου εξαμήνου (Καθηγητής Θεόδ. Παπακωνσταντίνου) από τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, με θέμα «Περιπέτειες διδασκαλίας παπαδιαμαντικού διηγήματος».

Κυριακή, 10 Δεκεμβρίου, ώρα 10 μ.μ., Βιβλιοπωλείο «Σύγχρονη Έκφραση», Λιβαδειά. Όμιλία Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Ό μεταφραστής Παπαδιαμάντης ή “Τυρίζοντας στή γλώσσα μας τά ξένα”».

2001*

Τετάρτη, 3 Ιανουαρίου, απόγευμα, Αιλιάς Κοζάνης. «Φιλολογικός έσπερινός» αφιερωμένος στον Παπαδιαμάντη, διοργανωτές Ίνστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης και Ί. Μ. Σερβίων και Κοζάνης. Χορωδία «Ίάκωβος ό Ναυπλιώτης» (χοράρχης Σωτήρης Άρβανίτης) έψαλε ύμνους από τὰ «Παπαδιαμάντεια» του Π. Β. Πάσχου. Ανάγνωση κειμένων Μωραϊτίδη, Έλύτη, Παπατσώνη, Πορφύρα, Κοτζιούλα από τόν Άθ. Κοζικόπουλο.

Παρασκευή, 12 Ιανουαρίου, 8.30 μ.μ., «Όδείο Πατρών». Όμιλία Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Ό Παπαδιαμάντης ως μεταφραστής». Όργάνωση: Βιβλιοπωλείο Πολύεδρο και Σύνδεσμος Φιλολόγων Πάτρας.

Κυριακή, 14 Ιανουαρίου, Ένορία Παναγίας Φανερωμένης Δήμου Χολαργού. Ταινία «Γωνιά του Παραδείσου» Λένας Βουδούρη, πρόλογος Κ. Γανωτή. [Πηγή: έφ. Νέοι Άνθρωποι 19.1.2001, σ. 17.]

Σάββατο, 20 Ιανουαρίου 2001, ώρα 18.30, Άμφιθέατρο Ρωμανού του Μελωδοΰ, Περιστερί. Ημερίδα - Άφιέρωμα στον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη, οργανωμένη από τὰ Έκπαιδευτήρια Ί. Τσιαμούλη: Όμιλία Φώτη Δημητρακόπουλου [δέν αναγράφεται τίτλος στο πρόγραμμα], «Ό γάμος του Καραχμέτη» από τήν ταινία «Γωνιά του Παραδείσου», σκηνοθεσία Λένας Βουδούρη, Αυτόβιογραφία Άλ.

Παπαδιαμάντη, Δύο ύμνοι από τήν Άκολουθία Έρομάρτυρος Άντίπα Έπισκ. Περγάμου του Παπαδιαμάντη, Έπιλεγμένα αναγνώσματα από τó έργο του Παπ., Τραγούδια τής Σκιαίου («Τώρα σαν πουλιά», «Τó μπαρμπουνάκι») από τήν χορωδία του εκπαιδευτήριου και όρχήστρα, «Έρωσ-ήρωσ», μουσική Χρ. Τσιαμούλη, στίχοι Λάμπρου Καμπερίδη, «“Έρωσ-ήρωσ”»: από τήν γοιμότητα των άγωνών έρώτων στην άγωνία τής γόνιμης άγάπης» (οί μαθητές τής Γ' Γυμν. και Α' Λυκείου αναλύουν τó διήγημα, έπιμέλεια Στ. Κωνσταντινίδης). Άπαγγελίες από Άννα Συνοδινού, Μουσικός επίλογος, έρμηνεύει ό συνθέτης Χρ. Τσιαμούλης, Μ. Θεοφανίδου (τραγούδι), Κ. Παπαδοπούλου (τραγούδι), Γ. Γενναίος (λαούτο), Β. Καρίπης (κρουστά), χορωδία.

Δευτέρα, 29 Ιανουαρίου, 7 μ.μ., Βιβλιοπωλείο «Διάμετρος», Χαλκίδα. Παρουσίαση τής έκδοσης τής Φόνισσας από τήν «Έστία». Παρουσιαστές Σταύρος Ζουμπουλάκης, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος.

Κυριακή, 4 Φεβρουαρίου, ώρα 11 π.μ, αίθουσα ξενοδοχείου Νεφέλη Πανοράματος, Θεσσαλονίκη. Άφιερωματική εκδήλωση στο μεγάλο Σκιαίτη συγγραφέα από τόν Πολιτιστικό Σύλλογο Νέου Πανοράματος. [Τó πρόγραμμα παρόμοιο με έκείνο τής 9 Δεκεμβρίου 2001 στο Δήμο Ίλιου Άθηνών. Οί παπαδιαμαντικοί ύμνοι έ-

* Από τις αναρίθμητες εκδηλώσεις του έτους 2001 καταγράφονται όσες έτυχε να γρωρίζει ό συντάκτης του Ημερολογίου.

ψάλτησαν από τη Νεανική Βυζαντινή Χορωδία Δήμου Πανοράματος, χοράρχης Ήρακλῆς Παναγόπουλος. Ἐπιπλέον: Ἄναφορά σέ δύο Θεσσαλονικεῖς λογοτέχνες πού ἔχουν μιλήσει γιά τόν Παπαδιαμάντη.]

Δευτέρα, 5 Μαρτίου, ὥρα 19.00, Μεγάλη Αἴθουσα Τελετῶν Παν/μίου Ἀθηνῶν. Ἐορτασμός «Μνήμη Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη», ὀργανωμένος ἀπό τήν Ἐτ. Παπαδ. Σπουδῶν, τόν Δῆμο Σκιαθίου καί Ο.Λ.Μ.Ε.: Χορωδία Ὑπ. Πολιτισμοῦ, Προσφώνηση Πρυτάνεως Γεωργίου Μπαμπινιώτη, Χαιρετισμός Κοσμήτορος Φίλος. Σχολῆς καθ. Ἐμμ. Μικρογιαννάκη, Χαιρετισμός Δημάρχ. Σκιαθίου Δημ. Πρεβεζάνου, Χαίρ. Προέδρου Ο.Λ.Μ.Ε. Νίκ. Τσοῦλια. Ἀπό τήν ποίηση τοῦ Παπαδιαμάντη (μουσική Ἄντ. Βασιλάκη, φωνή Μαντῶς Βασιλάκη, πιάνο Δημ. Βασιλάκη), Μουσ. συγκρότημα Νίκ. Γράφα: τραγούδια ἀνατολ. παράδοσης, Ἐπίλογος Προέδρου Ἐτ. Παπ. Σπ. Φ. Δημητρακόπουλου. Ὁ π. Γ. Σταματᾶς ψάλλει τὸ τροπᾶριο «Τὴν χεῖρά σου τὴν ἀψαμένην».

Κυριακή, 11 Μαρτίου, Τεχνολογικὸς Ὑπὸ Σκιάν, Ἀθήνα. Παράσταση «Ἡ Νοσταλγὸς» ἀπὸ τὸ Ἡθοποιῶν Θέατρο. Ἡ παράσταση βασίζεται σὲ ἑπτὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐπιλογή, σύνθεση κειμένου, σκηνοθεσία Στάθη Λιβαθνοῦ, κοστῦμια Κατερίνας Κατρακάζου, μουσική Ἀλέξανδρου Λογοθέτη. Ἡθοποιοί: Μαρία Αἰγινήτου, Βασίλης Ἀνδρέου, Γιῶργος Δάμπασης, Δημήτρης Ἡμελλος, Στέλλα Σκορδάρα κ.ἄ. [Πηγὴ: Ἡ Καθημερινή, 11.3.2001, σ. 63.]

Δευτέρα, 2 Ἀπριλίου, 8.00 μ.μ.,

Πνευματ. Κέντρο Ἱερᾶς Μητροπ. Λήμνου, Συντροφιά Νέων Ἱερ. Μητρ. Λήμνου. «Ἐκδήλωση Μνήμης γιά τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ λογοτέχνη Ἀλέξ. Παπαδιαμάντη». Ὁμιλία φιλολόγου Μανῶλη Ρόγκου, προβολὴ ταινίας Λένας Βουδούρη «Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη».

Δευτέρα, 2 Ἀπριλίου, Αἴθουσα Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Παρουσίαση τοῦ Λευκώματος Παπαδιαμάντη τοῦ Φ. Δημητρακόπουλου. Ὁμιλητές: Φ. Δημητρακόπουλος, Γ. Χριστοδούλου, Ἀθηνᾶ Σχινᾶ, Δήμαρχος Σκιαθίου Δημ. Πρεβεζάνος [Πηγὴ: Ἡ Καθημερινή, 3.4.2001, σ. 15.]

Τετάρτη, 4 Ἀπριλίου, 5.30 μ.μ., Κινηματογράφος Alpha Odeon - Μάγια, Χαλκίδα. «Θρησκευτικὴ ἐκδήλωση γιά τὴ συμπλήρωση 150 ἐτῶν ἀπὸ τὴ γέννηση καί 90 ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη», ὀργανωμένη ἀπὸ τήν Ἱερ. Μητρ. Χαλκίδος. Εἰσήγηση Ἀρχιμ. Διονυσίου Μάνταλου, ὕμνογραφικὰ κείμενα Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη (ἀπὸ τὴ χορωδία Συλλόγου Ἱεροψαλτῶν Εὐβοίας «Ὁ Παπα-Γιώργης Ρήγας»), ὀμιλία Ἀγγελου Μαντᾶ «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων».

Μεγάλη Τετάρτη, 11 Ἀπριλίου, Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης. Ἐκδήλωση «Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Παπαδιαμάντη», ὀργανωτὴς IN.B.A. - Γ. Μπάκανος «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, μιὰ ποιητικὴ ἀνάγνωση», Β. Π. Καραγιάννης «Ἀναζητώντας τὴ μορφή του». Προβολὴ προσωπογραφῶν Παπαδιαμάντη παλαιῶν καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων ζωγράφων, ἀ-

νάγνωση κειμένων Παπαδιαμάντη (Νανά Νικολάου).

Πέμπτη, 26 Ἀπριλίου, Αἴθουσα «Παρνασσού», ὥρα 5.30 μ.μ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ἐνεήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του». Βαρβάκειος Σχολή, Ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Unesco, μὲ τὴ συνεργασία Βαρβακείου Ἰδρύματος, Δήμου Ψυχικοῦ καὶ Συλλ. Ἀποφοίτων Βαρβακείου. Προσφωνήση Διευθύντριας Κυριακῆς Βλησίδου-Δρόσου, Χαιρετισμοί, Ὁμιλία Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Μὲ τὴ “Γλυκοφιλοῦσα” στὸ Βαρβάκειο», ἀπαγγελία ποιήματος «Παπαδιαμάντης» τοῦ Γ. Βερίτη, ὁμιλία Ὁμοσ. Καθ. Φιλ. Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν Καρόλου Μητσάκη «Ὅρισμένες παραγνωρισμένες πτυχές τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη», ἀπαγγελία ποιήματος «Ὁ ἀκέραϊος κυρ-Ἀλέξανδρος» τοῦ Νίκου Καρούζου, «Παπαδιαμάντης: Παιδί, ἔφηβος, φοιτητής, κοσμοκαλόγερος» (παρουσ. ἀπὸ μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου), «Παιδικές μορφές μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη» (παρουσ. ἀπὸ μαθητὲς τοῦ Λυκείου), παραδοσιακά τραγούδια (χορωδία Σχολῆς) παραδοσιακοὶ χοροὶ (μαθήτριες Σχολῆς), κλείσιμο ἀπὸ Δ/ντὴ Γυμν. Φώτιο Χατζηναστασίου.

Παρασκευή, 27 Ἀπριλίου, ὥρα 5 μ.μ., Παλαιὸ Πανεπιστήμιο - Πλάκα. Πανελλήνια Ἐνωση Φιλολόγων, Ἐκδήλωση γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Παπαδιαμάντη. Χαιρετισμὸς Προέδρου Π.Ε.Φ., Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ὁ μεταφραστὴς Παπαδιαμάντης», Ἄγγελος Μαντᾶς «Μία ἀνάγνωση τῆς Φόνισσας»,

Σταῦρος Ζουμπολάκης «Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας», Ἄγγελος Καλογερόπουλος «Ἡ μουσικὴ στὸν Παπαδιαμάντη».

Κυριακή, 29 Ἀπριλίου, ὥρα 7 μ.μ., Δημ. θέατρο Παπαδημητρίου, Χαλκίδα. Μαθητικὴ Ἡμερίδα «Ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη. Σκιαθός-Χαλκίδα-Ἀθήνα». Παρουσίαση [ὁμότιτλο] σχολικοῦ Λευκώματος. Πρόλογος Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Παρουσίαση: Μαργαρίτα Παπαγεωργίου, 1ο καὶ 2ο Δημ. Σχολ. Σκιαθίου «Ἡ Σκιαθός τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἡ Σκιαθός τοῦ σήμερα» (προβολὴ διαφανειῶν, ἀνάγν. κειμένων, συντονίστριες Δήμ. Συκιώτη, Κατερίνα Ἐλευθερίου, Ἰωάννα Δένδη), 1ο Γυμν. Χαλκίδας «Χαλκίδα καὶ Παπαδιαμάντης» (προβολὴ διαφανειῶν, ἀνάγν. κειμένων, συντονίστρια Σοφ. Τσακούμη), 7ο Γυμνάσιο Χαλκίδας «Ἀθήνα καὶ Παπαδιαμάντης» (προβολὴ διαφ., ἀνάγν. κειμένων, συντονίστρια Μαργαρίτα Παπαγεωργίου). Ἡ Δημοτ. Χορωδία Σκιαθίου ἐρμηνεύει στιχογραφήματα τοῦ Παπαδ. μελοποιημένα ἀπὸ τὸν Ντίνο Πάντα («Τὸ τραγούδι τοῦ Γύφτου», παράφραση 83ου ψαλμοῦ, «Νύχτα βασάνου», «Πρὸς τὴν μητέρα μου», «Στίχοι»), Ἐκπαιδευτήρια Τσιαμούλη (Περιστερίου Ἀθήνας), «“Ἐρως-ἦρως”: ἀπὸ τὴ γονιμότητα τῶν ἄγωνων ἐρώτων...» (βλ. Σάββατο, 20.1.2001).

Παρασκευή, 11 Μαΐου, 8.00 μ.μ., Αἴθουσα Ἐκδηλώσεων Δημαρχείου Ἀταλάντης. «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του, 90 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του», ἐκδήλ. ὁργανωμένη ἀπὸ τὴν Αἰάντειο

Δημόσια Βιβλ. Ἀταλάντης. Προσφώνηση Προέδρου Βιβλ. Ἀρετῆς Ρεστέμη-Λαΐτου, Νένα Κοκκινάκη «Ἄλ. Παπαδιαμάντης 150 χρόνια μετά», προβολή ταινίας Λένας Βουδούρη «Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη» (Ἐπιμ. Ἀθηνᾶς Παπαγεωργίου, Προϊσταμένης Πνευμ. Κέντρου Δήμου Σκιάθου, Ἀντώνη Τζούμα, ὑπεύθυνου Πολιτιστικοῦ τομέα Δημ. Σκιάθου), ποίημα «Πρὸς τὴν μητέρα μου» (ἀπαγγ. φιλολ. Ἑλένης Τσαπάλη), ἀνάγνωση ἀποσπ. Φόνισσας (φιλ. Ἰωάννης Κανίνης), «Νοερὴ ἐπίσκεψη στὸ σπίτι τοῦ συγγραφέα στὴ Σκιάθου» (προβολὴ διαφανειῶν), Ὕμνοι Παπαδιαμάντη (χρωδιά Γυμν.-Λυκείου Ἀταλάντης), «Τὴν χεῖρά σου τὴν ἀψαμένην» (ψάλλει Νικ. Σαμαρτζῆς).

Παρασκευή, 11 - Σάββατο, 12 Μαΐου 2001, Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Χολαργοῦ, Ἀμφιθέατρο Μίκης Θεοδωράκης. *Παρασκευή*: Μαρία Γκασοῦκα «Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης διηγεῖται τὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν», Νίκος Γρηγοριάδης «Ἐρωτικὸς Παπαδιαμάντης», Ἀνθούλα Δανιὴλ «Σύντομη ἐργοβιογραφία Παπαδιαμάντη», ἀνάγνωση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τίς ἠθοποιοὺς Μελίνα Βαμβακᾶ, Ὀλγα Δαμάνη, Μουσικὴ καὶ τοπία Σκιάθου. — *Σάββατο*: Οἱ σκηνοθέτες Κώστας Φέρης καὶ Εὐθύμης Χατζῆς γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Παπαδ. στὸ θέατρο καὶ στὸν κινηματογράφο. Προβολὴ τῆς ταινίας «Τὰ ρόδινα ἀκρογιαλίας» τοῦ Εὐθ. Χατζῆ.

Κυριακὴ, 13 Μαΐου, ὥρα 19.30, 2ο Λύκειο Πεύκης Ἀθηνῶν. Ἐκδήλωση Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Πεύκης γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. «Στὸν Πρόδρομο

στὸν Ἀσέληνο» (ἀπαγγελία), Πρόλογος Παν. Πανταζῆ, Προέδρου Δημ. Βιβλ. Πεύκης, «Αὐτοβιογραφικὸ σημεῖωμα Ἄλ. Παπαδιαμάντη», Ἄγγελος Μαντᾶς «Ἄλ. Παπαδιαμάντης, γηγενὴς καὶ πανανθρώπινος», ἀνάγνωση τοῦ «Ἐπεσεμένου δερβίση».

Τρίτη, 15 Μαΐου, ὥρα 9.30 μ.μ., κινηματοθέατρο «Ἀστὸρία», Ἡράκλειο Κρήτης. Θεατρικὴ παράσταση (ἀπὸ τὸ Λύκειο τοῦ Ἐκπαιδευτηρίου «Τὸ Παγκρήτιον») «Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη Ἀνάγνωσις».

Κυριακὴ, 20 Μαΐου, ὥρα 7.00 μ.μ., Πνευματικὸ Κέντρο Ἱ. Ναῶν Σκιάθου. Ἐκδήλωση γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸν ἐν Σκιάθῳ Σύλλογον φίλων τοῦ Ἁγίου Ὁρους «Παναγία Εἰκονίστρια». Ὁμιλητὲς Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος («Ὁ Παπαδ. καὶ τὸ Ἅγ. Ὅρος, ὁ Παπαδ. καὶ οἱ ταπεινοὶ καὶ καταφρονεμένοι»), Σταῦρος Ζουμπουλάκης «Ὁ Ἀλιβάνιστος».

Παρασκευή, 25 - Σάββατο, 26 Μαΐου, Αἶθουσα Παλαιᾶς Βουλῆς, Ἀθήνα. Διήμερο Συνέδριο «Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐπικαιρότητά του», τῆς Ἱερ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χριστοδούλου. *Παρασκευή*: Χαιρετισμὸς Σεβ. Μητροπολίτου Δημητριάδος Ἱγνατίου, Ἐναρκτήρια ὀμιλία Ἀρχιεπισκόπου Χριστοδούλου, Σεβ. Μητρ. Ναυπάκτου Ἱερόθεος «Ὁ Παπαδιαμάντης ὡς ἐκφραστὴς τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης», Φώτης Δημητρακόπουλος «Μὴ Ὀρθοσκευτικὰ, πρὸς Θεοῦ», Δημ. Μαυρόπουλος «Παπαδιαμάντης: ἐκκλησιαστικὸς ἐναντίον θρησκευτικοῦ». — *Σάββατο*: Ἄν. Κεσελόπουλος «Λειτουργικὸ ἦ-

θος στὸν Παπαδιαμάντη», Ἀρχιμ. Ἀνανίας Κουστένης «Ὁ ἱερέας στὸν Παπαδιαμάντη», Ἀγγ. Μαντᾶς «Ὁ ψάλλτης Παπαδιαμάντης», Σεβ. πρῶν Ἐρζεγοβίνης Ἀθανάσιος Γέφτις «Παπαδιαμάντης - Ντοστογιέφσκι», Μοναχὸς Μωϋσῆς Ἀγιορείτης «Ἡ ὁδὴ στὸν ὀρθόδοξο Παπαδιαμάντη», Σ. Καργάκος «Ὁ πολιτικὸς Παπαδιαμάντης», «Παπαδιαμαντικοὶ ὕμνοι» ἀπὸ Χορωδία τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου Μουσικοφίλων Κωνσταντινουπόλεως, πρωτοψάλλτης Δημοσθένης Παϊκόπουλος, ταινία Λένας Βουδούρη «Ἡ Γωνιά τοῦ Παραδείσου», πρόλογος Κώστα Γανωτῆ.

Πέμπτη, 31 Μαΐου 2001, Aula Φιλοσοφικῆς. «Ἡ Φόνισσα», θεατρικὴ παράσταση φοιτητῶν τῆς Φιλοσ. Σχ. τοῦ Παν. Ἀθηνῶν, διδασκαλία: Φώτης Δημητρακόπουλος. [Κατὰ τὸ πρόγραμμα οἱ παραστάσεις θὰ ἐπαναληφθοῦν στὴ Σκιάθου, 31 Αὐγούστου καὶ στὴν Aula Φιλοσοφικῆς στὶς 5 Νοεμβρίου.]

Σάββατο, 7 Ἰουλίου, 7-9.30, Ἱερ. Ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν Σκιάθου. Θ. Λειτουργία καὶ Μνημόσυνο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. 10.30 π.μ. Ἡμερίδα μὲ θέμα «Παπαδιαμάντης καὶ Παναγία Εἰκονίστρια» (στὸ Πολιτ. Κέντρο Μπούρτζι). Ὁμιλητὲς π. Γ. Σταματᾶς, π. Κωνσταντῖνος Καλλιανός, Ἀνέστης Κεσελόπουλος, Ἰωάννης Χατζηφώτης. (Στὰ πλαίσια τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὴν ἐπέτειο τῆς εὑρεσης τῆς εἰκόνος «Παναγίας Εἰκονίστριας» ὀργανωμένων ἀπὸ τὴν Ἱ. Μητρ. Χαλκίδος καὶ τὸν Δῆμο Σκιάθου.)

Τετάρτη, 29 - Παρασκευή, 31 Αὐ-

γούστου, Σκιάθος. Προσυνέδριο Σκιάθου (γιὰ Παπαδιαμάντη), ὀργανωμένο ἀπὸ τὸν Δῆμο Σκιάθου καὶ τὴν Ἑταιρεία Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν. Τετάρτη, ὥρα 20.00, Πολιτιστ. Κέντρο «Μπούρτζι»: Προσφώνηση Δημάρχου Σκιάθου, προσφώνηση Προέδρου Ἑταιρ. Παπαδ. Σπουδῶν, Ὁμιλία Ἀνωτέρου λειτουργοῦ Ὑπ. Παιδ. Κύπρου Νίκου Ὁρφανίδη, ὥρα 21.00, Ἀνοιχτὸ Θέατρο «Μπούρτζι»: Μουσικο-χορευτικὸ δρώμενο βασισμένο στὸ διήγημα «Φόνισσα», σὲ μουσικὴ Γ. Πισιμίστη, χορογραφίες Σ. Δημητριάδου καὶ Ν. Λουρίδα καὶ ἀφήγηση Κ. Παπανίκα. — Πέμπτη, ὥρα 20.00, Πολιτ. Κέντρο «Μπούρτζι», Ἀνακοινώσεις Συνεδρίου: Ἄνα Χρυσόγελο-Κατσῆ, Γιώργος Ἀριστηνός, Δημήτρης Κοσμόπουλος. Στρογγυλὴ τράπεζα: «Σκηνοθετῶντας Παπαδιαμάντη»: Μιχαὴλ Μαρμαρινός, Δώρα Μασκλαβάνου, Ἄγγελος Κοβότσος. — Παρασκευή, ὥρα 20.30, Ἀνοιχτὸ Θέατρο «Μπούρτζι»: Παράσταση «Φόνισσας» (βλ. Πέμπτη 31 Μαΐου).

Σάββατο, 8 Σεπτεμβρίου, ὥρα 9 μ.μ., Προαύλιο Γυμνασίου-Λυκείου - ΤΕΕ Τήνου. Ἐκδήλωση Συλλόγου Φίλων Κέντρου Ὑγείας Τήνου «Νικόλαος Κόγκκος». Μουσικο-χορευτικὸ δρώμενο «Ἡ Φόνισσα» (βλ. Τετάρτη 29 Αὐγούστου).

Δευτέρα, 17 Σεπτεμβρίου, Μονῦδριον Ἁγίας Τριάδος, στὴ Λαριοῦ, Κοζάνη. Ἐκδήλωση: «Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη διπλὴ ἐνθύμηση». Ὁμιλητὲς Σεβ. Μητρ. Σερβίων καὶ Κοζάνης Ἀμβρόσιος, Νομάρχης Πάσχος Ματλιάγκας, Δημ. Μαυρόπουλος

«ἦθος καὶ ἠθικὴ στὸ ἔργο τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη», ἀνάγνωση κειμένων Παπαδιαμάντη (Βασιλικὴ Νευροκοπλῆ). Ἐπιμνημόσυνη δέηση στὴν ἀρχὴ τοῦ ἑσπερινοῦ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη. Ὁργανωτές: περιοδικὸ Ἐναλόγιον, IN.B.A., Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση Κοζάνης. Διανεμήθηκε ἀνατυπωμένο «Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας».

Παρασκευή, 21 - Κυριακή, 23 Σεπτεμβρίου, Θεσσαλονίκη, 3η Διεθνὴς συνάντηση τοῦ *Atelier du Roman*: «Ὁ Παπαδιαμάντης ὑπὸ ἄλλους οὐρανοὺς». *Παρασκευή* (πρωί, ἀπόγευμα): Ὁμιλία Λάκη Προγκίδη γιὰ τοὺς στόχους τοῦ *Atelier du Roman*, ὁμιλητές Fernando Arrabal, René Bouchet - διάλογος, Julian Evans, Philippe Renonçay, Steinunn Sigurdardottir - διάλογος, Laurent Fassin, Λάκης Προγκίδης, Massimo Rizzante - διάλογος. — *Σάββατο* (πρωί, ἀπόγευμα): Miguel Gallego Roca, François Taillander - διάλογος, Jean-Yves Masson, Denis Wetterwald, Béatrice Commengé - διάλογος, Victor Ivanovici, Marek Bienczyk, Kathryn Radford - διάλογος, Wladimir Kryszinski, Michel Déon - διάλογος. — *Κυριακή*: Ἐπίσκεψη στὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ Σκιαθό, κλείσιμο τῶν ἐργασιῶν. [Στις συναντήσεις τοῦ *Atelier du Roman* δὲν εἶναι γνωστὰ ἐκ τῶν προτέρων, κατὰ τὰ γραφόμενα στὸ πρόγραμμα, οὔτε τὸ περιεχόμενο οὔτε ὁ τίτλος τῶν ὁμιλιῶν: ὁ συντάκτης τοῦ Ἡμερολογίου δὲν γνωρίζει ἂν ἦλθαν ὅλοι οἱ ξένοι ὁμιλητές, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀντιγράφει πιστὰ ἀπὸ τὸ πρόγραμμα.]

Δευτέρα, 24 Σεπτεμβρίου, Δημο-

τικὴ Βιβλ. Κοζάνης. Ὁμιλία Σταύρου Ζουμπουλάκη «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Πῶς τὸν ἀντιμετώπισε ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ». [Πηγὴ γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις Κοζάνης: περ. Ἐναλόγιον, τεύχ. 2, Ἀνοιξή 2002.]

Τρίτη, 25 Σεπτεμβρίου, βράδυ, αἴθουσα ΕΚΕΒΙ (Ἀκρόπολη). Συζήτηση γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη: Συντονιστὴς Σταῦρος Ζουμπουλάκης, ὁμιλητές Ἀγγελὰ Καστρινάκη, Στρατῆς Πασχάλης, Θωμᾶς Σκάσσης, Χρήστος Χωμενίδης. [Πηγὴ: *Ἡ Καθημερινή* 27.9.2001, σ. 16.]

Τετάρτη, 3 Ὀκτωβρίου, ΕΚΕΒΙ. Ὁργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐπετειακῶν Ἐκδηλώσεων Ξενοπούλου-Παπαδιαμάντη-Σικελιανοῦ. «Νέοι ἐρευνητές καὶ Παπαδιαμάντης». Γιὰ τὸν μυθιστοριογράφου Παπαδιαμάντη (Μαρίνα Ἀρετάκη), γιὰ τὸ ὕφος του (Ν. Α. Ε. Καλοσπύρος), γιὰ τὴ σχέση Παπαδιαμάντη καὶ Ντίκενς (Ἀγγελικὴ Παπαγεωργοπούλου). Συντονίστρια: Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, ἀναπλ. καθηγ. Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Α.Π.Θ.

Τετάρτη, 3 Ὀκτωβρίου, 19.30, Δημοτικὸ Θέατρο «Ἄνετον», Θεσσαλονίκη. ΛΣ' Δημήτρια, Δῆμος Θεσσαλονίκης: «Εὐλαβικὴ ἀναφορὰ στὸν Ἅγιον τῶν γραμμάτων μας, Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ τὰ ἐνεήντα ἀπὸ τὸ θάνατό του». Νέστορα Μάτσα «Κυρ-Ἀλέξανδρε, καλημέρα», παρουσίαση ποιημάτων κορυφαίων ποιητῶν μας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (διαβάζει ὁ ἠθοποιὸς Δημ. Καρέλλης), προβολὴ ἑγχρωμοῦ ντοκυμαντέρ τοῦ Νέστ. Μάτσα «Ἄν δεῖς τὸν Κυρ-Ἀλέξανδρο».

Παρασκευή, 5 Ὀκτωβρίου, ὥρα 9

π.μ., Αΐθουσα Τελετών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη. Άριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, Τομέας Γλώσσας και Πολιτισμού του Π.Τ.Δ.Ε., Σύλλογος Άποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής «Ό Φιλόλογος»: Ζ' Πανελλήνιο Συνέδριο «Όι γλώσσες τής γλώσσας», αφιερωμένο στον Παπαδιαμάντη. Η έναρκτηρία συνεδρία με όμιλίες για τον Παπαδιαμάντη: Άγγελική Ταλιγκάρου «Λεπτής αύρας έγκάλεσμα... Όδοιπορώντας με τον Άλ. Παπαδιαμάντη» (συμμετοχή μαθητριών 24ου Λυκείου Θεσσαλονίκης), Γιάννης Μπάκανος «Άλέξ. Παπαδιαμάντης: μιá ποιητική ανάγνωση», Θανάσης Νάκας «Ό Παπαδιαμάντης για τή γλώσσα και ή γλώσσα του Παπαδιαμάντη», Νίκος Τριανταφυλόπουλος «Τυρίζοντας στη γλώσσα μας τά ξένα". Έργα και ήμέραι του μεταφραστή Παπαδιαμάντη».

Σάββατο, 6 - Κυριακή, 7 Όκτωβρίου, Πολιτιστικό Κέντρο Μπούρτζι, Σκιάθος. Συνέδριο: «Ό Παπαδιαμάντης σε ξένες γλώσσες, στη σκηνή και στην όθόνη». Διοργανωτές: Έλλην. Έταιρεία Μεταφραστών Λογοτεχνίας και Δΐμος Σκιάθου σε συνεργασία με τó Κέντρο Μελέτης και Έρευνας Έλλην. Θεάτρου - Θεατρικού Μουσείου, τó Έλληνικό ΠΕΝ και τήν Ταινιοθήκη τής Ελλάδος. — Σάββατο: Τάσος Άθανασιάδης «Η μοναδικότητα του Άλ. Παπαδιαμάντη» (ώς χαιρετισμός, διαβάστηκε από τον Κ. Άσημακόπουλο), Κάρολος Μητσάκης Καθ. Πανεπ. Άθηνών «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη», Μάριος-Βύρων Ραΐζης, Καθ. Πανεπ., «Ό Παπαδιαμάντης στην άγγλική

γλώσσα», Isabella Schwaderer, έλληνίστρια-μεταφράστρια «Ό Παπαδιαμάντης στο γερμανικό κοινό», Natalia Nikolaou, έλληνίστρια-Καθηγ. Πανεπ. Μόσχας, «Μεταφράζοντας τά έργα του Παπαδιαμάντη στα ρωσικά», Kalle Kasemaa, Καθηγητής Πανεπ. Έσθονίας, μεταφρ. τής Φόνισσας «Η σύγχρονη έλληνική λογοτεχνία και οι Έσθονοί συγγραφείς», Κώστας Άσημακόπουλος, συγγραφέας-σκηνοθέτης, «Ό Παπαδιαμάντης σε άνθολογίες ξένων εκδόσεων». — Κυριακή: Hero Hokverda, έλληνιστής, Καθ. Πανεπ. Άμστερνταμ, «Ό Παπαδιαμάντης στην Όλλανδία», Mihai Tsirau, έλληνιστής-μεταφραστής, «Ό Παπαδιαμάντης στη Ρουμανία» (είσηγηση Elena Lazar), Miodrag Stojanovic, έλληνιστής, Καθ. Πανεπ. Βελιγραδίου, «Παρουσιάζοντας τον Παπαδιαμάντη στους Σέρβους», Milco Tsonev, μεταφραστής, «Ό Παπαδιαμάντης στη βουλγαρική γλώσσα», Antonietta Varvaro, έλληνίστρια-μεταφράστρια, «Η άπήχηση του Παπαδιαμάντη στην Όταλία», Εύαnthia Στιβανάκη, θεατρολόγος, «Ό Παπαδιαμάντης στη σκηνή», Δημήτρης Χαρίτος «Έργα του Παπαδιαμάντη στην όθόνη».

Παρασκευή, 19 - Δευτέρα, 21 Όκτωβρίου, Αΐθουσα Παλαιάς Βουλής. Τρίτο Πρόγραμμα Έλληνικής Ραδιοφωνίας - Δΐμος Σκιάθου: «“Σημαδιακός κι άταΐριστος". Ένα τριήμερο αφιερωμένο στον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη». Παρασκευή: Χριστόφορος Μηλιώνης «Η καλλιτεχνική συνείδηση του Παπαδιαμάντη», Άλέξανδρος Άργυρίου «Η άμφισβήτηση του Πα-

παδιαμάντη», Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «'Ο μεταφραστής Παπαδιαμάντης», 'Ηλίας Χ. Παπαδημητρακόπουλος «'Και άλλα χάδια τῆς κοιλιᾶς...»». Διαβάζουν Παπαδιαμάντη ἢ 'Ολίνα Ξενοπούλου καὶ ὁ Γιώργος Τσαγκάρης. — *Σάββατο*: Σόνια 'Ιλνσκαγια «'Η Φόνισσα τοῦ 'Αλέξ. Παπαδιαμάντη - 'Ο κοινωνικὸς ρόλος καὶ ὁ "ἔσωτερικὸς ἄνθρωπος"», Νικήτας Παρίσης «'Η λογικὴ τῶν ἀντιφάσεων - Μὲ ὁδηγὸ τὸ διήγημα "Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας"», Βαγγέλης 'Αθανασόπουλος «'Απὸ τῆ Μετανάστιδα στὴ Φόνισσα, καὶ ἀπὸ τῆ Φόνισσα στὴν Πλέουσα Γυναίκα». Διαβάζουν Παπαδιαμάντη ἢ Φιλαρέτη Κομνηνοῦ καὶ ὁ Κώστας Καστανᾶς. — *Κυριακὴ*: «Στὸ σπίτι τοῦ κυρ-'Αλέξανδρου», χρονικὸ μὲ προβολὴ διαφανειῶν. Παρουσίαση: 'Αθηνᾶ Παπαγεωργίου - Μιά γορτὴ γιὰ τὸν κυρ-'Αλέξανδρο ('Ελαβαν μέρος: Θύμιος Καρακατσάνης, 'Ασπασία Παπαθανασίου, 'Ολγα Παππᾶ, ἢ 'Ελλ. Βυζαντινὴ Χορωδία τοῦ Λυκούργου 'Αγγελόπουλου, 'Αρτείδης Μόσχος, Πέτρος Γαϊτάνος).

Σάββατο, 20 'Οκτωβρίου, ὥρα 8 μ.μ., Αἴθουσα 'Εταιρ. 'Ηπειρωτικῶν Μελετῶν, 'Ιωάννινα. 'Εκδήλωση τοῦ Πολιτιστικοῦ Συλλόγου «Μήνυμα». 'Αγγελος Μαντᾶς «'Απόψεις τοῦ Παπαδιαμάντη» (Προλόγισμα Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «'Ο Παπαδιαμάντης μας»).

Πέμπτη, 25 'Οκτωβρίου, ὥρα 8 μ.μ., Στοὰ τοῦ Βιβλίου, 'Αθήνα. Παρουσίαση ἀπὸ τίς ἐκδόσεις «'Αγρα» τοῦ βιβλίου τοῦ Guy (Michel) Saunier *'Εωσφόρος καὶ 'Αβυσσος. 'Ο προσωπικὸς μῦθος τοῦ Παπαδιαμάντη. 'Ο-*

μιλητές: Φώτης Δημητρακόπουλος, 'Αρης Μαραγκόπουλος, Guy (Michel) Saunier.

Τρίτη, 30 'Οκτωβρίου, 7 μ.μ., θέατρο «'Επὶ Κολωνῶν», 'Αθήνα. «Τὸ πεζογράφημα τοῦ 'Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη "Ἡ Φαρμακολύτρια" μὲ τὴ μορφή "ἀφήγησης μετὰ μουσικῆς" παρουσιάζεται ἀπὸ σήμερα καὶ κάθε Τρίτη στὸ θέατρο (...). 'Αφηγητὲς οἱ: Ματίνα Καρρᾶ, Γιώργος Γιανναράκος, 'Ηλίας Τζιλιάλης. 'Ο τελευταῖος παίζει μουσικὴ μαζὶ μὲ τὸν Παῦλο Σουφλῆ» (Πηγὴ: *'Ελευθεροτυπία*, 30.10.2001, σ. 33).

Πέμπτη, 1 - *Δευτέρα*, 5 Νοεμβρίου, Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, 'Αμφιθέατρο 'Ιωάννης Δρακόπουλος, Αὐλᾶ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. «Β' Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν 'Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη», ὁργανωμένο ἀπὸ τὸ 'Εθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν καὶ τὴν 'Εταιρεία Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν. [Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ Πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου (64 σελίδες) καὶ στὰ Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν 'Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, ἐκδ. Δόμος, 'Αθήνα 2002, σελ. 684.]

Δευτέρα, 5 Νοεμβρίου, ὥρα 19.00, αἴθουσα Πολιτιστικοῦ 'Ομίλου «'Ορφέας», Σερρών. [Τὸ πρόγραμμα ὅπως στὸ Δῆμο 'Ιλίου 'Αθηνῶν, 9.12.2001. 'Η κύρια ὁμιλία ἀπὸ τὴν κ. Γιούλη Σπυρίδου. Οἱ παπαδιαμ. ὕμνοι ἀπὸ τὴ Νεανικὴ Βυζαντινὴ Χορ. Δήμου Πανοράματος, χορ. 'Ηρακλῆς Παναγόπουλος. 'Επιπλέον, Λ. Πορφύρα: «Δέηση γιὰ τὸν ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη».]

Τετάρτη, 7 Νοεμβρίου, Ἐκπαιδευτήρια «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος», Λύκειο, Θεσσαλονίκη. Ἀφιέρωμα στὸν κυρ-Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ἐπιμέλεια-Παρουσίαση Ἀθηνᾶ Παπαγεωργίου - Ἀντώνης Τζούμας, συμμετέχουν καὶ οἱ καθηγητές τοῦ Λυκείου Νεφέλη Χουρμούζη, Μανόλης Γιαννόπουλος. Πρόγραμμα: «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη», Προβολὴ ταινίας «Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη», Ἀναφορὰ σὲ δύο Θεσσαλονικεῖς λογοτέχνες, ποὺ ἔχουν μιλήσει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἀπαγγελία: «Στὴν Παναγία τῆ Σαλονικιά», Σχόλια γιὰ τὴ σημασία τῆς παρουσίας τοῦ Παπαδιαμάντη, προβολὴ διαφανειῶν - σχόλια: Σπίτι-μουσεῖο Ἄλ. Παπαδιαμάντη, Οἱ τελευταῖες του στιγμές («Τὴν χεῖρά σου...»).

Τρίτη, 20 Νοεμβρίου, ὥρα 12.00, Κεντρικὸ κτίριο Πανεπ. Ἀθηνῶν, Αἴθουσα Προπυλαίων. Παρουσίαση ἀπὸ τὴν Ergo τῶν βιβλίων τῆς: *Λεύκωμα Παπαδιαμάντη*, δευτέρη ἐκδοσὴ, Ἄλ. Παπαδ. *Ἡ Φόνισσα*, περ. Ἀκτῆ, ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη. Παρουσιαστὲς Νίκος Ζίας, Γ. Α. Χριστοδούλου, Φώτης Δημητρακόπουλος, Γιάννης Μάγκος, Νίκος Ὁρφανίδης.

Παρασκευή, 23 Νοεμβρίου, ὥρα 7.30 μ.μ., Θέατρο Παπαδημητρίου, Χαλκίδα. Ἡμερίδα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ὀργανωμένη ἀπὸ τὸν Δῆμο Χαλκιδέων, Ἐταιρ. Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν (Τμῆμα Χαλκίδος), Σύνδεσμο Φιλολόγων Εὐβοίας. Μαργαρίτα Παπαγεωργίου «Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», Ἄγγελος Μαντᾶς «Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ Εὐβοία», Χρυσούλα Παπαγεωργοπού-

λου-Ἰωαννίδη «Ἀναζητώντας τὸν Παπαδιαμάντη στὸ Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν». Ἀνάγνωσθ τοῦ διηγήματος «Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης».

Πέμπτη, 22 - *Σάββατο*, 24 Νοεμβρίου, Πνευματικὸ Κέντρο Ἱερᾶς Μητροπόλης Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου, Χανιά. Παγκρήτιο Θεολογικὸ Συνέδριο «Θεολογία καὶ Παπαδιαμάντης» ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλης Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου. *Πέμπτη*: ἐναρκτήρια τελετὴ (προσφώνηση Προέδρου Παγκρήτιου Συνδέσμου Θεολόγων Κων. Νεονάκη, κήρυξη ἐναρξῆς ἐργασιῶν ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου κ. Εἰρηναῖο), Α. Κεσελόπουλος «Ἀναφορὰ στὸν Παπαδιαμάντη». — *Παρασκευή*: Ν. Παπαδογιαννάκης «Παπαδιαμάντειος λόγος καὶ ρεαλισμὸς τῆς ὑπέρβασης», Δ. Μαυρόπουλος «Πόθεν τὸ κράτος τῆς ἀμαρτίας», π. Κωνσταντῖνος Στρατηγόπουλος «Ἡ κατὰ Παπαδιαμάντη λειτουργικὴ ψυχοθεραπεία». — *Σάββατο*: Ἀρχιερατικὴ θεία Λειτουργία στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Φ. Δημητρακόπουλος «Παπαδιαμάντης καὶ ἀνθρώπινα προβλήματα». Μετὰ ἀπὸ κάθε εἰσήγηση ἀκολουθοῦσε συζήτηση, ἐνῶ μετὰ τὸ τέλος ὄλων τῶν εἰσηγήσεων ἔγινε γενικὴ συζήτηση σὲ ὀλομέλεια μὲ συντονιστὴ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδερό.

Σάββατο, 24 Νοεμβρίου, ὥρα 7.30 μ.μ., Αἴθουσα Ἐπιμελητηρίου Ἡρακλείου. Ὁμιλία Δ. Μαυρόπουλου «Ἀμαρτία - μετάνοια - σωτηρία στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη» ὀργανωμένη ἀπὸ τὴν Ἑνορία Ἁγίου Τίτου τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης.

Σάββατο, 1 Δεκεμβρίου, ώρα 19.30, Αίθουσα τελετών Π. Φιλοσοφικής, Θεσσαλονίκη. Δεύτερη συνάντηση βυζαντινών χορωδιών Θεσσαλονίκης (Όργάνωση «Θεοδρόμοι») αφιερωμένη στον Παπαδιαμάντη. Όμιλητής Άνεστης Κεσελόπουλος «Ή λειτουργική παράδοση στο έργο του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη». Μεταξύ όσων έψάλησαν «Αύτη ή ήμερα Κυρίου», δοξαστικό των Αίνων Παναγίας Εικονιστρίας, πολιούχου Σκιάθου, «Χαίροις ό του Χριστού άριστεύς», στιχηρό προσόμοιο Άλ. Παπαδιαμάντη τής Άκολουθίας Ήερομάρτυρος Άντίπα, «Τήν χεϊρά σου τήν άψαμένην».

Τετάρτη, 5 Δεκεμβρίου, 8.30 μ.μ., Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας - Πέμπτη, 6 Δεκεμβρίου, 11 π.μ. Γυμνάσιο Καρδαμύλης. «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 150 χρόνια από τή γέννησή του, 90 χρόνια από τήν κοίμησή του», Σχολικές βιβλιοθήκες του Έν. Λυκείου Καλαμάτας και Γυμν. Καρδαμύλης. Δημ. Μαυρόπουλος «Άμαρτία, μετάνοια, σωτηρία στο έργο του Άλ. Παπαδιαμάντη», ταινία «Ό Γάμος του Καραχμέτη» τής Λ. Βουδούρη (Έπιμέλεια Άθηνάς Παπαγεωργίου - Άντώνη Τζούμα), άπαγγελία Κων. Γιαννόπουλου «Πρός τήν μητέρα μου», άνάγνωση από τόν ίδιο άποσπ. από τή Φόμισσα, Άθηνά Παπαγεωργίου «Νοερή έπίσκεψη στο σπίτι του συγγραφέα στη Σκιάθo» (με διαφάνειες), Ύμνογραφήματα Παπαδιαμάντη από Βυζ. Χορωδία Ϊ. Μ. Μεσσηνίας (χοράρχης Νικ. Παπαδημητρίου), «Τήν χεϊρά σου τήν άψαμένην».

Σάββατο, 8 - Κυριακή, 9 Δεκεμβρίου, «Γσάι τής Σαχάρας», Άθήνα. «Βραδιά άφιερωμένη στον Άλ. Παπαδιαμάντη με τούς Νίκο Γράφα και Ϊορδάνη Κουζινόπουλο. Τήν Κυριακή ή Σάσα Βούλγαρη άφηγγείται κείμενα του συγγραφέα.» (Πηγή: Ϊ Καθημερινή, 8.12.2001, σ. 16).

Κυριακή, 9 Δεκεμβρίου, ώρα 20.00, Θέατρο Πολιτιστικού Κέντρου Δήμου Ϊλίου, Άθήνα, Άφιέρωμα στον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Χριστοδούλου Δήμητρα «Ϊ ζωή και τό έργο του Παπαδιαμάντη», προβολή ταινίας «Ό γάμος του Καραχμέτη» τής Λένας Βουδούρη (προλογίζει ή σκηνοθέτις), άνάγνωση διηγ. «Τά πτερόντα δώρα» και άπαγγελία του ποιήματος «Πρός τή μητέρα μου» από τόν Άν. Τζούμα, όμιλία και προβολή διαφανειών «Νοερή έπίσκεψη στο σπίτι του συγγραφέα στη Σκιάθo», Το ύμνογραφικό έργο του Παπαδ. (έψαλε ό πρωτοψάλτης Γρηγόρης Κακούρης ύμνους Παπαδ. και τό «τήν χεϊρά σου...»). Συντονίστρια Άθηνά Παπαγεωργίου.

Δευτέρα, 10 Δεκεμβρίου, 7 μ.μ., Βιβλιοπ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη. Δεκαήμερο άφιέρωμα όργανωμένο από όργανισμό Μαλλιάρης-Παιδεία και Δήμο Σκιάθου. Έκθεση βιβλίων και άρχαιακού ύλικού από Μουσείο Παπαδιαμάντη. Άγγελική Ταλιγκάρου «Ϊ ζωή και τό έργο του Παπαδιαμάντη», ταινία «Ό γάμος του Καραχμέτη», άνάγνωση τών διηγημ. «Πτερόντα δώρα», «Ό Χαραμάδος» από τόν ήθοποιό Δημ. Καρέλη, Όμιλία - προβολή διαφανειών από Άθηνά Παπαγεωργίου «Νοερή

έπισκεψη στο σπίτι του συγγραφέα στη Σκιάθου», «Πρός την μητέρα μου» (άπαγγ. Α. Τζούμα), "Ύμνοι Παπαδιαμάντη από Νεανική Βυζ. χορωδία Παναγίας Δεξιᾶς, «Τὴν χεῖρά σου τὴν ἀψαμένην» (χοράρχης Ἡρακλῆς Παναγόπουλος).

Δευτέρα, 10 Δεκεμβρίου, ὥρα 18.30, Αἴθουσα Συνδέσμου Ἀποφίτων Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. «Νύχτα βασάνου» μπαλάντα, ἀπόδοση, μελοποίηση, ἐρμηνεία Μπάμπη Τρεχαντζάκη, προσφώνηση Προέδρου Σ.Α.Φ.Ε. Νονίκης Πέρδικα, Σταῦρος Ζουμπουλάκης «Ὁ Παπαδιαμάντης σήμερα», Καίτη Χιωτέλλη «Ἀπόπειρα μεταφορᾶς σὲ ἀπλούστερη γλῶσσα ὀρισμένων ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη, γιὰ παιδιά καὶ νέους», Λυδία Κονιόρδου, ὁμιλία γιὰ τὰ συναισθήματα καὶ τίς σκέψεις τῆς ἀπὸ τίς πρόβες καὶ παραστάσεις τῆς Φόνισσας, ἀπαγγελία ἀπὸ τὴν ἴδια μονολόγου τῆς Φόνισσας.

Δευτέρα, 17 Δεκεμβρίου, 8.00 μ.μ., Σπίτι τῆς Κύπρου, Ἀθήνα. Χριστουγεννιάτικη γιορτὴ. Ἀνάγνωση ἀπὸ τὸν Δημήτρη Λιγνάδη τοῦ «Ἀμερικάνου».

Πέμπτη, 20 Δεκεμβρίου, 7.30 μ.μ., Αἴθουσα «Παρνασοῦ». «Παπαδιαμάντεια». Χαιρετισμὸς Προέδρου «Παρνασοῦ» Ἰω. Μαρκαντώνη, προλογικὴ εἰσήγηση πρεσβυτέρου π. Κωνσταντίνου Ν. Παπαδόπουλου, Ὑμνογραφικὰ σχεδιάσματα ἀπὸ τὴν ἀσματικὴ ἀκολουθία ἑσπερινοῦ καὶ ὄρθρου τὴν ποιηθεῖσα ὑπὸ Π. Β. Πάσχου, εἰς μνήμην τοῦ κυρ-Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη (Μελ. προσαρμογῆ: Γ.

Ρεμοῦνδος, Μελοποίηση Δοξαστικῶν: Γ. Ἀγγελινάρας, βυζαντ. χορὸς ἱεροψαλτῶν «Οἱ Καλοφωνάρηδες», χοράρχης Γ. Ρεμοῦνδος).

Πέμπτη, 20 Δεκεμβρίου, 7.30 μ.μ., θέατρο Ἀρσακείων Σχολείων Ψυχικοῦ. «Ἀλεξανδριανὴ μ' ἀέρα», ἐορταστικὸ ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

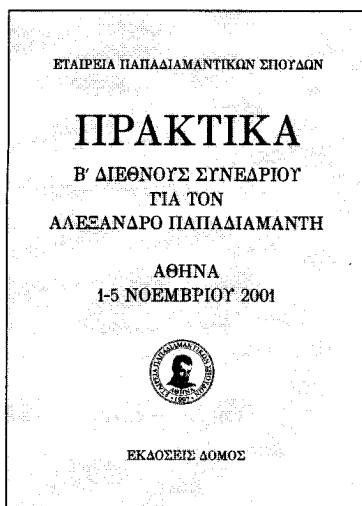
Πέμπτη, 20 - Κυριακὴ, 23 Δεκεμβρίου, 20.30, Ὁμήρειο Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Χίου. «Χριστοῦγεννα μὲ τὸν κυρ-Ἀλέξανδρο», ὄργανωση: Χορωδία Χίου. Πέμπτη: ταινία «Τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια» Εὐθ. Χατζῆ, —Παρασκευὴ: Συναυλία Χορ. Χίου (καὶ ἀποσπ. ἀπὸ χριστουγ. διηγήματα τοῦ Παπαδ.). — Σάββατο: Ἐλευθερία Λυκοπάντη «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», Δημ. Μαυρόπουλος «Ἀμαρτία, μετάνια, σωτηρία στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», Συναυλία (ἀποσπ. ἀπὸ χριστουγ. διηγήματα Παπαδ.). — Κυριακὴ: ταινία «Ἡ γωνιά τοῦ Παραδείσου» Λένας Βουδούρη. (Ἐψάλησαν καὶ Ὑμνογρ. Παπαδ., «τὴν χεῖρά σου...»)

Τρίτη, 25 Δεκεμβρίου, ὥρα 1 μ.μ., EPT 3, 9.58 FM, «Χριστοῦγεννα μὲ τὸν Παπαδιαμάντη». Ὁ Δημήτρης Ναζίρης διαβάζει χριστουγεννιάτικα διηγήματα τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη. (Πηγὴ: *Ραδιοτηλεόραση*, 22-28 Δεκ. 2001.)

Σάββατο, 29 Δεκεμβρίου, πρωτὶ ἀπόγευμα, Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία. ΚΕ' Θεολογικὸ Συνέδριο μὲ θέμα: «Μνημονεύετε Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη», ὄργανωμένο ἀπὸ τὴν Παγκύπρια Ἐνωση Ἑλλήνων Θεολόγων. Προσφῶ-

νηση Προέδρου Π.Ε.Ε.Θ. Σταύρου Ό-
λύμπιου, Κήρυξη έργασιών από Μα-
καριώτατο Αρχιεπίσκοπο Κύπρου
Χρυσόστομο, Άν. Κεσελόπουλος «Τò
λειτουργικό ήθος στòn Παπαδιαμάν-
τη», Κυριάκος Χαραλαμπίδης «Γέ-

ρων ψαρᾶς έντριβής εις τήν άφωνον
γλώσσαν τών φωκῶν», Φώτης Δη-
μητρακόπουλος «Μνημονεύετε Άλέξ.
Παπαδιαμάντη», Άγγ. Μαντάς «Ό
Άλέξ. Παπαδιαμάντης και ή Έκκλη-
σιαστική Μουσική».

Τò Β' Διεθνές Συνέδριο για τòn Παπαδιαμάντη, πού έγινε στην Άθήνα από τις 1 έως 5 Νοεμβρίου 2001, διοργανώθηκε από τήν Έταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών και χαιρετίσθηκε με εύνοϊκά σχόλια. Στòn τόμο τών Πρακτικῶν (σχῆμα 16x23, σελ. 688), πού κυκλοφόρησε ένα χρόνο άργότερα, περιέχονται οι εισηγήσεις, καθώς και τὰ κείμενα τών παράλ-
ληλων έκδηλώσεων πού έγιναν στο Συνέδριο.

ΕΝΤΥΠΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

[Άπό 'Ιούλιο 2000 - 'Ιούλιο 2002]

ΒΙΒΛΙΑ - ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ - ΑΝΑΤΥΠΑ

Λίζυ Τσιρμώκου, *Έσωτερική ταχύτητα*, Έκδόσεις Άγρα, Άθήνα 2000, σελ. 433 [συχνές μνείες του Παπαδιαμάντη, ιδιαίτερα στις σσ. 249-250, 254-259, όπου λόγος για τὸ θέμα τῆς αὐτοχειρίας, σ. 258 μνεία Μωραϊτίδη].

Σ. Ν. Φιλιππίδης, *Τόποι - Μελετήματα για τὸν ἀφηγηματικὸ λόγο ἐπὶ τὰ νεοελλήνων πεζογράφων*, Έκδόσεις Καστανιώτη, Άθήνα 1997, σελ. 249 [σ. 61-96 «Κυκλική διάρθρωση τόπων στὰ διηγήματα “Ο Άμερικάνος” του Παπαδιαμάντη και “Τὸ Λιὸς” του Βενέζη» («Ο Άμερικάνος» κυρίως στις σσ. 61-78), ἄλλες μνείες του Παπαδ. βλ. στὸ εὑρετήριο του βιβλίου» στὴ σ. 133 μνεία του Μωραϊτίδη].

Νίκος Ι. Κλεισοβίτης, *Μόνος πρὸς μόνον... στὴν Μπαρτανκίγια*, Έκδόσεις Καρδιάς, Άθήνα 1999, σελ. 422 [σ. 241-244 ἐκτεταμένη ἀναφορά στὴ «Φωνὴ του Δράκου» και μιὰ παράγραφος εἰς ὕφος Παπαδιαμάντη].

Κώστας Μαυρουδής, *Οἱ κουρτίνες του Γκαριμπάλντι*, Έκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα 2000, σελ. 158 [σ. 81-82 «Φραγκολεβαντίνου ἐγκώμιον», ἀναφορά στὸν «Συριανὸν ἔμπορον» τῆς «Σταχομαζώχτρας»].

Έλληνική Έταιρεία Γενικῆς και Συγκριτικῆς Γραμματολογίας, *Ταυτότητα και ἑτερότητα στὴ Λογοτεχνία, 18ος-20ος αἰ.*, τόμ. 1, Πρακτικά

[Β' Διεθνὸς Συνεδρίου 1998], Έπιμέλεια Έλένης Πολίτου Μαρμαρινού, Σοφίας Ντενίσση, «Δόμος» (2000), σελ. 460 [μνεία του Παπαδιαμάντη στις σσ. 51, 53-54].

Έπιστημονική Έπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Άθηνῶν, Διεύθυνση και ἐπιμέλεια ἐκδοσης Π. Δ. Μαστροδημητρίου, τόμος ΑΒ' (1998-2000), Άθήνα 2000, σελ. 501 [σ. 345-359 Φώτης Δημητρακόπουλος «Τὸ σκιαθιτικὸ χειρόγραφο ΕΒΕ 3488 τῶν τελευταίων στιγμῶν του Παπαδιαμάντη»].

Κανονικοὶ ἄνθρωποι, Ένα ἔργο του Μίμη Παπαδημητρίου. [Τυπωμένο σὲ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ, δίχως ἐκδοτικὰ στοιχεῖα (μᾶλλον του 2000), σελ. τυπωμένες 28 (μὲ ἐγχρωμα σχέδια) μὲ κεντρικὸ κείμενο «Ο Παπαδιαμάντης, τὰ μικρὰ γλυπτὰ και οἱ ιδέες των».]

Λάκης Βαΐρακλιώτης, *Τὰ ποιήματα 2*, Έκδόσεις Βιβλιοπωλείον «γνώση», Λάρισα 2000, σελ. 64. [Στις σσ. 9-12 τὰ ποιήματα: «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης», «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 1999 μ.Χ.», «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἐν Άθήναις», «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Η ταυτότητα».]

Μπίλη Βέμη, *Φυτὰ του ὕπνου (Ποιήματα)*, Έκδόσεις Άγρα, Άθήνα 2000, σελ. 75. [Η συλλογὴ τελειώνει μὲ τὸ παπαδιαμαντικὸ «Ήμην ὁ ἄν-

θρωπος ὅστις κατόρθωσε νὰ συλλάβῃ μὲ τὰς χεῖράς του πρὸς στιγμήν ἓν ὄνειρον, τὸ ἴδιον ὄνειρόν του».]

Διὰ θαλάσσης, Λογοτεχνικό Ἡμερολόγιο 2001, Ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2000. [Περιλαμβάνει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν «Κοκκίνα θάλασσα» τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὰ «Χριστούγεννα στὶς Τρεῖς Μπουῦκες» τοῦ Μωραϊτίδη.]

Λουκᾶς Κούσουλας, *Τὸ πουκάμισο τὸ θαλασσίο...* (ποιήματα), Ἐκδόσεις Διάμετρος, Ἀθήνα (Χαλιίδα) 2000, σελ. 58 [στὶς σσ. 24 καὶ 45 ποιήματα πάνω σὲ παπαδιαμαντικά χωρία («Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν» καὶ «Ὁνειρο στὸ κῦμα»)].

Ἡμερολόγιο Ἐταιρείας Συγγραφέων, *Τέσσερις ἐποχές*. [Στὴ σελ. μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ὁ Δεκέμβριος ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «Ἐρωτα στὰ χιόνια». Στὴν ἐπόμενη σελ. τὸ κείμενο τοῦ Ἡλία Χ. Παπαδημητράκοπουλου «Πρόλογος ἐνὸς ἐρανιστοῦ», ἴσως γραμμένο μὲ τὸ ὕφος τοῦ Παπαδιαμάντη.]

Ἀρχιμανδρίτης Ἀνανίας Κουστένης, *Λόγοι, γ'*, Ἐκδόσεις «Ἀριός», Ἀθήνα 1999, σελ. 189 [στὶς σσ. 121-139 «Ἡ στοργὴ τῆς Παναγίας, τῶν Ἀγίων, καὶ ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης»].

Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Ὁ Ἐρωτας στὰ χιόνια, διήγημα*, μὲ 15 ζωγραφιὰς τοῦ Δημήτρη Μοράρου, Θεσσαλονίκη 2001, Ἐκδόσεις Μυγδονία, σελ. 40. Τὸ βιβλίον ἐκδίδεται «Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης 150 ἐτῶν ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ 90 ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη».

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἡ Φόνισσα*, Πρόλογος: Σταῦρος Ζουμπούλακης, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 2001, σελ. 210 (Σειρὰ Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 324) [ὁ Πρόλογος στὶς σσ. 9-22].

Ἡμερολόγιο 2001 - Φωτογραφικό Ἀρχεῖο Δήμου Σκιάθου [Δώδεκα φωτογραφίες μὲ ἑπτὰ ἀποσπάσματα, ὡς λεζάντες, τοῦ Μωραϊτίδη καὶ πέντε τοῦ Παπαδιαμάντη.]

Γιάννης Γαλανός, *Σύγχρονος κόσμος, Ποιήματα*, Ἐκδόσεις Φαίδων, Ἀθήνα 1999, σελ. 536 [σ. 454 «Ὁ Παπαδιαμάντης», βλ. καὶ τὸ ποίημα «Ἄφτοί...» σσ. 483-4].

Π. Β. Πάσχου, *Περικάρπια φυλάγματα, ἡ πληγωμένη λέξη, ἄνθος τ' οὐρανοῦ, τὸ ποίημα*, (Ποιήματα), Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000, σελ. 87 [σ. 32 «Ἐαρὶνὸ ἀηρόν» γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, σ. 40 «Νὰ σοῦ θυμίζου» μνεῖα τοῦ Παπαδιαμάντη, σσ. 74-75 «Εἰς τὴν Μετάστασιν τῆς Θεομήτορος» ἀφιερωμένο «Στὴ μνήμη τοῦ κυρ-Ἀλεξάνδρου» (μνεῖα καὶ τοῦ Μωραϊτίδη)].

Μ. Καραγάτση, *Ἱστορίες ἀμαρτίας καὶ ἀγιοσύνης, Διηγήματα-Νουβέλες, Γ'* ἐκδοση, Ἐπιλογή-Εἰσαγωγή Στρατῆς Πασχάλης, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 2001, σελ. 477 [σσ. 21-43 «Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ κανεὶλι πανωφόρι», γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη].

Ἄρης Α. Δρουκόπουλος, *Γιώργος Ἰωάννου - Ἕνας ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του*, Ἐκδόσεις «Εἰρμός», Ἀθήνα 1992, σελ. 288 [μνεῖα τοῦ Παπαδιαμάντη στὶς σσ. 59, 66-68, 131, 142, 159].

Ν. Β. Τυπάλδος, *Τὰ Βατραχονη-*

σιώτικα 1918-1938 (Κάποιες άναμνήσεις «Τύπων»), Στιγχοργήματα, Έκδόσεις «Τήνος», Άθήνα 2001, σελ. 46 [σσ. 39-40 «Ό Παπαδιαμάντης στοϋ Άγίου Έλισαίου τὸ μοναστηράκι»].

Άλεξ. Παπαδιαμάντη, Πασχαλινά Διηγήματα, Έπιμέλεια Σπύρου Κοκκίνη, Βιβλιοπωλείον τῆς «Έστίας», Άθήνα 2001, σελ. 213. [Πρόκειται για άνατύπωση παλαιότερης έκδοσης, με πίνακα τὸϋ Άγην. Άστεριάδη τώρα στο έξώφυλλο.]

Τασούλα Καραγεωργίου, Στὴν αἴθουσα τῆς ποίησης - Δοκίμιο για τὴ λογοτεχνία, «Έλληνικά Γράμματα», Άθήνα 2001, σελ. 166 [σσ. 21-23 «Υπό τὴ σκέπη τῆς Γλυκοφιλούσας»].

Ό κόσμος τὸϋ Παπαδιαμάντη. Σκιαθος-Χαλκίδα-Άθήνα [Λεύκιωμα πὸϋ συγκροτήθηκε με τὴν έποπτεία τῆς Μαργαρίτας Παπαγεωργίου και τὴ συνεργασία Σχολείων τῆς Σκιαθου, τῆς Χαλκίδας και τῆς Άθῆνας], Άθήνα 2001, σελ. 156. Βλ. Βιβλιοκρισίες.

Κώστα Α. Παπαχρίστου, Ό άγνωστος Παπαδιαμάντης [Άνατύπωση τῆς έκδοσης τὸϋ 1947, με πρόλογισμα Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ε.Λ.Ι.Α., Άθήνα 2001, σελ. 102].

Φῶτα Όλόφωτα - "Ένα άφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη και τὸν κόσμο του [Έπανεκδοση τὸϋ τόμου τὸϋ 1981, με σημείωμα τὸϋ έπιμελητῆ (Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου) για τὴ β' έκδοση, Ε.Λ.Ι.Α., Άθήνα 2001, σελ. 510].

Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Σκοτεινά παραμύθια, Είσαγωγή - έπιλογή διηγημάτων - σχόλια: Στρατῆς Πασχάλης, «Μεταίχιμιο», Άθήνα 2001, σελ. 302.

Νικήτας Παρίσης, Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Τρία διηγήματα. Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας, "Όνειρο στο κύμα, Πατέρα στο σπίτι! Άναζήτηση τῆς άφηγηματικῆς λογικῆς, «Μεταίχιμιο», Άθήνα 2001, σελ. 203.

Μάνος Έλευθερίου, Άγρυπνία για τὸ σκοτεινὸ τρυγόνι στὴν έκκλησία τὸϋ προφήτη Έλισαίου, τρίτη έκδοση, Έκδόσεις Καστανιώτη, Άθήνα 2001, σελ. 33.

Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Γυναίκες τῆς προμονῆς και τὸϋ καημοϋ, Διηγήματα [Ή Νοσταλγὸς - Τὸ Καμίνι - Ή Φαρμακολύτρια - Τὸ Άστεράκι - Ή Σομπλιαστήρα - Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας - Παιδικὴ Πασχαλιά - Θέρος-Έρος - Ή Σταχομαζώχτρα] Πρόλογος: Άγγελος Μαντᾶς, Είσακτικὸς σχολιασμὸς: Γιώργος Κόρδης, Έκδόσεις Άρμός, Άθήνα 2001, σελ. 181.

Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Ή Φόνισσα - Κοινωνικὸν μυθιστόρημα, Είσαγωγή - Έπιμέλεια Φῶτης Δημητρακόπουλος, Φωτογραφικὸ ὀδοιπορικὸ Γιάννης Μάγγος, Έκδόσεις Ergo, Άθήνα 2001, σελ. 141. Βλ. Βιβλιοκρισίες.

Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Χριστουγεννιάτικα διηγήματα, Μετὰ τὰ πρωτότυπα κείμενα - Μεταφορὰ σὲ άπλούστερη γλώσσα: Καίτη Χιωτέλλη, Για παιδιά και νέους, «Άγκυρα», Άθήνα 2001, σελ. 131 [Είκονογραφημένο. Έξώφυλλο Δημήτρης Θ. Άρβανίτης, έσωτερικὴ εικονογράφηση Έλένη Τσακμάκη. Περιέχει τὰ διηγήματα «Άνθος τὸϋ Γιαλοϋ», «Τὸ Κρυφὸ μανδράκι», «Ό Άμερικάνος», «Στὸ Χριστὸ, στο Κά-

στρο», «Φιλόστοργοι», πρόλογος Καίτης Χιωτέλλη]. Βλ. Βιβλιοκρισίες.

Φωτεινή Κεραμάρη, *Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου ὡς πεζογράφος*, Βιβλιπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 2001, σελ. 359 [15 μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ 6 τοῦ Μωραϊτίδη].

Λογοτεχνικό Ἡμερολόγιο 2002 - Ἄγρος Ὀνείρου, Ἀνθολόγηση κειμένων, σχεδιασμός ἐκδοσης Κώστας Σταμάτης, Ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2001. [Στὸν μῆνα Ἀπρίλιο ἀποσπάσματα ἐκτενῆ ἀπὸ τὸ «Ἵπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν», στὸν Δεκέμβριο ἀπὸ τὸ «Χριστούγεννα στὸν ὕπνον μου» τοῦ Μωραϊτίδη.]

Ἵπουργεῖο Πολιτισμοῦ / Ἐθνικὸ Κέντρο Βιβλίου, 2001 Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἐκδοσὴ τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπετειακῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Κείμενα - Ἐπιμέλεια Φώτης Δημητρακόπουλος, σελ. 50.

Ἐπτὰ Ἡμέρες (ἐνθετο Καθημερινῆς, τόμ. ΜΑ), Ἑλληνες Πεζογράφοι. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Δημοσθένης Βουτυράς, Ἀθήνα 2002, σελ. 188 [ὁ Παπαδ. στίς σσ. 1-62].

Μ. Θεοδοσοπούλου, *Μετ' ἔρωτος καὶ στοργῆς* - Κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, Ἐκδόσεις Νεφέλη 2001, 9ο βιβλίο [στὴν πραγματικότητά 8ο] τῆς σειρᾶς «Οἱ νεώτεροι γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», σελ. 146 [προλογικὸ σημείωμα καὶ κείμενο ὀπισθοφύλλου Ν. Δ. Τ.].

Alexandros Papadiamantis, *Die Heilige Nacht auf dem Berg*, Erzählung, Aus dem griechischen übertragen von

Andrea Schellinger, Mit einem Nachwort von Danae Culmas, Insel Verlag, 2001, σελ. 96 [Μετάφραση στὰ γερμανικὰ τοῦ διηγήματος «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο» τῆς Andrea Schellinger καὶ Ἐπιλεγόμενα τῆς Δανάης Κούλια].

Δημοτικὸ Περιφερειακὸ Θέατρο Βόλου, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Χριστουγεννιάτικες καὶ ἄλλες Ἱστορίες, Δημοτικὸ Θέατρο Βόλου, Μικρὴ Σκηνή, 8-12 Ἰανουαρίου 1997 (στὴ σειρὰ «Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία Ἐπὶ Σκηνῆς», Χειμερινὴ Περίοδος '96-'97), σελ. 32 [μὲ κείμενα Βέρας Βασαρδάνη, Ἀντώνη Ἀντωνίου, φωτογραφίες καὶ εἰκονογράφηση].

Ἴ. Μ. Κωνσταντάκος «Παρατηρήσεις στὸ “Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ” τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴν “ὀριστικὴ” ἐκδόσή του» (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά 51, 2001, 363-76).

Γιάννης Παπακώστας, *Ἡ ἔρευνα καὶ οἱ ἐρμηνευτικὲς τῆς ἐκδόχης. Μελέτες γιὰ συγγραφεῖς καὶ κείμενα*. Ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2002, σελ. 287 [ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὸν Παπαδιαμάντη, βλ. εὐρετήριο τοῦ βιβλίου].

Κων. Ν. Καλλιανός, Πρεσβύτερος, *Μωραϊτίδεια Α'*. Μικρὰ μελετήματα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη, Ἐκδόσεις «Τῆνος», Ἀθήνα 2002 (:), σελ. 47.

Παναγιώτης Δ. Μαστροδημήτρης, *Ἡ παρουσία τῶν κειμένων*. Ἐρμηνευτικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀναγνώσεις ἔργων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 2002, σελ. 333 [σσ. 59-70 «Περιγραφικὴ ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος καὶ δημιουργικὴ φαντασία στὰ μυθιστορήμα-

τα του 'Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη», βλ. και σσ. 302, 310].

Λάκης Προγκίδης, *Ο Παπαδιαμάντης και η Δύση*. Πέντε μελέτες, Βιβλιοπωλείον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα 2002, σελ. 180.

Θανάσης Παπαθανασόπουλος, *Ποιήματα*, Τρίτος τόμος, Ἐκδόσεις Μελέαγρος, Ἀθήνα 2002, σελ. 270. [Στῆ σ. 8 μότο ἀπό τὸν Παπαδ., 20 ποίημα «Παπαδιαμάντης», 33 ποίημα «Χειμῶναςε πάλι» μὲ ἀναφορὲς στὸν Παπαδιαμάντη, 156 ποίημα «Ἐπάνοδος» γραμμένο *Μὲ τὸν τρόπο τοῦ Παπαδιαμάντη*, 160 ποιήματα «Προτομὴ Παπαδιαμάντη» καὶ «Πρὸς τὴ Σκιάθου», 161 ποίημα «Ἀνάμεσα Σκιάθου καὶ Σκοπέλου», βλ. καὶ σ. 175].

Πάνος Πρωτοπαπᾶς, *Τὸ χῶμα κάτω ἀπ' τὸ βῆμα*, Ποιήματα, Πλανόδιον, Ἀθήνα 2002, σελ. 56 [σ. 25 «Τὸ Ἀρχοντῶ τῆς Μαρουδίτσας πλέοντας»].

Ἀθηνᾶ Κακούρη, *Ὁ χαρταετός*, Μυθιστόρημα, Δεύτερη ἔκδοση, Βιβλιοπωλείον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα 2002, σελ. 548 [σ. 548: «Καὶ φυσικὰ προσπάθησα νὰ δῶ μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τῶν λογοτεχνῶν τῆς ἐποχῆς:

Παπαδιαμάντη καὶ Μητσάκη, Σουρῆ, Περικλῆ Γιαννόπουλου (...) καὶ πάλι Παπαδιαμάντη καὶ Μητσάκη»].

Ἄλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν*, Μυθιστόρημα, Πρόλογος: Σταῦρος Ζουμπουλάκης, Βιβλιοπωλείον τῆς «Ἑστίας» (στῆ σειρά Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, ἀρ. 325) [καὶ μὲ Γλωσσάριο], Ἀθήνα 2002, σελ. 391.

Πρωτοπρεσβύτερος Ἰγνάτιος Ι. Παπαστηλιόπουλος, *Μὲ τὴν πένα τοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου*, Διηγήματα, Ἐκδόσεις «Τῆνος», Ἀθήνα (2002), σελ. 176 [Ἐἴκοσι διηγήματα γραμμένα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Παπαδιαμάντη].

Σταμ. Σταμ. - Χάρης Σταματίου, Γ' Συμπόσιο Ναυπακτικῆς Λογοτεχνίας, Ναύπακτος 15-16-17 Ὀκτωβρίου 1999, *Ναυπακτικὰ ΙΑ'* (2000), Ἑταιρεία Ναυπακτικῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2002, σελ. 494 [σσ. 283-290 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ὁ Χάρης Σταματίου καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ συμβολὴ του στὴς παπαδιαμαντικὲς μελέτες», βλ. στὴς σσ. 293-295 καὶ 298 παρέμβαση τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου κ. Ἱεροθέου καὶ σ. 300 τοῦ Δρ. Κραβαρτόγιαννου].

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ἄκτῃ (Λευκωσίας), τεύχ. 43, Καλοκαίρι 2000 [σσ. 243-255 Νίκος Ὀρφανίδης «Ὁψεις τοῦ ἱεροῦ στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη», 273-277 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ἐξ ἀφορμῆς» (γιὰ τὸν Φίλιππο Σέρραρντ μὲ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὸν Παπαδιαμάντη)] — τεύχ. 44, Φθινόπωρο 2000 [σσ. 401-404 Φώτης Δημητρακόπουλος «Ἡ μυροβόλος κόμη τῆς ἀνοιξέως - Ἡ ἀνοιξὴ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», 405-417 Νίκος Ὀρφανίδης «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Γιὰ μιὰ ἀναζήτησιν τῆς λογοτεχνίας τῆς θαλπωρῆς - Σχόλια στὰ διηγήματα: “Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας”, “Ὁ Ἀλιβάνιστος”, “Τὸ ἄνθος τοῦ γιालοῦ”, “Ὁ Ἐρωτας στὰ χιόνια”, “Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης”»] — τεύχ. 48, Φθινόπωρο 2001 - Ἐφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη¹. — τεύχ. 49, Χειμῶνας 2001 [σσ. 111-112 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Δύο ἐπιστολές»] — τεύχ. 50, Ἀνοιξὴ 2002 [σσ. 155-75 Ἀρχιμανδρίτου Ἀνανία Κουστῆνη «Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη στὴν Παναγία. Μιὰ ραδιοφωνικὴ συνομιλία μὲ τὴν Ἀδαμαντία Μπούρτζινου»].

Βίγλα, Περιοδικὴ ἔκδοσις Εἰκαστικοῦ Μουσείου γλύπτη Νικόλα-Ἄγ. Γεώργιος Νηλείας (Πηλίου), τεύχ. 10, Δεκέμβριος 2000 [Στῆ σ. 9 «Τὸ τζάκι τοῦ Παπαδιαμάντη», ξυλογραφία Νικόλα] — τεύχ. 11, Ἰούνιος 2001 [σσ. 9-12 Ἀνδρέα Καρκαβίτσα

«Ὁ κύρ-Ἀλέξανδρος», 13 Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη «Πρὸς τὴν μητέρα μου»] — τεύχ. 12, Δεκέμβριος 2001 [σσ. 5-10 Ἄλ. Παπαδιαμάντη «Τῆς Κοκκῶνας τὸ σπίτι»].

Φιλολογικὴ, τρίμηνος περιοδικὴ ἔκδοσις ἐνημέρωσης καὶ προβληματισμοῦ, Πανελληνίας Ἑνώσεως Φιλολόγων, τεύχ. 71, Ἀπρ.-Μάιος-Ἰούν. 2000 [στis σσ. 65-66 Δημ. Κοκὸρη «Προσεγγίζοντας διδακτικὰ τὴν ἠθογραφικὴ πεζογραφία: δύο διευκρινίσεις», ὅπου λόγος καὶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη] — τεύχ. 72, Ἰούλ.-Αὐγ.-Σεπτ. 2000 [στis σσ. 41-45 Εὐαγγελίας Φρυδάκη «Ἄ. Παπαδιαμάντη, Ἡ Φόνισσα. Διδακτικὴ προσέγγισις “εἰς τὸ ἦμισυ τοῦ δρόμου” μεταξὺ προσωπικῶν καὶ... προγραμματικῶν ἐπιλογῶν»].

Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα, τεύχ. 39-40 Ἰούλιος-Ὀκτώβριος 2000 [σσ. 30-31 Ἀθηνᾶ Παπαγεωργίου «Τὸ σπίτι-Μουσεῖο τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη ἐμπλουτίστηκε μὲ ἔργα τέχνης ἀφιερωμένα στὸν μεγάλο του ἔνοικο», 40-41 «Σταγόνα νεροῦ», 42-43 Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας «Τί ἔγραψαν γιὰ τὴ Σκιάθου ὀρισμένοι ξένοι περιηγητὲς στὰ περασμένα χρόνια», 44-46 Ἀφιέρωμα «Δυὸ χρόνια χωρὶς τὸν Χρῆστο Χειμῶνα» (Ν. Ἀκριβος, Δ. Μουστάκας, Πέτρος Κυπριωτέλης, Στάθης Παρασκευόπουλος, Α. Μ.), 47-49 Συραϊνῶ Ἐμμ. Κορωνοῦ-Διονυσίου «Παναγία ἢ Κατευοδῶτρα», 51-55

¹ Γιὰ τὶς συνεργασίες βλ. τὸ ἄρθρο τῆς Μ. Θεοδοσοπούλου «Ἐκδοτικὸς περίπλους παπαδιαμαντικοῦ ἔτους» σὲ τοῦτο τὸ τεύχος τῶν *Παπαδιαμαντικῶν Τετραδίων*.

«Θαλασσινός Παπαδιαμάντης»] — τεύχ. 41-43, Νοέμβριος 2000-Απρίλιος 2001 [σσ. 21-22 «Πάσχα στη Σκιάθου με τόν κυρ-Άλέξανδρο, I-XVI Άφιέρωμα-2001, έτος Παπαδιαμάντη (με τó σημείωμα τού Φ. Α. Δημητρακόπουλου «Ή πορεία τού έτους Παπαδιαμάντη», τίς όμιλίες πού έγιναν κατά τήν παρουσίαση τού Λευκάματος Παπαδιαμάντη τού Φ. Α. Δημητρακόπουλου — όμιλητές Δήμαρχος Σκιάθου Δημ. Πρεβεζάνος, Γ. Α. Χριστοδούλου, Άθηνά Σχινά, Φώτης Δημητρακόπουλος— και τίς κρίσεις τού Τύπου), 27 «Ό Παπαδιαμάντης τής θαλπωρής», 28-29 ιερεύς Γ. Σταματάς «Χριστούγεννα στό Χριστό στό Κάστρο», 34-36 συνέχεια τού μελετήματος τού Ίω. Ν. Φραγκούλα, 37-38 «Στούς ελαιώνες και στά νυκτέρια τού χωριού» απόσπασμα από τó Μé τού βορηά τά κύματα τού Άλ. Μωραϊτίδη].

Μé τού Βορηά τά κύματα, τριμηνιαίο περιοδικό τού Δήμου Σκιάθου, Περίοδος Β', τεύχ. 1, Ίανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2002 [σσ. 3-4 Άθηνάς Παπαγεωργίου «Σπίτι-Μουσείο Άλ. Παπαδιαμάντη», 27 Βιργινία Βέργη-Νέρη «Μνήμη Δρα Ίωάννη Ν. Φραγκούλα», 28 Άλ. Μωραϊτίδη «Όι άστακοί», 31-32 Ν. Άκρίβου «Τό Κάστρο τής Σκιάθου», 33 Ν. Όρφανίδη «Ή πρόσληψη τής αγιότητας στόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη και Γιώργο Ίωάννου» (περίληψη), 36-37 «Ή δεύτερη συλλογή διηγημάτων στά Ρώσικα τού Άλεξ. Παπαδιαμάντη», 38 Μ. Θεοδοσοπούλου «Όι μαθητές για τόν Παπαδιαμάντη» (για τó Λεύκιωμα Ό κόσμος τού Πα-

παδιαμάντη), 39-41 Άνθολόγιο ποιημάτων Ζήση Οικονόμου].

Νέα Έστία, τεύχ. 1729, Δεκέμβριος 2000 [Στίς σσ. 991-6 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Τρικολόρο ή διασκευαστού άχρωματοψία. Έκδοτικά και κριτικά στόν Παπαδιαμάντη, Α'»] — τεύχ. 1730, Ίανουάριος 2001 [σσ. 12-19 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ή κάλτσα τής Νώενας και τó τσουράπι τού Μπουκέτου. Έκδοτικά και κριτικά στόν Παπαδιαμάντη, Β'», μνεία τού Παπαδιαμάντη και στά μελετήματα τού Άλέξη Ζήρα «Ήθογραφίας έγκώμιον ή ήθογραφίας καταδικη» και τής Έλισάβετ Κοτζιά «Πώς ή πεζογραφική γενιά τού '30 ύποδέχτηκε τή μεταπολεμική πεζογραφία»] — τεύχ. 1731, Φεβρουάριος 2001 [σσ. 298-303 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Τό γεβέντισμα τού Παπαδιαμάντη. Έκδοτικά και κριτικά στόν Παπαδιαμάντη, Γ'»]. — τεύχ. 1732, Μάρτιος 2001 [σσ. 345-57 Παύλος Κόντος «Ή Φόνισσα και τó κακό», 462-3 Λαόνικος Διονυσίου «Ή δόξα τών τοπωνυμίων» (για τά τοπωνύμια στόν Παπαδιαμάντη)] — τεύχ. 1733, Άπρίλιος 2001 [σσ. 492-506 Σοφία Μπόρα - Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Παπαδιαμάντης νοθεύόμενος, Β'»] — τεύχ. 1734, Μάιος 2001 [σσ. 872-4 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Δυσκολίες και διορθωτικά στό διήγημα “Αμαρτίας φάντασμα” τού Παπαδιαμάντη», 875-84 Δημήτρης Τσατσούλης «Παπαδιαμάντης - Καζαντζάκης - Καμπανέλλης» (κριτική θεάτρου, στίς σσ. 881-4 για τήν «Νοσταλγό» sé σκηνοθεσία Στάθη Λιβαθνού από τó Ήθοποιών Θεάτρο στόν

Τεχνοχώρο υπό σκιάν)] — τεύχ. 1735, Ίούνιος 2001 [σσ. 1046-50 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «“Η Καλλικατζούνα” του Παπαδιαμάντη. Ένιαίο κείμενο ή τυχαίο σύρραμμα;»] — τεύχ. 1736, Ίούλιος-Αύγουστος 2001 [σσ. 146-50 Σταύρος Ζουμπουλάκης «Η άδυσώπητη ζωή - Α. Παπαδιαμάντη “Τò μυρολόγι τῆς φώκιας”»] — τεύχ. 1737, Σεπτέμβριος 2001 [σσ. 312-22 Γιώργης Μανουσάκης «Στ’ ἀ-χάρια του Παπαδιαμάντη»] — τεύχ. 1738, Ὀκτώβριος 2001 [σσ. 595-600 Μαργαρίτα Παπαγεωργίου-Χρυσομάλλη «Τοῦ χρόνου ή νιότη, Σολωμός - Παπαδιαμάντης»] — τεύχ. 1739, Νοέμβριος 2001 [σσ. 670-85 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ποιός Φαλτάιτς;», 773-5 Δημ. Νόλλας «Πολλά εἶναι αὐτὰ πού άπωθοῦν στον Παπαδιαμάντη»] — τεύχ. 1740, Δεκ. 2001 [σσ. 998-9 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Διασφάζ - “Ενα παπαδιαμαντικό ἐπίρρημα», 999-1005 Χρήστος Γ. Ἀνδρεάδης «Ἡ ἐφημερίδα Πρόδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης», 1005-11 Ἀγγελική Καραθανάση «“Ἡρωες καί ἀντήρωες στά χριστουγεννιάτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη»] — τεύχ. 1742, Φεβρ. 2002 [σσ. 320-1 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Παλαιότατη μεταγλώττιση παπαδιαμαντικής μετάφρασης (Σύντομη πρόδρομη ἀνακοίνωση)»] — τεύχ. 1743, Μάρτιος 2002 [σσ. 533-7 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Δυσκολίες με μιὰ ἀναδημοσίευση τῆς Φόνισσας. Προβλήματα παράδοσης του παπαδιαμαντικού κειμένου»] — τεύχ. 1744, Ἀπρίλιος 2002 [σσ. 794-800 Λαμπρινή Τριανταφυλλοπού-

λου - Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «“Ο Ἀντίκυπος του νου”. Συμβολή στη μελέτη τῆς παράδοσης του παπαδιαμαντικού κειμένου»] — τεύχ. 1746, Ίούνιος 2002 [σσ. 1144-7 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος - Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου «“Ἐηροτρώγουσα”». Συμβολή στη μελέτη τῆς παράδοσης του παπαδιαμαντικού κειμένου»] — τεύχ. 1747, Ίούλιος - Αύγουστος 2002 [σσ. 3-9 Ἀντώνιος Παύλοβιτς Τσέχωβ «Οἱ Οἰκότροφοι» Μετάφραση: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 10-3 Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη «Νέοι ἐρευνητές για τὸν Παπαδιαμάντη», 14-20 Μαρίνα Ἀρετάκη «Γιὰ τὴ μυθιστορηματικὴ ποιητικὴ του Παπαδιαμάντη», 21-31 Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος, «Προοίμιο στὴν ἐνδελεχὴ ἔρευνα για τὸ ξένον παπαδιαμαντικὸ ὕφος», 32-9 Ἀγγελικὴ Παπαγεωργοπούλου «Ὁ κοσμοπολιτισμὸς του Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Συμβολὴ στη συγκριτικὴ προσέγγιση τῶν παπαδιαμαντικῶν κειμένων», 186-9 Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου «Ἄγνωστες καί σχεδὸν ἄγνωστες μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη (Πρόδρομη ἀνακοίνωση)»].

Ἐπτά ἡμέρες, ἔνθετο περιοδικὸ τῆς κυριακάτικης Καθημερινῆς, 24.12.2000, ἀφιέρωμα: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. [Βλ. ἐδῶ ὑποσημ. 1.]

Διαδρομές, ἔνθετο τῆς ἐφ. Θεσσαλία, Κυριακὴ 24 Δεκεμβρίου 2000, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», σελ. 8, με τὴν ἐπιμέλεια του Πέτρου Κυπριωτέλη [σ. 1 τὸ γνωστὸ ποίημα του Μενέλαου Λουντέμη, 2 ἀγγελία του θανάτου του ἀπὸ τὴ Θεσσαλία τῆς 4.1.1911, 3 Βαγγέλῃ Σκουβαρᾶ «Πα-

παδιαμάντης: ὁ ἱστορητής τῶν Χριστουγέννων», 4-5 Τάχη Οἰκονομάκη «Ἡ ὀλυμπία ἀρμονία τῆς ψυχῆς τοῦ Παπαδιαμάντη», 6 Πέτρου Κυπριωτέλη «Ἐνας Βολιώτης ὀδηγεῖ στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη» (κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη καί γιά τόν Παπαδ. στή Θεσσαλία ἀπό 1911-1977), 7 Κώστα Βάρναλη «Ἡ ἀνθρωπιά τοῦ Παπαδιαμάντη», 8 «Παπαδιαμάντης: ὄχι Θεσσαλός: παγκόσμιος»].

Σήμερα, Παράρτημα Ἐθνικοῦ Κήρυκος Νέας Ὑόρκης, Σάββατο 6-Κυριακή 7 Ἰανουαρίου 2001. [σ. 1 καί 10 Γιάννη Μιχαλάκη «Ἀναζητώντας τόν κυρ-Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη στή σύγχρονη Ἀθήνα».]

Εὐβοϊκό χωριό, Διμηνιαῖο περιοδικό πολιτιστικῆς καί ἱστορικῆς ἐρευνας, τεύχ. 15, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2001 [στίς σσ. 169-75 τοῦ ἐνθέτου, Μαργαρίτα Παπαγεωργίου-Χρυσομάλλη «Τό παπαδιαμαντικόν Ἑλλάμνιον»].

Ἄντι, τεύχ. 730, 26.1.2001 [σ. 13 Ἀπόστολου Διαμαντῆ «Φοῦσκες»] — τεύχ. 736, 20.4.2001 [σ. 14-15 ἄρθρο τοῦ Ἰω. Καποδίστρια μέ τόν παπαδιαμαντικό τίτλο «Μεγαλείων ὀψώνια» (μνημονεύεται ὁ Παπ.)] — τεύχ. 739, 1.6.2001 [σ. 55 γιά τόν Παπαδιαμάντη (Συνέντευξη τοῦ Γιώργου Ἀριστηνοῦ στόν Ἀπ. Διαμαντῆ)] — τεύχ. 753, 28.12.2001, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης (ἀφιέρωμα: ἀπό σ. 17 ἕως 82). [Βλ. ἐδῶ ὑπόσημ. 1.] — τεύχ. 755, 25.1.2002 [σ. 46 Δημήτρης Παϊβανᾶς «Περὶ (ἐπαν)-ἀνάγνωσης τῆς “Μαυρομαντηλοῦς”»]. — τεύχ. 757, 22.2.2002 [σ. 40 Ἀγγελου Μαντά «Ἐν εἶχε κῆπο»].

Τὰ Νέα τοῦ Ε.Λ.Ι.Α., ἀρ. 57, Χειμερινό ἀρχειοστάσιο, 2000 [σ. 17-33 Σοφίας Μπόρα «Ἀπροσδόκητα παπαδιαμαντικά εὐρήματα»] — ἀρ. 58, Θερινό ἀρχειοστάσιο 2001 [σ. 37 Ἀλεξάνδρας Χαριτάτου «www.elia.org.gr» (σχετικά μέ τὰ εὐρήματα τοῦ Παπαδιαμάντη)], σ. 47 γιά τήν ἐπανεκδόση τοῦ Ἄγνωστου Παπαδιαμάντη τοῦ Κ. Α. Παπαχρίστου, σ. 62 Σ(οφίας) Μ(πόρα) «Σκουπίδια λαλίστατα» (γιά τὰ «εὐρήματα Παπαδιαμάντη») — ἀρ. 59, Χειμερινό ἀρχειοστάσιο 2001 [σ. 49-50, γιά τήν ἐπανεκδόση τοῦ τόμου Φῶτα Ὀλόφωτα].

Παλίμψηστον, τεύχ. 17, Δεκέμβριος 2000 [σ. 55-62 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Παπαδιαμαντικά τοῦ Παλαμᾶ»].

Ἐπίγνωση, τεύχ. 76, Χειμῶνας 2000, ἀφιέρωμα «Ἡ θάλασσα καί τὰ καρᾶβια» [Πέντε ἀποσπάσματα ἀπό τόν Παπαδιαμάντη καί τέσσερα ἀπό τόν Μωραϊτίδη, στό ὀπισθόφυλλο ἢ Σκιαθός] — τεύχ. 79, Χειμῶνας 2001-2002 [σ. 15-23, ἀναδημοσιεύεται εἰκονογραφημένη ἢ «Ἵπτηρέτρα»].

Ἰνδικτος, τεύχ. 12-13, Φεβρουάριος 2001 [σ. 64-78 Στέλιος Παπαθανασίου «Ἡ γλώσσα στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη: πολυφωνία καί διαλογικότητα», μνεῖες τοῦ Παπαδιαμάντη στά κείμενα: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Θεσσαλονίκη! Θεσσαλονίκη» καί Ἡλία Παπαγιαννόπουλου «Ἀσκήσεις χωρομέτρησης» καί Γιώργου Φραντζολᾶ «Σέ ἦχο πλάγιο καί ἐναρμόνιο»] — τεύχ. 15, Δεκέμβριος 2001 [σ. 308-312 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ἡ ἀρμονία τῆς ψυχῆς τοῦ Παπαδιαμάντη»].

ταφυλλόπουλος «Pervigilium Papadiamantis»].

Η Φοιτητική (Λευκωσίας), τεύχ. 42, Μάρτιος 2001, «'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης - 90 χρόνια από τὸ θάνατό του» [σὺ ἐξώφυλλο τὸ σκίτσο τοῦ Νομικοῦ, στίς σσ. 7-10 μικρὰ συμπιληματικά κείμενα].

Πανσέληνος, ἔνθετο περιοδικὸ τῆς ἔφημ. *Μακεδονία*, ἀρ. τεύχους 84, 14 Ἀπριλίου 2001. [Ἀφιερωμένο κατὰ μέγα μέρος στὸν Παπαδιαμάντη: σ. 4 Editorial τοῦ Γιώργου Σκαμπαρδώνη, 19 Στέλιος Κοῦκος «Ἡ κορυφή τῶν κορυφῶν», 20 Ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, Ἐπιστολή, 26, 27-28 Στέλιος Παπαθανασίου «Ἡ χαρὰ τῆς πανηγύρεως», 31, 32, 34 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Τὸ θαυμαστὸ ταξίδι πὺ ἀξιώθηκα» (συνέντευξη μὲ τὸν Στέλιο Κοῦκο), 36-39 Κωστής Παπαγιώργης «Ἀξίζε σὰν ἄνθρωπος ἐπειδὴ ἦταν γιὰ λύπηση» (συνέντευξη μὲ τὸν Στ. Κοῦκο)] — τεύχ. 120, 23 Δεκ. 2001 [σσ. 16-17 Στέλιος Παπαθανασίου «Οἱ ἀγραυλοῦντες ποιμένες "Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο"»].

Πυρφόρος, Περιοδικὴ ἔκδοση τῶν Μαθητικῶν Κοινοτήτων τῆς Βαρβακείου Σχολῆς, τεύχ. 4, Ἀπρίλιος 2001 [σσ. 38-40 «Βιωματικὴ προσέγγιση στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», σὺ ὀπισθόφυλλο ἢ ὕδατογραφία τοῦ Σπύρου Βασιλείου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη].

Πλώρη, Περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου Ἑρασιτεχνῶν Ἀλιέων Γατζέας (Πηλίου), τεύχ. 6, Ἰούνιος 2001 [σσ. 6-8 Ἀλ. Παπαδιαμάντη «Τὸ μυρολόγι τῆς φώκιας», 67-68 Γιάννη Μιχαλάκη «Ἄρωμα Σκιαθοῦ» (γιὰ τὰ βιβλία

τοῦ Ἰω. Ν. Φραγκοῦλα *Νοσταλγικός περίπατος στὸ νησί τῶν δύο Ἀλεξάνδρων, τὴ Σκιαθὸ καὶ Σκιαθὸς, τὸ νησί τοῦ Παπαδιαμάντη*)] — τεύχ. 7, Ἰούνιος 2002 [σσ. 55-56 Στάθη Παρασκευόπουλου «Σκιαθὸς, τὸ νησί τοῦ Παπαδιαμάντη»].

γράμματα σπουδάματα (περιοδικὸ τῶν καθηγητῶν καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰου Ἐνιαίου Λυκείου Ναυπάκτου), τεύχ. 3, σχολ. ἔτος 1999-2000 [σσ. 100-2 Ἀπόστ. Β. Ζορμπᾶ «Δύο ποιήματα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη»].

ἡ λέξη, τεύχ. 162, μάρτης-ἀπρίλης 2001, Ἀλ. Παπαδιαμάντης (1851-1911), Ἀφιέρωμα. [Βλ. ἐδῶ ὑποσημείωση 1.] — τεύχ. 164-165, Αὐγουστος-Ὀκτώβριος 2001 [σσ. 520-522 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ψαρεύοντας μὲ τὸ γιαταγάμι τοῦ καπετὰν Γκρῆ»].

Ἐπι-κοινωνία (Διμηνιαία ἔκδοση τῆς Ἐνοριακῆς Νεανικῆς Ἐστίας Ἀγίου Ἐλευθερίου Σταυρουπόλεως Θεσσαλονίκης ἢ «Κιβωτός»), τεύχ. 14, Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη [Κείμενα: Ἀνέστη Κεσελόπουλου, Γαβριὴλ Γιανασμίδη, Χρήστου Γιανναρᾶ, Νίκου Τριανταφυλλόπουλου, Τάσου Χρυσάφη, Γεωργίου Φραντζολᾶ, Στέλιος Παπαθανασίου, Ὁδυσσεά Ἐλύτη, Ἀγγελου Γ. Μαντᾶ, Νικολάου Ἀθ. Ματσούκα, Γαβριὴλ Γιανασμίδη, Μαρίνας Ἀρετάκη] — τεύχ. 15, Μάιος-Ἰούνιος 2001 [στὴ σ. 21 δημοσιεύεται ἐπιστολὴ τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου καὶ ἀπάντησή τοῦ Γαβριὴλ Γιανασμίδη γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Τάσου Χρυσάφη *Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τοῦ Παπαδιαμάντη*].

Ἐκκλησιαστικὴ Παρέμβαση (Μηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Μητροπό-

λεως Ναυπάκτου και Ἁγίου Βλασίου), τευχ. 65, Ἰούνιος 2001 [σ. 1 και 6-7 «Ὁ Παπαδιαμάντης και ἡ ἐπικαιρότητά του»] — τευχ. 66, Ἰούλιος 2001 [σ. 8-9 Μητροπολίτου Ἱεροθέου «Βλαχογιάννης-Παπαδιαμάντης»] — τευχ. 67, Αὐγουστος 2001 [σ. 5-6 Μητροπολίτου Ἱεροθέου «Ὁ Παπαδιαμάντης ἐκφραστῆς τῆς Ἑλληνορθόδοξου Παραδόσεως»] — τευχ. 69, Ὀκτώβριος 2001 [σ. 8-9 Μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἱεροθέου «Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ἐκφραστῆς τῆς ὀρθόδοξου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως»] — τευχ. 70, Νοέμβριος 2001 [6-14 Μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἱεροθέου «Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἐκφραστῆς τῆς ὀρθόδοξου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως»].

Διώνυσος, Μηνιαία τοπικὴ ἐφημερίδα [Διονύσου Ἀττικῆς], φύλλο 82, Μάρτιος 2001 [σ. 6 Ἀρχιμανδρίτου Μάρκου Κ. Μανώλη «Ὁ Φώτης Κόντογλου γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»].

Φιλολόγος, τευχ. 105, Φθινόπωρο 2001 [σ. 357-380 τῆς Σύνταξης «“Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης! Αὐτὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ποιητῆς μας”»].

Διαβάζω, τευχ. 422, Ὀκτώβριος 2001, Α. Παπαδιαμάντης [σ. 88-92 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου «Μεταφραστικά στὸν Παπαδιαμάντη, Α'. Πέντε μεταφράσεις τοῦ Νέου Πνεύματος», 93-6 Χριστόφορου Μηλιώνη «Ἵποσημειώσεις στὸν Παπαδιαμάντη», 97-104 Ἁγγελου Γ. Μαντᾶ «Ὁ Παπαδιαμάντης και ἡ Εὐβοία», 105-10 Βρ. Καραλῆ «Ἱστορία και μηδενισμὸς στὴ Γυφτοπούλα», 111-9 Συνεν-

τεύξεις τοῦ Ἡλία Μαγκλίνη μὲ τὸν Λάκη Προγκιῶδη («Βλέπω τὸν Παπαδιαμάντη πλάι στὸν Φλομπέρ και τὸν Τσέχοφ») και τὸν Κωστῆ Παπαγιώργη («Μετὰφραση τοῦ Παπαδιαμάντη σημαίνει ἐκμηδένισή του»)].

Σύνδεσμος (Καλαμάτας), τευχ. 364, Δεκέμβριος 2001 [«Σκέψεις Παπαδιαμάντη»].

Ἡ Ἐποχὴ, ἐφημ., ἀριθμ. φ 599, 4 Νοεμβρίου 2001 [σ. 27-9 Κωστῆ Α. Λιόντη «Ἡ σκιά τοῦ Παπαδιαμάντη στὴν Ἀθήνα»].

Τὰ Νεφούρια, τευχ. 7, Πρωτοχρονιά 2002 [σ. 8-12 Ἁγγελος Γ. Μαντᾶς «Αὔρα παπαδιαμαντικῆ»] — τευχ. 8, Ἰούλιος 2002 [σ. 8-12 Ἁγγελικὴ Γ. Παπαγεωργοπούλου «“Ἀμαρτίας φάντασμα” - “Α Christmas Carol”· Μία παράλληλη ἀνάγνωση»].

Μετὰφραση ὉΙ, “Ἐνα περιοδικὸ γιὰ τὴ μετὰφραση [σ. 125-7 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ἐγκεκορδυλημένος - Σχόλιο γιὰ τὸν ἐμπαθῆ μετὰφραστῆ Παπαδιαμάντη»].

Ποίηση, τευχ. 18, Φθινόπωρο-Χειμῶνας 2001 [σ. 273-4 Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Ἐνας γύφτος τοῦ Λονγκφέλου και τοῦ Παπαδιαμάντη»].

Ἐρεϊσμα (“Ἐκδοση Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας Χρυσοποδαριωτίσης Νεζερῶν Πατρῶν), τευχ. 10, Καλοκαίρι 2001 [σ. 18-23 Μητροπολίτου πρώην Ἐρζεγοβίνης Ἀθανασίου Γιέβτιτς «Μία Ὀρθόδοξη θεώρησι τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τὸν Θεόδωρο Ντοστογιέφσκυ» (Ἀπάνθισμα), σ. 24 ἀποσπ. ἀπὸ τὴ «Γλυκοφιλοῦσα»].

Ἰθώμη (Καλαμάτας), τευχ. 46,

Φεβρ. 2002 [σσ. 12-41 Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη μὲ τὴν ἐπιμέλεια Γ. Δ. Κούβελα: Ἀναδημοσιεύονται κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἀποσπάσματα κρίσεων Αἰμ. Χουρμούζιου, Κωστῆ Μπασσιᾶ, Ζησ. Λορεντζάτου, ποιήματα γιὰ τὸν Παπαδ. τοῦ Μαλακάση, Πορφύρα, Γ. Βερίτη, Γ. Ἀνδρικόπουλου, Φιλ. Ὀφερῆτη, καὶ δημοσιεύονται τὰ μελετήματα τοῦ Δημ. Χρ. Μπосινάκη «Ὁ ἀνθρώπινος πόνος στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη» (19-26), Π. Πανταζόπουλου «Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ Παπαδιαμάντη» (27), ἀποσπ. ὁμιλίας τοῦ Δημ. Μαυρόπουλου «Ἀμαρτία, μετάνοια, σωτηρία στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη» (28), Γ. Δ. Κούβελα «Ἡ Χριστιανικὴ Λογοτεχνία» (29-33)].

Παρουσία, Ἐπιθεώρηση Λόγου καὶ Τέχνης (τῆς Ἐνώσεως Αἰτωλοκαρνάνων Λογοτεχνῶν), τεύχ. 19, Ἰαν.-Μάρτιος 2002 [σσ. 15-21 Γεράσιμος Μασούρας «Ἡ θρησκευτικότητα στὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη»].

Πληροφόρηση, Μηνιαία ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, τεύχ. 253, Ἀπρίλιος 2002 [σ. 16 «Ἐβδομάδα ἀφιερωμένη στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»].

Ψηφίδες, Νεανικὴ ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, τεύχ. 58, Ἀπρίλιος 2002 [σσ. 6-8 «Μηνύματα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη», «Ἡ Σταχομαζώχτρα» (βραβευμένα κείμενα τῶν μαθητριῶν Φανῆς Μπακρατσᾶ καὶ Μαριάνθης Ἀντωνάκη)].

Ἀναλόγιον, Τριμηνιαία ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης, τεύχ. 2, Ἀνοιξή 2002 (ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη) [Τὸ Ἀναλόγιον «Μινύρισμα πτηνοῦ χειμαζομένου», Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης «Αἶ Ἀθῆναι ὡς Ἀνατολικὴ πόλις», Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος «Μὴ θρησκευτικά, πρὸς Θεοῦ!» - Ἀντιπαπαδιαμαντισμὸς καὶ ἀντιμωραϊτισμὸς στὸν 19ο αἰ.», Δημ. Γ. Μαυρόπουλος «Ἐκκλησιαστικὸς ἢ θρησκευτικὸς Παπαδιαμάντης;», Ἀνέστης Γ. Κεσελόπουλος «Στὸ ἀναλόγιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν κονίστρα τῆς ζωῆς. Μαρτυρίες γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», Ἄγγελος Γ. Μαντᾶς «Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», Στέλιος Παπαθανασίου «Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, “Τὸ ἀγγελίσμα”»: Τὸ χρονικὸ ἐνὸς προαναγγελθέντος θανάτου», Κυρ. Χαραλαμπίδης «Γέρων ψαρᾶς ἐντριβῆς εἰς τὴν ἄφωνον γλῶσσαν τῶν φωκῶν», Σωτήρης Γουινελάς «Ἡ “αὔρα” τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ φωτεινὴ», Ἀλέξανδρος Κοσματόπουλος «Μιλώντας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», Νατάσας Κεσμέτη «Ἐκεῖ ποῦ ἡ κοινωνικὴ μορφολογία συναντᾷ τὴν ὄντολογικὴ ρηγμάτωση», Σταῦρος Ζουμπουλάκης «Μιά ἠθικὴ ἀνάγνωση τῆς Φόνισσας», Δημήτρης Κοσματόπουλος «“Τρέφων ἄλλοκότους ιδέας”», Στρατῆς Μολίνος «Πόνος ψυχῆς, θλίψη ζωῆς», Συνέντευξη μὲ τὸν Κωστῆ Παπαγιώργη «Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει μέλλον»].

ΨΗΦΙΑΚΟΙ ΔΙΣΚΟΙ

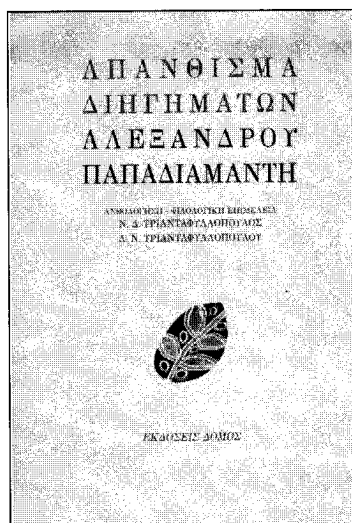
«Θησαυρός τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας. Ἡλεκτρονική καταγραφή καὶ δι-αχρονική ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς γραμ-ματείας. Οἱ Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα τους ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἕως σήμερα. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ΤΑ ΑΠΑΝΤΑ. Εἰδικὴ ἔκδοση γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του. Περιλαμβάνει τὸ λογισμικὸ "Θησαυρός 2000" γιὰ ἔρευνα στὰ Ἄπαντα σὲ ἐπίπεδο λέξεων». Ἡ ἔκδοση ἀποτελεῖ σταθμὸ στὶς παπαδιαμαντικὲς σπου-δές. Μὲ τὸν ἠλεκτρονικὸ δίσκο δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσει ὁ ἔρευνη-τῆς ἔργα, ὀνόματα, λέξεις καὶ φρά-σεις, κοντολογίς νὰ πλοηγηθεῖ σὲ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸ δίσκο περιλαμβά-νεται ὅλο τὸ ὕλικὸ τῶν πέντε τόμων τῶν Ἀπάντων τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Δόμο, καθὼς καὶ ὁ τόμος τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Πα-παδιαμάντη.

Γυμνάσιο Σκιάθου, Σχολ. ἔτος 2001-2002, *Ἡ Μουσικὴ Παράδοση τῆς Σκιάθου*, Καταγραφὲς τραγου-

διῶν ἀπὸ μαθητὲς - Αὐθεντικὲς ἑρμη-νεῖες κατοίκων τοῦ νησιοῦ - Πρό-γραμμα Σωκράτης-Comenius 1. (26 σελίδες τυπωμένες σὲ ἠλεκτρονικὸ ὑ-πολογιστὴ - Συνοδεύεται ἀπὸ CD).

Γυμνάσιο Πλατανιά, Ν. Χανίων Κρήτης, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάν-της, «Μικρὸς ἔζωγράφιζα Ἀγίους, εἶ-τα ἔγραφα στίχους, κ' ἔδοκίμαζα νὰ συντάξω κωμωδίας», CD-ROM, 2001. Συλλογικὴ ἔργασία τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου καὶ καθηγητῶν. Περιλαμβάνει: «Συνέντευξη» τῶν μαθητῶν μὲ τὸν Παπαδ. (ὁ ἴδιος «ἀπαντάει» μὲ κείμενά του), «Τὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ Π.» (μὲ τίς ὑποσημειωτικὲς «Ὁ Π. καὶ οἱ μαθητὲς», «Ὁ Π. μαθητῆς», «Ὁ Π. παιδί»), «Ὁ Π. καὶ τὸ θέατρο», «Ὁ Π. καὶ ἡ ζωγραφικὴ», «Ὁ Π. καὶ ἡ μουσικὴ» (μὲ μουσικὴ ἀκρόαση τοῦ γνωστοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τίς Δυνά-μεις τοῦ Αἰγαίου), θεατρικὴ ἀνάγνω-ση τῆς «Ἀποσώστρας» μὲ σκίτσα ποὺ κινοῦνται, καθὼς καὶ ἔξυπνα παι-χνίδια ποὺ προσεγγίζουν τὸ ἔργο τοῦ Σκιαθίτη.

Δ. Γ. Μ

Τὸ Ἀπάνθισμα Διηγημάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη
περιέχει 40 διηγήματα ἐπιλεγμένα ἀπὸ τὸν Ν. Δ.
Τριανταφυλλόπουλο.
Σχῆμα 16×22. Σελίδες 576.

Φτωχὸς Ἅγιος • Ὁ Ἀμερικάνος • Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο • Στὴν
Ἄγι-Ἀναστασά • Ὁλόγυρα στὴ λίμνη • Οἱ Χαλασοχώρηδες •
Ναυαγίων ναύαγια • Λαμπριάτικος ψάλτης • Ὡχ! Βασανάκια •
Φῶτα - Ὁλόφωτα • Ἡ Νοσταλγὸς • Ἡ Γλυκοφιλοῦσα • Ὁ Ἐρωτας
στὰ χιόνια • Ὁ Ξεπεσμένος δερβίσης • Χωρὶς στεφάνι • Ἐρως-ἦρως
• Γιὰ τὴν περηφάνεια • Ἀμαρτίας φάντασμα • Ἀπόλαυσις στὴ γει-
τονιά • Ὀνειρο στὸ κῦμα • Ἡ Φαρμακολύτρια • Τρελὴ βραδειά •
Ἰπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν • Ὁ Πανδρολόγος • Στριγγὰ μάνα • Ὁ
Κακόμης • Ἡ Συντέκνισσα • Ἡ Φωνὴ τοῦ Δράκου • Γυνὴ πλέουσα
• Ἐρημὴ στὰ ξένα • Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταυγούστου • Τὸ Κρυφὸ
Μανδράκι • Μὲ τὸν πεζόβολο • Τὸ Καμίνι • Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας
• Τ' Ἀστεράκι • Νεκρὸς ταξιδιώτης • Ἀγάπη στὸν κρεμνὸ • Ὁ
Γάμος τοῦ Καραχμέτη • Τὸ Θεοπόντι.